DE KATHOLIEKE KERKEN IN NEDERLAND




S. BENEDICTI · FORT AUGUSTUS · BIBLIOTHECA · ABBATIAE

DE KATHOLIEKE KERKEN IN NEDERLAND

MGR. A. J. CALLIER.
Bisschop van Haarlem.

MGR. W. VAN DE VEN,
Bisschop van 's-Hertogenbosch.



MGR. P. LEYTEN,
Bisschop van Breda.

MGR. H. VAN DE WETERING,
Aartsbisschop van Utrecht.

MGR. J. H. DREHMANNS,
Bisschop van Roermond.

Phototypie L. VAN LEER & Co. — Amsterdam.

DE KATHOLIEKE KERKEN IN NEDERLAND

DAT IS DE TEGENWOORDIGE STAAT DIER KERKEN MET HUNNE MEUBELING EN VERSIERING BESCHREVEN EN AFGEBEELD



UITGEGEVEN ONDER LEIDING VAN
DR. P. J. H. CUYPERS (general editor)
TEKST DOOR JAN KALF (author of text)

BIJ VAN HOLKEMA & WARENDORF AAN DE HEERENGRACHT
TE AMSTERDAM IN HET JAAR MCMVI

Typ. Amst. Boek- en Steendrukkerij, v/h. Ellerman, Harms & Co.

VOORWOORD.

◻ Evenals in andere landen van Europa, vertoonden de kerken, in de eerste helft der vorige eeuw opgericht, ook in Nederland de kenmerken van het verval der Bouwkunst. Met het herstel der R. K. Hierarchie in 1853 is de herleving der Bouwkunst nagenoeg samengevallen.
Immers, omtrent het midden der eeuw herleefde langzamerhand ook in ons land het juiste begrip van de beginselen, welke aan een gezonde architectuur ten grondslag liggen.
Tot de eigenschappen van een goed bouwwerk behoort in de eerste plaats een logische, degelijke, soliede constructie, welke waarborgen van duurzaamheid aanbiedt. Deze constructie moet berusten op een verstandig programma van eischen, overeenkomstig de bestemming van het gebouw; zij moet rekening houden met de beschikbare middelen; ook de plaats waar het gebouw verrijst en de omgeving dienen in het oog te worden gehouden.
Gelet moet worden op het evenwicht tusschen openingen en muurdikte, op de samenstelling der evenredigheden, op een oordeelkundige symmetrie, op beschaafde vormen, op gepaste versiering, welke het uitvloeisel van de structuur dient te wezen, en waarbij de eigenschappen der gebezigde materialen zijn in acht te nemen. De versiering toch, verre van de bouwstoffen en de constructie te willen bedekken of verbergen, moet deze in haar waarde doen uitkomen en begrijpen.
Niet alleen plaats en omgeving, ook de tijd, waarin eene stichting ontstaat, zal veelal invloed uitoefenen op de structuur, op de hoofdvormen en daardoor tevens op de versiering van het gebouw.
◻ Bij de herleving der Bouwkunst nu is men volgens tweeërlei stelsels te werk gegaan.
Terwijl volgens het eene naar die herleving gestreefd wordt, door eenvoudig bestaande monumenten en onderdeelen daarvan slaafs na te volgen, wordt volgens het andere getracht door te dringen in den geest der kunst, waaruit die voortreffelijke voortbrengselen van bouw- en beeldhouwkunst in vroegere eeuwen zijn ontstaan, en zoekt men dienovereenkomstig nieuwe scheppingen te doen verrijzen.
Evenals de Katholieke Kerk bij de toepassing en naleving harer voorschriften steeds rekening heeft gehouden met omstandigheden van plaats, tijd en personen, zoo moet ook de kunstenaar handelen in overeenstemming met de afwisselende behoeften van land en bewoners, met de eischen van verschillend klimaat, met de zich voortdurend ontwikkelende technische middelen, met den aard der verschillende, soms geheel nieuwe bouwmaterialen, die hem ten dienste staan.
Wil men den echten kunstzin der middeneeuwen doen herleven, dan volge men den gedachtengang der oude meesters. Zij waren bezield met de algemeene, door traditie en omstandigheden met eenige krachtige trekken omlijnde beginselen der Schoonheid en met die beginselen in 't oog mochten zij hunne persoonlijke ingeving den vrijen teugel laten; wat zij voortbrachten, was dientengevolge geen starre nabootsing, maar levende kunst.
Wie zich houdt aan het gemakkelijkere eerstgenoemde systeem, gaat eenigermate den weg op der Schismatieke kerk, waar eeuw aan eeuw het oude slaafs gecopieerd wordt, waar de kunst op den duur zich bepaalt tot een doode afbeelding der uiterlijke vormen van vorige tijden en met het zich steeds ontwikkelende leven der kerk-zelf geen gelijken tred houdt. De geschiedenis is daar om dit te bewijzen.
De architect, dien de middeneeuwen terecht noemden „*Magister operum*", den Meester van het werk, moet kunstenaar zijn, moet bezieling, scheppingskracht bezitten; anders kan hij niet het geheel overzien, veel minder naar behooren leiden.

De architect is „de Meester", hij beveelt aan allen, die samenwerken, om het gebouw tot stand te brengen, hij houdt de hooge leiding tot aan de geheele voltooiing; zoo was het in de oudheid, en is het ook thans nog een vereischte, wil men in het monument een geheel verkrijgen, waarvan de harmonische eenheid doorstraalt in al zijn onderdeelen.
Men geve zich slechts de moeite de teekeningen van oude meesters na te gaan, bijvoorbeeld het Schetsboek van VILLARD DE HONNECOURT uit de XIIIe eeuw, om het duidelijk bewijs te vinden, dat de architect niet alleen de ontwerper was der structuur, maar ook de schetsen voor de versieringen, de beeldhouwwerken en de figuren voor de schilderwerken ontwierp.
De architect, die het volledige ontwerp in 't hoofd moet hebben, kan met zijn voorstellingsvermogen het best beoordeelen, op welke wijze door samenwerking der onderdeelen een harmonisch geheel kan worden verkregen.
Even noodzakelijk als het voor een groot muzikaal werk is, dat al de medewerkers onder het bevel staan en aan den wenk gehoorzamen van den Meester, even noodig is het, dat de verschillende medewerkers aan een bouwkunstig monument door den Meester geleid worden; anders dreigt anarchie.
Wij weten door ondervinding maar al te goed, dat de Schilder, aan eigen goedvinden overgelaten, allicht *zijn* werk als het voornaamste artistieke moment in het gebouw beschouwt en daarom zal trachten door alle middelen de aandacht van den beschouwer te trekken, onverschillig of dus doende de eenheid en de harmonie van het geheel gestoord worden of niet; de beeldhouwer zal hetzelfde doen, wanneer men hem vrij laat. De voorbeelden hiervan zijn overvloedig voorhanden: ziet de kerken, waar eenheid in de decoratie ontbreekt; het zijn die, waar elke kunstenaar zijn eigen denkbeeld naar willekeur heeft uitgewerkt en de meester van het werk niet met vaste hand leiding heeft gegeven.
Rome geeft ons menig voorbeeld van zulk gebrek aan harmonie. Men denke aan de Sixtijnsche Kapel, waarin de schilderingen van MICHEL ANGELO niet tot strekking hebben, enkel het gebouw te versieren en zijn structuur te doen uitkomen, doch zoo onbescheiden op den voorgrond treden, dat zij der constructie geweld aandoen, het dichtmetselen van vensters eischen en de geheele structuur der gewelven vervormen. Dit schilderwerk is overigens ook geenszins berekend om den indruk der godsdienstige ceremoniën te verhoogen: men kan het alleen dan goed zien, wanneer men plat op den vloer ligt uitgestrekt! De schilderingen zijn hier hoofdzaak geworden; de kapel heeft geen andere beteekenis meer dan die gelegen is in het leveren van de muuroppervlakte, noodig om een der grootste kunstenaren gelegenheid te geven zijn eigenaardig talent ten toon te spreiden.
De taak en de roeping van den architect worden uitgedrukt door zijn naam: ἀρχι van ἄρχειν, bevelen, en τέκτων, ambachtsman. VIOLLET LE DUC heeft met groote juistheid gezegd: »l'architecte est »l'artiste qui compose les édifices, en détermine les proportions, les distributions, les décorations, »les fait exécuter sous ses ordres et en règle les dépenses", en elders: »L'homme de métier était »qualifié de »maître de l'œuvre", désignation bien autrement positive du reste que celle d'Architecte, »car par œuvre on entendait tout ce qui constituait l'immeuble et le meuble d'un bâtiment depuis »les fondations jusqu'aux tapisseries, aux flambeaux, aux menus objets mobiliers."
VIOLLET LE DUC doet dan ook uitkomen dat, zoolang de architect de meester was van het geheele werk, de monumenten die grootsche eenheid vertoonen, welke een eisch der hooge kunst is, maar dat, van het oogenblik dat, met die leiding, de eenheid verdwijnt — in de XVIe eeuw — de monumenten gekenmerkt zijn door gebrekkige verhoudingen, door gemis aan evenwicht en oordeelkundige samenstelling.
Nu zal men mogelijk tegenwerpen dat, wanneer aan den architect zoo hooge eischen gesteld worden, als blijkens bovenstaande redeneering inderdaad te stellen zijn, daaraan slechts door weinigen kan worden voldaan. Die gevolgtrekking moge juist zijn; men moge er om treuren, maar zij

vloeit niet voort uit een gebrek in de redeneering zelf, en deze mag er derhalve niet om worden verworpen.

Dat in vroegere eeuwen, toen de tradities nog in stand waren en door voortreffelijke werken levendig werden gehouden, zooveel meer goeds werd gesticht dan in latere dagen, bewijst geenszins dat oudtijds alle architecten even groote meesters waren. Het is veeleer hieraan toe te schrijven, dat ook de minder begaafden onder hen degelijke werken konden voortbrengen, omdat zij, door enkel goede voorbeelden omringd, zich daarop vormden, zich daardoor lieten bezielen; verder ook, omdat de ambachtslieden, die zij bij de uitvoering hunner werken bezigden, in de goede beginselen doorkneed, door grondig onderricht en langdurige oefening, voor hunne taak volmaakt berekend waren. De wijze samenstelling van het Gildewezen strekte voor dit laatste ten waarborg. Aan het hoofd der Gilden immers stonden de knapste en meest begaafde meesters, naar wier voorbeeld en onder wier leiding alle toekomstige ambachtslieden opgeleid werden, en van wie zij tegelijk met de kennis van het handwerk ook de goede beginselen en den kunstzin overnamen. Dat aan dit laatste omstreeks het midden der vorige eeuw niet te denken viel, weet ieder die eenigermate met den toestand van architectuur en ambacht in die dagen bekend is.

Is echter eenmaal de goede traditie verloren; vindt de kunstenaar in de hem omringende bouwwerken geen opwekking ten goede; zijn de meesters, van wie hij zijn opleiding ontvangt, niet bij machte hem goede beginselen mede te deelen, die zij zelf niet bezitten, ja wat erger is, moet hij zich aan hun verkeerden invloed ontworstelen; wien zal het bevreemden, dat in zulke omstandigheden slechts door een man van meer dan gewone talenten goed werk kan tot stand worden gebracht — slechts door een ook, die zelf alle vakken beheerscht, wier samenwerking voor de totstandkoming van een monument wordt vereischt?

Dat in de eerste helft der XIXe eeuw de goede traditie op het gebied der bouwkunst afgebroken, geheel verloren was, is overbekend. Toen nu met en uit de herlevende waardeering der aloude kunstgewrochten, omstreeks het midden dierzelfde eeuw, een nieuw kunstleven ontsproot, was het wellicht voorzichtig en verstandig, in den beginne althans, slaafsche nabootsing van bestaande goede modellen aan te bevelen; deze methode had tenminste het voordeel voor al te grove misslagen te behoeden. Zoo is het dan ook geheel begrijpelijk dat, naast de strooming, die gericht was op een vrijer, zelfstandiger architectuur, op den grondslag der oude beproefde beginselen, zich ook die richting krachtig deed gelden, welke in strenge navolging van het oude haar ideaal vond.

Zoo werd, met andere woorden, in de kerkelijke kunst in Nederland aan de eene zijde alle heil gezocht in bloote navolging van oude monumenten bij 't oprichten van nieuwe bouwwerken, die nochtans aan nieuwe behoeften en nieuwe eischen hadden te beantwoorden; terwijl aan de andere men zich vooral trachtte te doordringen van de beginselen, die bij de oprichting dierzelfde meesterstukken uit vroegeren tijd hadden voorgezeten.

De vruchten van beide richtingen beantwoordden aan beider streven.

Waar men zich bepaalde tot bloote navolging van den uiterlijken vorm, verrezen bouwwerken die door het telkens en telkens herhalen der zelfde vormen, zich aanstonds als voortbrengselen dier richting verraden en het gebrek aan eigen leven duidelijk uitspreken; waar men daarentegen door middel van ernstige studie der ouderen trachtte hun geest in zich op te nemen en te ontwikkelen, om vervolgens, steunend op de algemeene beginselen van het ware, het schoone en het goede, ook eigen ingeving en bezieling te volgen, daar zag men werken ontstaan, die, al moge er, vooral in de eerste jaren der herleving, menige fout, menige onvolmaaktheid op kleven, van krachtig en veel belovend eigen leven getuigen.

Niemand, al beschouwt hij ook eerstgenoemde richting als de minder volmaakte, zal ontkennen, dat zij, vooral onder den invloed van het St. Bernulphusgilde, bij de herleving der kerkelijke kunst

gewichtige diensten heeft bewezen. In het Aartsbisdom vooral, waar zij een ruim arbeidsveld ter beschikking had, heeft zij aan belangrijke stichtingen het aanzijn geschonken en op nagenoeg alle daar ontstane bouwwerken haar invloed ten goede doen gelden, een invloed echter die bezwaarlijk van blijvenden aard kan zijn, omdat, wil de kunst rijkelijk en krachtig leven, zij geheel het volksleven moet doordringen en niet door een bijzonder deel der maatschappij en door bijzondere middelen alleen moet worden gekweekt.

De andere richting die, vol bewondering voor de voortreffelijkheid der kunstvoortbrengselen van vroegere eeuwen, toch niet gemeend heeft, dat de kunst voor geen verdere ontwikkeling en volmaking vatbaar was, maar om die te bevorderen in overeenstemming met onze behoeften, ons klimaat, onze middelen, de »redelijkheid" in hare opvattingen betracht, heeft haar levenwekkenden invloed op de bouwkunst in 't algemeen en over geheel Nederland krachtig doen gelden. Door haar toedoen zijn niet minder en niet minder-belangrijke stichtingen op kerkelijk gebied in ons vaderland ontstaan.

Het oogenblik schijnt thans gekomen, waarop een historisch overzicht van deze herlevingsperiode der kerkelijke bouwkunst kan worden samengesteld; met dit boek wordt daartoe eene poging gedaan en een begin gemaakt met de geregelde beschrijving van alle kerkgebouwen in Nederland.

De oude kerken worden daarbij geenszins uitgesloten, èn omdat zij als leerzaam vergelijkingsmateriaal kunnen dienen, en vooral ook, omdat een overzicht van *alle* kerkgebouwen een zoo heerlijken blik geeft op het onschatbaar monumentaal bezit der Katholieke Kerk in Nederland, en tevens zoo welsprekend getuigenis aflegt van de onuitputtelijke offervaardigheid van het geheele geloovige volk alle eeuwen door voor den Tempelbouw.

En werkelijk zou men — om van het verre verleden niet te gewagen — hetgeen in ons vaderland sinds het midden der vorige eeuw tot den huidigen dag op het gebied van kerkbouw geschied is, kunnen vergelijken met hetgeen in Frankrijk tusschen de jaren 1150 en 1250 heeft plaats gehad, daarbij niet uit het oog verliezend, dat wij in vrij wat ongunstiger omstandigheden verkeerden, dan het Frankrijk der XIIe en XIIIe eeuw, in het meest bloeiend tijdperk van geloof en godsdienstzin, toen Koningen en Bisschoppen met den krachtigen steun van alle klassen des volks samenwerkten tot de stichting hunner roemrijke Kathedralen (1180—1240). »La période pendant laquelle leur existence est pour ainsi dire un besoin impérieux, l'expression d'un désir national irrésistible", zooals VIOLLET LE DUC dit uitdrukt. Aan Frankrijk, met zijn rijke schatten aan grondstoffen en bouwmaterialen en zijn overvloed in die dagen van vaardige, in de aloude tradities opgegroeide kunstenaars. Mag die vergelijking ons met rechtmatige fierheid vervullen, over hetgeen ten onzent met zooveel beperkter middelen werd tot stand gebracht, zij moge ons tevens een spoorslag zijn om wel verre van bij het volbrachte te berusten, op den ingeslagen weg onvermoeid voort te gaan. Steeds naar hooger te streven, door ernstige studie en volhardende inspanning te trachten, de groote meesterwerken onzer naburen en voorgangers steeds naderbij te komen en aldus ons werk het verheven doel, dat er mede beoogd wordt, steeds meer en meer waardig te maken.

Ook moge zij er toe bijdragen bij de vertegenwoordigers van het geestelijk gezag de diepe overtuiging te vestigen van het gewicht hunner taak, als rentmeesters der schatten, hun door de offervaardigheid van het geloovige volk ter beschikking gesteld, voor het stichten van Gode waardige tempels of monumenten van Christelijke liefdadigheid, opdat het ontwerpen en uitvoeren daarvan nimmer aan onbekwame handen worde toevertrouwd, zooals in 't verleden te dikwijls geschied is, doch slechts aan dezulken, van wier door ernstig onderzoek gebleken bekwaamheid, aan alle eischen beantwoordend werk kan worden verwacht.

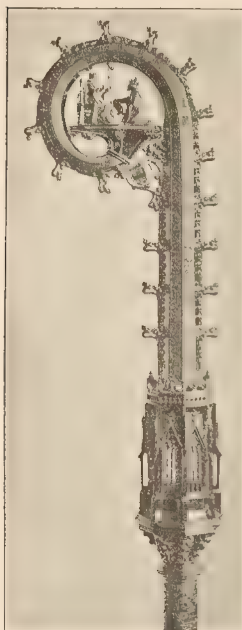
DR. P. J. H. CUYPERS.
ARCHITECT.

EERSTE HOOFDSTUK

DE KERKEN VAN HET AARTSBISDOM UTRECHT

DE HERLEVING DER KERKELIJKE KUNST
IN HET AARTSBISDOM

Wèl is er reden den tegenwoordigen staat der Roomsche kerken in de Aartsdiocees, dien ik hier aanvang te beschrijven, met eene afbeelding te openen der krootse van het Doorluchtig Hoofd des sprengels, Mgr. HENRICUS VAN DE WETERING. Niet alleen als eerbiedige huldiging van den kerkvorst, tijdens wiens bestier het vijftigjarig bestaan mocht worden herdacht van de herstelde hiërarchie, die voor den katholieken kerkbouw van zoo groote beteekenis was, doch als levensteeken ook eener hedendaagsche kerkelijke kunst en zeer kenmerkend voorbeeld van dier opvatting in het Aartsbisdom.



Bisschopsstaf van Mgr. VAN DE WETERING, Aartsbisschop van Utrecht.

Deze kromstaf, een geschenk van Hilversum's parochianen aan den Aartsbisschop, die hun pastoor was, kan inderdaad als een voortreffelijk staal der Utrechtsche kerkkunst gelden, wier karakter een sterk-uitgesproken voorkeur voor de Gothiek en wier voorrecht het bezit van eenige vaardige en smaakvolle meesters is. Goed van bouw en van vorm en aldus getuigend van een innig begrip der oude kunst, die haren maker inspireerde, bezit deze krootse ook in hare détails het sierlijk modelé, dat een lenige hand kan geven [1]).

Men zou verder kunnen gaan en zeggen, dat de beeldgroep in dezen staf, die verhaalt, dat de Duitsche keizer HENDRIK II, des Aartsbisschops heilige patroon, aan de Utrechtsche hoofdkerk van Sint MAARTEN het landschap Drente schonk, er tevens aan herinnert hoe in de negentiende eeuw andermaal door Duitschland een geschenk aan Utrecht werd gezonden, toen het van zijne kunstenaars er eenigen afstond, wier arbeid van voornamen invloed is geweest op het aspect der nieuw-gebouwde kerken in het Sticht.

Het was, indien althans recente onderzoekingen over den oorsprong der middelnederlandsche sculptuur het rechte spoor hebben gevonden [2]), niet voor de eerste maal dat der Hollandsche kunst nieuw bloed van over den Rijn werd toegevoerd en ook in dit opzicht zou dan, getrouw aan zijn beginsel, schoon onbewust, de historische lijn zijn voortgezet door den priester, die de vader der Utrechtsche kunstrichting mag heeten: ik heb, met eerbied, Mgr. VAN HEUKELUM genoemd.

Als een bij uitstek kunstlievend man staat de eerste Aartsbisschop te boek, die, na het herstel der hiërarchie, weder te Utrecht kon resideeren, Mgr. ANDREAS IGNATIUS SCHAEPMAN, van wiens bestuur *Het Katholieke Nederland* aan Paus LEO XIII getuigde: „Bijna overal bestonden vóór de invoering der hiërarchie, oude, bekrompen, armoedige kerken en priesterwoningen; zij werden door Gode meer waardige tempels en geschikte pastorijen vervangen. De kerken en altaren werden jaarlijks rijker aan passende ornamenten, fraaie Gewaden en kostbaarder Heilige Vaten om op waardige wijze dienst te doen bij de viering der Heilige Geheimen. Dank vooral de zorgen van den kunstminnenden Aartsbisschop, die, in zijne liefde voor de schoonheid van Gods huis, de bijzondere

Beschermer was van het Sint-Bernulphusgilde, de edelmoedige oprichter van het aartsbisschoppelijk Museum" 3). Met zoo machtigen Maecenas achter zich, kon VAN HEUKELUM, wien-zelf het aan de middelen noch aan den lust tot offers voor de kunst ontbrak, het werk beginnen, dat hij zich tot levenstaak gesteld had: de opheffing der kerkelijke kunst. Toch nog geen lichte taak! in dagen, waarin — als SCHAEPMAN zeide 4) — „kunst een woord was, dat onder onze geestelijkheid nog geen gemeenzaam woord geworden was".

Wat VAN HEUKELUM nochtans deed slagen, het was dat hij een overtuiging had, wist wat hij wilde. Reeds als kapelaan verdiept in archaeologie en kunstgeschiedenis en geestdriftig lezer van THIJM'S *Dietsche Warande*, leek het voor hem geen vraag op welke wijze voor de Christelijke kunst iets viel te doen. De weg was duidelijk: men had de door de Hervorming onderbroken traditie weêr op te vatten, alleen aan studie van haar middeleeuwsch verleden kon een nieuwe Christelijke kunst ontbloeien.

Men moge over deze meening zelve denken wat men wil — dat zij een stevig houvast geeft, valt niet te ontkennen. Staande dus op zoo vasten grond, begon VAN HEUKELUM te doen wat van zijn standpunt noodzakelijk was. In de eerste plaats bleek het zaak den weg te wijzen naar de traditie, die het jonge leven moest geven. En zoo kwam het tot de stichting eener verzameling van voortbrengselen der middeleeuwsche kunst, waar de moderne artist de hem noodige leering kon vinden: het Aartsbisschoppelijk Museum 5).



Mgr. G. W. VAN HEUKELUM als jong-priester.

Wat er van oude kunst nog was bewaard gebleven in de Roomsche kerken van het Sticht ontging niet licht aan het kennersoog van den Aartsbisschop, die dan ook van menige reis ter toediening van het Vormsel met kostbare kunstschatten terug kwam; de belangstelling der geestelijkheid voor een door den Kerkvoogd zoozeer bevorderd werk, bracht menig voorwerp in eigendom of bruikleen aan de begonnen verzameling en de ijver en kennis van VAN HEUKELUM maakten het mogelijk, ook door aankoopen in het buitenland, de collectie te verrijken. Aanvankelijk geborgen op den zolder van de pastorie der Catharijnekerk, moesten de voorwerpen weldra naar een ruimer lokaliteit worden overgebracht. Dus werd omstreeks 1868 het middeleeuwsche huis „Loenersloot" tot museum ingericht, hetzelfde gebouw, waarin de collectie nog thans bewaard wordt. Dat Nederland van de allerbelangrijkste schilderijen der Keulsche School er althans eenige bezit — dat het ten minste iets van de oudere Italiaansche kunst kan laten zien — het is te danken aan den goeden kijk en aan de offervaardigheid van dezen priester. Waarlijk, niet te onrechte schreef DE LINAS: „Ce magnifique établissement, trop peu visité, est dû à l'énergique initiative de M. l'Abbé VAN HEUKELUM, qui a consacré à le former beaucoup de temps et une partie de sa fortune" 6). 1 Juni 1872 werd de verzameling voor het publiek toegankelijk gesteld.

Het Museum, het studiemateriaal, was er dan; nu kwam het er op aan te zorgen, dat het gebruikt werd. Daartoe moesten er goedwillende kunstenaars naar Utrecht komen en, wijl VAN HEUKELUM begreep, dat dit alleen mogelijk was, indien zij zekerheid hadden er ook werk te vinden, diende in de eerste en voornaamste plaats de geestelijkheid te worden gewonnen voor de zaak der Christelijke kunst.

In sobere bewoordingen verhaalt een officieel verslag 7) hoe dit laatste werd beproefd en bereikt: „Op den 1en Zondag van den Advent [28 November] in het jaar O. H. 1869, had de Z.E.W. Heer G. W. VAN HEUKELUM, de verdienstelijke conservator van het aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, de geestelijkheid van de stad Utrecht en een tiental kunstenaars en kunstvrienden bijeengeroepen,

om aan hen zijn plan tot het oprichten eener vereeniging mede te deelen. die de liefde en de beoefening der kerkelijke kunst ten doel zou hebben. Dit plan werd met algemeenen bijval begroet. De Z.E.W. Heer VAN HEUKELUM stelde voor, om die vereeniging naar de wijze van onze kunstlievende voorvaders een gilde te noemen en het nieuwe gilde te stellen onder de vermogende bescherming van den H. BERNULPHUS Nadat hij het doel en de inrichting der vereeniging eenigszins nader besproken had, legde hij aan de vergadering een concept voor van de algemeene statuten De warme taal van den ontwerper, en de gezonde beginselen door hem aan het gilde ten gronde gelegd, bewogen al de aanwezigen tot deelname aan de vereeniging, en nog dienzelfden avond werd het Sint-Bernulphusgilde met geestdrift als opgericht verklaard."

Vermelding verdient, dat reeds in de eerstvolgende vergadering (20 December) kon worden medegedeeld, dat Mgr. SCHAEPMAN het beschermheerschap der vereeniging had aanvaard en dat het eerste bestuur was samengesteld uit de Eerwaarde Heeren G. W. VAN HEUKELUM (deken), plebaan H. KLOPPENBORG (vice-deken), A. J. AUKES (Secretaris) en A. F. ZWEISENBERG (penningmeester). Van het doel en de middelen getuigden de Statuten, dat men wil trachten „door gezamenlijke studie der Christelijke werken en oudheden tot een grondige kennis van de ware beginselen der kerkelijke kunst te geraken, en deze in een ruimen kring te verbreiden."

Niet alleen echter tot de theorie, ook tot de praktijk strekten zich de wenschen en bemoeiingen uit van den thans zoo kloek als kunsthervormer opgetreden deken. En het is mij een voorrecht dit te kunnen toelichten met de woorden van een der oprichters en voortreffelijkste krachten der nieuwe broederschap, den architect A. TEPE, die ons verhaalt:

„Reeds te dier tijde had de heer VAN HEUKELUM het denkbeeld opgevat, dat niet de architect maker, bezorger en beheerscher van alles zijn moet, doch dat naast hem aan de andere kunstenaars een zelfstandige en eervolle plaats als ontwerpers en uitvoerders toekomt. De beeldhouwer moet zijn altaar zelf weten te teekenen, en wel, als meer vertrouwd met zijn materiaal en techniek, beter en met meer begrip dan de architect, die van huis uit aan een andere, zwaardere wijze van vormgeven gewoon is. De glasschilder moet niet alleen de duizendkunstenaar wezen, die de voor zijn kunst volkomen ongeëigende cartons van beroemde en niet-beroemde tableaux-schilders toch in het glazen en looden dwangbuis weet in te dwingen, maar hij behoort het te verstaan binnen de grenzen, die grondstof en makelij hem stellen, kleuren en figuren te componeeren en dus in staat te zijn eigenlijke, wezenlijke glasvensters te maken.

Volgens deze overtuiging keek VAN HEUKEKUM nu naar geschikte krachten rond en hij slaagde erin een kring van kunstenaars om zich heen te brengen, die zijne principiën als de goede erkenden en zich bereid verklaarden daarnaar eendrachtig samen te werken. Zoo ontstond in Utrecht een kunstenaarskolonie welker leden, uit verschillende hemelstreken bijeengekomen, weldra artistiek en amicaal elkaar begrepen.

Om echter begrip en sympathie te vinden ook bij den Clerus, waarop het vooral aankwam werd het Sint-Bernulphusgilde gesticht, eene vereeniging waarvan in de eerste plaats geestelijken lid zijn, terwijl het leekenelement vertegenwoordigd is door verdienstelijke kunstkenners en -vrienden en ook door de actieve kunstenaars.

Het Sint-Bernulphusgilde houdt zijne vergaderingen in een zaal van het Aartsbisschoppelijk Museum. Daar worden voordrachten gehouden, kunstwerken voorgelegd en verklaard en een ongedwongen kout vult de officieele zitting aan. Jaarlijks heeft een algemeene vergadering plaats en, als de tijdsomstandigheden het gedoogen, een kunstreis. Een statig jaarverslag, waarin geïllustreerde verhandelingen en beschrijvingen worden opgenomen, geeft rekenschap van de werkzaamheden der vereeniging." [8])

Naar het uiterlijk is de wordingsgeschiedenis van het Sint-Bernulphusgilde hiermêe voldoende toegelicht. Wat het zijn grooten invloed verschafte, dat was de innige overtuiging van zijne

voormannen, zooals die zich uitte in de stoere welsprekendheid van Dr. SCHAEPMAN — ijverig redenaar in de eerste jaren van den kring — en, misschien nog sterker, in de onopgesierde voordrachten van den vurigen deken. Orator is die niet en zelfs niet welbespraakt. Maar gij moet hem hebben gezien en gehoord in zoo'n vergadering van zijn gilde, in de voor het auditorium te kleine zaal van het Aartsbisschoppelijk Museum, waar aan den eenen wand d'oud-Italiaansche santen starend toezien, van een anderen de kleurenvreugdige Duitsche tableaux bemoedigend lachen en van een derden een Hollandsch schilderij lokt — de prachtige LISZT-kop van VAN HEUKELUM boven den katheder tot de zwart-getoogde mannen om d'oude eiken tafel met een eer haperende dan vlotte zegging verhalend van de mooie oude dingen, die hij zag en die wij weer net zóó maken moesten — wij kunnen het immers nog niet beter — voor de eer van den goeden God en van zijne lieve Heiligen. Dan flitst het scherpe oog onder de grijze wenkbrauw-borstels en, met een ietsje van gebaar nog even opgedrongen, eindigt een kort-geformuleerde sententie in een niet-noteerbaar keelgeluid, triomfantelijk als een „spreek me maar tegen!"

Het is de eloquentie van den geloovige, die — zoo zij u al niet overtuigt, toch eindigt met te overreden.

Zóó heeft VAN HEUKELUM der Utrechtsche clergé geleerd, dat een Roomsche kerk gothiek moet wezen en dat voor Nederland de vijftiende eeuw ten besten voorbeeld strekt. En zóó is hij geworden — als SCHAEPMAN schreef — „de man van de gothieke dorpskerk, van het eenvoudige gothieke huis, van het gothieke schoolgebouw. De man, niet de bouwheer of de meester. Hij heeft de beweging gegeven en dat in den ruimsten zin, niet alleen voor den bouw, ook voor de versiering." 9)

Maar hij heeft de meesters toch ook gezocht en zelfs, tot zekere hoogte, gevormd: den geelgieter en goudsmid G. B. BROM, den schilder CHR. LINDSEN, den orgelbouwer MAARSCHALKERWEERD en KNIEP den smid. En uit Duitschland naar Utrecht beroepen de krachten, die hij hier niet vond als den beeldhouwer MENGELBERG en den glasschilder GEUER.

Voor dezen schreef hij zijn *Studiebladen*, gelijk hij voor de geestelijken zijn kunsthistorische lezingen hield en ter wille van een in ruimer kring te wekken sympathie, eerst *Het Gildeboek* daarna de *Jaarverslagen* uitgaf, beide degelijke publicaties over Nederlandsche Christelijke oudheidkunde, waarvan de Utrechtsche Rijksarchivaris Mr. MULLER nog onlangs getuigde 10), dat zij een rijke bron zijn voor de studie der kerkelijke kunst.

Toch zou VAN HEUKELUM's richting niet van zoo completen invloed zijn geworden op de Stichtsche kerkekunst, indien er ook niet de architect geweest was, die, met de gildebroeders één van zin — schoon van hen allen verreweg de meerdere in kunnen — de kerken bouwde, waarbij hun werk zich aansloot.

Dr. CUYPERS kon dit niet wezen. Had deze, als DE STUERS tot CUYPERS' eer weet te verhalen 11), reeds bezwaar zich te Utrecht te vestigen, „toen hij meende te bemerken, dat hij zijne artistieke zelfstandigheid zou moeten prijs geven aan de inzichten van den archeoloog, wiens richting medebracht den architect bij het ontwerpen van kerkelijke gebouwen aan bestaande voorbeelden te binden" — VAN HEUKELUM van zijnen kant achtte hem, naar SCHAEPMAN mededeelt, niet geheel een bouwmeester „in vollen Nederlandschen zin" 12).

De architect van het Aartsbisdom werd ALFRED TEPE, een man, dien reeds bij zijn eerste optreden niemand minder dan Dr. BORRET als „veelbelovend bouwmeester" prees 13), die zijne veelzijdige begaafdheid in geestige prozageschriften en, nog onlangs, in een dichtwerk toonde, die in tal van kerken, welke ik straks beschrijven zal, deed zien tot hoe voortreffelijke leerschool de studie der oude kunst kan strekken voor een artist van talent.

Voor een karakteristiek van TEPE's werk is het hier nog de plaats niet, maar wat hij wilde en wat leiding heeft gegeven aan de Utrechtsche kunst moge ik alvast resumeeren met de gegevens

van het verslag van een zijner lezingen [14]). Sprekend over de „beginselen der Nederlandsche kerkelijke bouwkunst" — als welker materiaal hij in een vroegere voordracht de baksteen had aangewezen — betoogde TEPE, in 1871, dat een slaafsche navolging van de Fransche of Duitsche gothiek voor ons land niet voegde. Met de bijzondere geaardheid van bodem, materiaal en behoeften in de verschillende landen behoort men z. i. rekening te houden en dus acht te slaan op onzen bodem, het gebrek aan materiaal en middelen, waarover onze naburen mogen beschikken en de eigenaardige behoeften en smaak van ons volk. „De beginselen, die men heeft te huldigen zijn: 1. dat ieder kunstenaar zijne voorbeelden zooveel mogelijk moet zoeken binnen de grenzen van het land, waarvoor hij werkzaam is; 2. dat hij op het tijdperk van bloei der aan het land eigenaardige kunst zijne meeste oplettendheid wijde; 3. dat hij het voor de behoeften van zijn land meest geschikte materiaal met alle zorg bestudeere en trachte te volmaken. De buitenlandsche kunst mogen wij bewonderen en waardeeren, doch de kunstmonumenten onzer niet-misdeelde voorvaderen niet minachten, maar navolgen".

Reeds in 1886 kon AUGUST REICHENSPERGER getuigen: „Utrecht is een oase in de woestijn. Nergens heb ik zulk eene harmonische samenwerking van alle krachten op ieder gebied der christelijke kunst gezien, als in het aartsdiocees van Utrecht; het Sint-Bernulphusgilde heeft niet alleen geleefd en leeft nog, maar de bloemen en de vruchten hebben ook aan dit leven niet ontbroken". [15]) En met gerechtigden trots mocht de ijverige vice-deken der broederschap, de heer J. A. LINDSEN, in 1894 bij het vijfentwintigjarig jubileum van Mgr. VAN HEUKELUM als Gildedeken, verklaren: „Slechts aan weinig stervelingen is het, gelijk aan den jubilaris gegeven, nog in de volle kracht des levens een zeer groot deel vervuld te zien van de idealen, waarvoor zij op jeugdigen leeftijd zijn begonnen te ijveren. Gods zegen heeft blijkbaar op het werk gerust". [16])
◻Daarom scheen het mij wenschelijk de beschrijving der kerken van het Aartsbisdom te doen voorafgaan door deze herinneringen aan het Sint-Bernulphusgilde, welks invloedrijke werkzaamheid de verklaring geeft voor het in de kunst der negentiende eeuw zoo opmerkelijk feit, dat tal van werken, nog sterker dan den afdruk van een persoonlijk stempel, de empreinte toonen van een gemeenschappelijke, een schoolsche kunstopvatting en voor de, in Nederland niet minder curieuse, omstandigheid, dat Duitsche geest een onmiskenbaar element vormt van die kunst.
Terwijl het toch ook op zichzelf reeds een feit schijnt van notabele waardij, dat de herrijzing van een aartsbisschoppelijken zetel voldoende was, om in het archi-protestantsche Utrecht, waar de kunstzin zóózeer was uitgedoofd, dat men in 1874 zich zelfs verzette tegen een oordeelkundig herstel der oude kerkelijke monumenten, [17]) met tal van ateliers een eigen kunstrichting te doen ontstaan en een katholiek kunstleven tot bloei te kweeken.

AANTEEKENINGEN.

1) Vgl. over dezen staf: *Feestnummer van Het Centrum* van 15 Augustus 1899.
2) Vgl. A. PIT, *La Sculpture Hollandaise.* - Amsterdam, VAN RIJKOM (1902).
3) *Neerlandia Catholica*, p. 9.
4) Voorrede der *Verzamelde Dichtwerken* (5e druk), blz. XIX.
5) Vgl. *Neerlandia Catholica.* p. 547
6) *Revue de l'Art Chrétien*, 1879, II, p. 328.
7) *Het Gildeboek*, I, blz. 39.
8) *Zeitschrift für Christliche Kunst*, 1891, Sp. 108 ff.
9) Voorrede der *Verzamelde Dichtwerken*, (5e druk), blz. XXII.
10) *Nederlandsch Architectenblad*, XI, blz. 30.
11) *Mannen en Vrouwen van beteekenis* (Dr. P. J. H. CUYPERS), 1897, blz. 203.
12) SCHAEPMAN, t. a. p. blz. XXI.
13) *De Katholiek.* 1873, blz. 48.
14) *Het Gildeboek.* I, blz. 42 v.
15) *Verslag van het Sint-Bernulphusgilde*, 1886, blz. 1.
16) *Verslag van het Sint-Bernulphusgilde*, 1893 -1894, blz. 12.
17) Zie: *Mededeelingen van de Rijksadviseurs*, I[2], blz. 15 en 34 v.

BESCHRIJVING DER KERKEN.

I. HET DEKENAAT UTRECHT.

I. DE METROPOLITAANKERK VAN SINT CATHARINA TE UTRECHT.

Oudste van Utrecht's katholieke kerken in katholiek bezit, eenige zelfs onder het middeleeuwsch bisschoppelijk bestuur gebouwd, was het de Catharijnekerk, die, na het herstel der hiërarchie, tot hoofdkerk van het Sticht, metropole der Nederlandsche kerkprovincie verheven werd.

Per varios casus, per tot discrimina rerum!

In de Nieuwstraat, waar Sint Aechtenscapelle stond, bij welke de milde PETER UTEN LEENT in 1366 een „warme stove" fundeerde om arme lieden tegen de wintersche koude te beschutten — eene stichting, die al spoedig het karakter van een hospitaal schijnt te hebben aangenomen — op deze sinds lang gewijde plaats eene kerk te bouwen werd aan de Karmelieten bij stadsbrief van 23 Maart 1468 toegestaan.

Twee paters der Orde hadden de sympathie der burgerij gewonnen en daar een van hunne Ordebroeders, de geleerde doctor GOSWINUS HAEX, te dier tijde „Suffragaan" was van bisschop DAVID VAN BOURGONDIË, begrijpt men hoe ook de kerkvoogd gereedelijk toestemming gaf tot dezen kerkbouw, ook al waren de hospitaalbroeders er weinig over gesticht, dat hunne zeven „bedden", met de renten eraan verbonden, naar het Maria Magdalena-gasthuis werden overgebracht.

Reeds in 1469 schijnen de Karmelieten met de constructie hunner kerk te zijn begonnen, maar voltooien deden zij haar niet. Op hunne beurt moesten zij grond en gebouw aan anderen afstaan, in 1528, toen KAREL V het aan Sint CATHARINA gewijde gasthuis der Johannieters onteigende ten behoeve van den bouw eener citadel — die oneigenaardig „Vredenburch" zou heeten — en de hospitaalridders schadeloos stelde met de vestiging der Karmelieten, aan welke laatsten de Klaaskerk ten gebruike werd gegeven, met het recht ten Noorden daarvan een klooster te zetten.

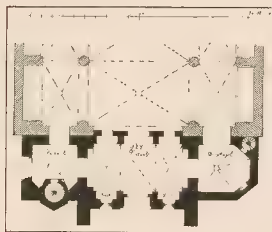
Bisschop HENDRIK kon niet anders doen, dan deze nieuwe overdrachten goed te keuren bij oorkonde van 1 Juli 1529, en zoo trokken de Johannieters in het voortaan aan de schutse der H. CATHARINA toevertrouwde heiligdom.

Zij vonden het echter bij lange niet af: wij lezen, dat men in 1513 bezig was aan het dekken der kerk, dat de bedaking van het schip in 1524 gereed kwam en het choor door de Johannieters zelf volbouwd moest worden, terwijl de westgevel,



Voorgevel der St. Catharinakerk in het midden der XIXe eeuw. Naar J. v. LIEFLAND.

die het jaartal 1550 droeg, getuigde, dat bijna een eeuw aan de constructie van het geheel besteed was. Slechts korten tijd heeft het gebouw aan zijne bestemming beantwoord. Nadat in 1580 de openlijke uitoefening van den katholieken godsdienst in Utrecht verboden was, werd er in het begin der zeventiende eeuw eene smidse gevestigd, in 1612 strekte het tot kazerne... in 1625 werd er binnen zijn muren „een dief gehangen".



Plattegrond van het portaal en de W. travee der Kathedraal te Utrecht.

Inmiddels deed het nu en dan — o.a. in 1622 — dienst als vergaderplaats der Engelsche gemeente, tot het in 1635 voor goed door de hervormden voor hunnen eeredienst werd ingericht. Om plaats te vinden voor een orgel (dat er evenwel nimmer gekomen is), lieten dezen in 1672 het groote venster in den westgevel dichten. Ook schijnt door hunne zorgen een torentje op de viering te zijn gebouwd: op de prent van LIEFLAND — hierbij gereproduceerd — vertoont deze dakruiter ten minste een klassicistisch karakter en de klokken, die erin hingen, droegen het jaartal 1678.

Het eerste kwartaal der negentiende eeuw zag het gebouw aan zijn oorspronkelijken dienst hergeven, toen het, in 1816, tot garnizoenskerk der R.K. militairen werd afgestaan.

Het scheen wel, dat dit de laatste dienst der oude kerk zou wezen. Want nadat bouwvalligheid in 1821 reeds had genoopt tot afbraak van den dakruiter, werd zij in 1836 geteisterd door een Novemberstorm, die — naar een ooggetuige meêdeelt — „in deszelfs vaart den noordwestelijken hoek van het kruis der kerk" van heel de bedaking beroofde en de eene hoofdkolom aan die zijde schokte in en op hare grondvesten.

Maar wat den ondergang van dezen tempel scheen te voorspellen, is zijn behoud geweest. Want toen „door gekraak en geluid van het kapwerk en het scheuren der gemetselde bogen en gewelven" het gevaar voor instorten ernstig bleek te zijn, werd, na voorloopige stutting, een onderzoek ingesteld door z.g. deskundigen, die de kerk „geheel bouwvallig" verklaarden. Nu was de regeering gaarne bereid zich van zoo waardeloozen eigendom te ontdoen en bij Koninklijk besluit van 24 October 1840, N°. 17, stond zij de kerk voor goed in eigendom af aan de Roomsch-Katholieken van Utrecht.



Interieur der St. Catharinakerk in 1636. Naar P. SAENREDAM.

Een nieuw onderzoek, ingesteld door den provincialen architect C. KRAMM, had inmiddels aan het licht gebracht, dat het gebouw „voegzaam" was te herstellen. Het bleek, dat de verzakte kolom op een te zwakken boog

boven een put was gesteld en nadat deze vanaf zijnen bodem met metselwerk was gevuld, kon de zuil op dezen vasten grondslag worden gerecht en het geschonden metselwerk vernieuwd.

De z.g. statie der Cathrijnesteeg werd nu naar de oude Catharijnekerk verplaatst en haar ijverige pastoor, VICTOR RADEMAKER, droeg zorg, dat zij weldra in passenden luister prijkte. Als een gedenksteen in de kerk vermeldt:

ANNO CIƆIƆCCCXLI
HIC RETRO POSUIT
RESTAURATIONIS MONUMENTA
VICTOR RADEMAKER
R. C. PASTOR

22 Augustus 1842 gewijd, in 1853 tot metropole verheven en in 1856 bij de nieuwe kerkelijke regeling van Utrecht tot parochiekerk aangewezen, werd het eerwaard gebouw weldra geheel gerestaureerd. De kunstzinnige priester, die als titularis van HESEBON i. p. i. de eerste bisschop was, die na het herstel der hiërarchie weder te Utrecht resideerde, Mgr. A. I. SCHAEPMAN, begon als plebaan der metropool, in 1861 dit vrome werk.

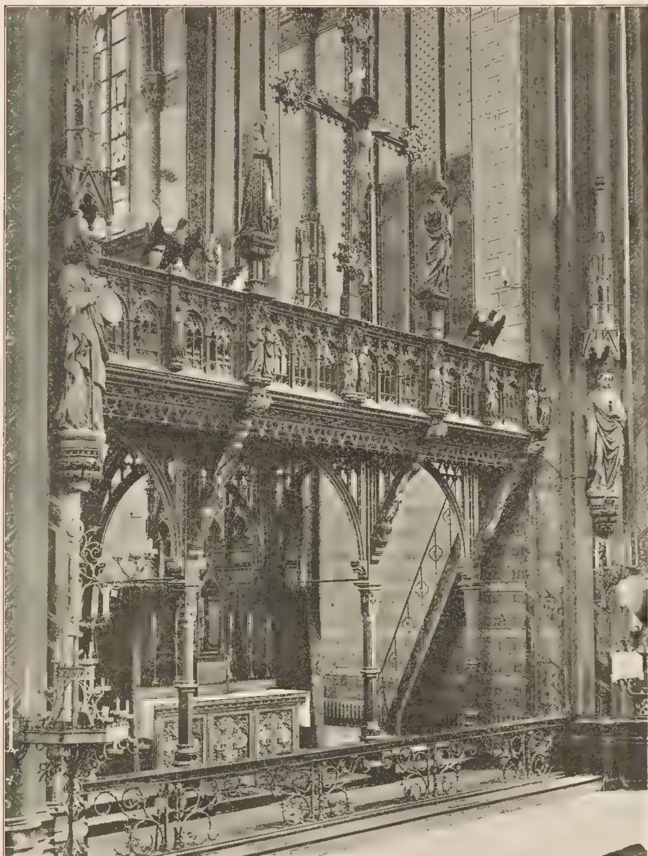


Interieur der St. Catharinakerk te Utrecht.

Onder leiding van den, in die dagen bekenden, architect H. VAN DEN BRINK, onderging de Catharijnekerk een verjongingskuur... die echter niet in alle opzichten tot haar voordeel strekte. Want hoewel zij geheel-en-al het karakter droeg der allerlaatste Gothiek, werd zij — om met den heer TEPE te spreken — „bij de restauratie een paar eeuwen teruggedateerd en in den vroeg-gothischen stijl hersteld". Volkomen terecht schreef Mgr. VAN HEUKELUM, dat de architect „zich aan de moeilijk te rechtvaardigen misgreep schuldig maakte, om de eenvoudige architectuur van het inwendige, in de rijke en sierlijke vormen der Sainte Chapelle van Parijs te herscheppen. De maaswerken der vensters, de crochets-kapiteelen [der diensten], de rijke en krachtig geprofileerde gewelfribben enz. doen vergeten, dat men zich bevindt in een baksteen-bouw, zoo simpel en zoo sober mogelijk". Tot verklaring van deze zonderlinge handelwijze kan wellicht worden aangevoerd, dat KRAMM in 1841 de vormen van het gebouw niet onaangetast had gelaten. „Waarom [toen] de Bentheimersteenen vensterramen" — schreef VAN LIEFLAND — „met hunne gothische ornamenten werden uitgebroken, en houten vensters van denzelfden vorm in de plaats gesteld, is voor velen een vraagstuk".

Toen in 1900, bij gelegenheid van het zilveren priesterfeest van Mgr. VAN DE WETERING, de herstelling van den westgevel zou worden ondernomen, ging men gelukkig van beter inzicht uit.

Wel kon de oude façade niet worden gespaard, daar men, om plaats te winnen voor een doopkapel, en een portaal met ruimte voor orgel en zangchoor daarboven, de kerk met een travee wilde verlengen, maar de architect, die deze verbouwing bestierde, begreep toch zich te moeten houden aan de bestaande gegevens. Ons plattegrondje doet zien wat, ten gevolge van deze opvatting, tot stand kwam, en de bouwmeester-zelf, de heer A. TEPE, heeft ons verhaald hoe en waarom hij te werk ging: „de topgevel met zijn rijk en grillig ornament, de contreforten met hun eigenaardige afdekkingen en consoles, moesten zooveel mogelijk behouden, hersteld, herplaatst worden. Er werd dus besloten, den aanbouw op te trekken in den stijl van den ouden gevel.



Jubé der St. Catharinakerk te Utrecht.

Het groote westvenster zou een nieuwen lichtstroom werpen in het wel wat donkere middenschip; het was daarom wenschelijk, 't nog breeder en machtiger te maken dan het oude dichtgemetselde. Maar bij de beperkte hoogte zou het gedrukt kunnen schijnen, indien het niet door een breeden middenstijl in tweeën gedeeld werd: een constructie, waarvoor onze vaderlandsche kerken zoo schoone voorbeelden opleveren. Onder dit venster moest weêr de hoofdingang geplaatst worden, thans niet direct toegang verleenende tot de kerk, maar tot een ruime, gewelfde voorhal, wier verlichting nog kleine vensters aan weerskanten van 't hoofdportaal vereischte.
De doopkapel behoort aan de noordzijde geplaatst te worden. Doch een wettige reden deed ook in den ouden tijd van dien regel afwijken, en om een wettige reden moest zij hier van plaats verwisselen met den toren, welks parterre een portaal zou worden voor kerkbezoekers, de St. Cathrijnesteeg doorkomende. Volgens 't gevoelen van Mgr. VAN HEUKELUM, moest die toren niet

te veel pretensie en aan den gevel vooral geen neêrdrukkende concurrentie maken; licht en rank, de bovenverdiepingen in 't achtkant overgaande, bekroond niet met een rechtlijnigen stoeren helm, maar met een spitsje in de speelsche vormen der laatste gothiek, zou hij den indruk maken van een min of meer zelfstandig bijvoegsel, gelijk een Italiaansche campanile.

Een reeds genoemd hoofdvereischte bij den nieuwen bouw, de traptoren, eischte bijzonder overleg: noch de gegeven fundamenten, noch de beperkte ruimte veroorloofden de gewone plaatsing buiten en naast den toren; hij moest in 't voorfront komen en naar binnen gebracht worden in 't genoemde torenportaal, van waaruit hij te beklimmen is.

De doopkapel werd eenvoudig en zonder contreforten, waarvoor plaats en fundamenten ontbraken, opgetrokken; in den achtersten zijhoek werd gelegenheid gevonden voor nog een klein traptorentje, toegang verleenende tot het dak der zuidelijke zijbuik. De doopkapel, wier vensters meteen de laatste tot nog toe donkere panden dier zijbuik verlichten, is van de kerk gescheiden door een ijzeren hekwerk en door dubbele deuren met het portaal verbonden. Zij moet tevens dienst doen als wachtkamer voor de Eerw. Geestelijkheid, als bij hooge feesten Z. D. H. door het hoofdportaal zijn Kathedraal binnentreedt.



Hoofdaltaar der St. Catharinakerk te Utrecht.

Het zangkoor heeft buitengewone afmetingen; het springt nog balkonsgewijs over 't portaal voor; buitendien zijn nog twee torenverdiepingen beschikbaar voor blaasbalg, orgelpijpen enz. Voor een majestueus orgel is ruime ruimte geschapen, het beroemde koor van St. Catharina kan daarneven onbelemmerd zijn kunst uitoefenen.

Het ornament aan den ouden gevel was van Bentheimer steen; dezelfde steen moest voor den nieuwen gebezigd worden; het oude zou zooveel mogelijk gespaard en bewaard worden, het nieuwe slechts aanvulling zijn. De gewone Utrechtsche- of Waalsteen zou, zoowel wegens kleinere afmeting als fijnere afwerking te zeer afsteken tegen het baksteenmateriaal van den ouden bouw; het was dus zaak een meer robust fabrikaat op te zoeken; even over de grens in Emmerik werd een steen gevonden van Duitsch rijksformaat, die als 't meest geschikt en op tijd leverbaar werd gekozen".

Over het uiterlijk der kerk valt, na deze uitvoerige beschrijving van haren voornaamsten gevel, weinig anders te zeggen, dan dat het, uiterst eenvoudig, geheel van baksteen is opgetrokken, alleen in de neggen der vensters met zandsteenblokjes verlevendigd.

Dat zij, bij al haren eenvoud, toch voor hare kathedrale bestemming niet ongeschikt mag heeten, dankt zij aan haren aanleg als kloosterkerk, die, op choordiensten berekend, van zelf een ruim presbyterium meêbrengt. Het choor is inderdaad niet minder dan vier traveeën diep, gesloten met vijf zijden van den achthoek en gedekt met kruiswelven, welker ribben dragen op halfronde diensten, bij de restauratie tot op den vloer doorgezet en ter halver hoogte met Apostelbeelden versierd.

De kerk heeft overigens de dispositie eener driebeukige kruiskerk, vier traveeën diep, terwijl

de omstandigheid, dat de zijmuren aan de buitenzijde der contreforten zijn geplaatst, bij elk van de traveeën der lage zijbeuken eene tamelijk diepe altaarnis voegde. Twee in doorsnede ronde pijlers, met een achttal schalken bekleed, torsen de welving van het dwarsschip.

Ronde zuilen, op oorspronkelijk achtkante basementen en met kapiteelen, die door een dubbelen krans van krullend bladwerk zijn versierd, dragen de archivolten, die de beuken scheiden, boven welke een waterlijst is aangebracht, waarop de vensternissen, die ter halver hoogte gesloten en als triforium behandeld zijn. Halfronde schalken rusten op de zuilhoofden en dragen, op hunne reeds vermelde vroeg-gothische kapiteeltjes, de geprofileerde ribben der kruiswelven. Ook de zijbeuken zijn met baksteenen kluizen gedekt.

Wat aan dezen, naar men ziet echt hollandsch-eenvoudigen, aanleg een voornamen rijkdom verleent, dat is de bevloering, ook in het schip, met Minton-tegels, de kleurige beglazing — het werk van GEUER en DE VOS —, de polychromie, voor het priesterchoor in 1865 voltooid door den Münsterschen schilder BÜCHTERMANN, voor transept en schip in 1866 door den Akenaar ALEXANDER KLEINERTZ en, last not least, de stijlvolle meubeling.



Monstrans der St. Catharinakerk te Utrecht.

Want de opvolgers van Mgr. SCHAEPMAN hebben het door hem begonnen werk vol piëteit voortgezet en, evenals dezen vonden zij in Mgr. VAN HEUKELUM voor de versiering hunner kathedraal een voortreffelijk raadsman. Van het werk, dat onder zijne inspiratie tot stand kwam, mogen althans enkele voorwerpen nader besproken worden.

☐ In de eerste plaats verdient dan onze aandacht het jubé, dat — het eerste in ons land sinds de hervorming — in 1871, naar het ontwerp van den Akenschen architect H. SCHNEIDER, door den beeldhouwer W. MENGELBERG werd uitgevoerd in eikenhout en gepolychromeerd door den kerkschilder CHR. LINDSEN.

In afwijking der gewone plaatsing, is dit oksaal — dat in den trant der veertiende-eeuwsche Gothiek werd gedacht — niet vóór doch in de chooropening gezet, ten einde ruimte te winnen in het dwarspand. Vier houten zuilen, ter diepte van een meter in het priesterchoor gesteld, dragen de balustrade der choorzijde, terwijl die aan den kant van het schip oprijst uit een balk, tusschen de pijlers van den triomfboog gelegd. Naar de beschrijving van Mgr. VAN HEUKELUM zijn de zuilen „onderling door sierlijke bogen verbonden, en vormen drie poorten, waardoor men uit het schip der kerk een vrij ongehinderd gezicht heeft in het priesterchoor, tenzij de *tetravela* (de altaar-gordijnen) zijn ontplooid, die het onder den middelsten boog opgerichte *altare pro populo* van drie zijden omgeven. Volgens het voorschrift der rubrieken en eene getrouwe kunsttraditie diende dit altaar zijn overhuiving te hebben. Wezenlijk behendig heeft men deze bedaking gekregen door van de middelste zuilen uit schenkels te spannen, die een overstek dragen, dat in het choor is uitgebouwd en tevens gelegenheid verschaft om daarop het kleine, maar voor den choordienst voldoende, orgel te plaatsen.

Langs de smalle trap, leunende tegen den zuidelijken choorwand, beklimt men de gaanderij en hier ontmoet men, ter herinnering aan de vroegere bestemming van het *lectorium*, twee rijk vergulde *arenden (aquilae)* ter draging van het evangelie- en epistelboek. Het geheel wordt

bekroond door het prachtig crucifix, dat zich op den bovenkant der balustrade, te midden van de twee in strengen stijl gehouden beelden van St. Jan en de bedroefde Moeder verheft".

Het imposant ciborie-altaar, eveneens een werk van MENGELBERG, is met onze afbeelding voldoende beschreven. Alleen zij vermeld, dat het in 1887 aan de kathedraal geschonken werd door het Metropolitaankapittel, de geestelijkheid en het Sint-Bernulphusgilde ter herinnering aan de beide eerste bisschoppen, die, na zijn herstel, den Utrechtschen zetel bestegen, gelijk ons de volgende inscriptie leert: IN PIAM GRATAMQUE. ARCHIEPISCOPORUM. IOANNIS. ZWIJSEN. ET. ANDRAE. IGNATII SCHAEPMAN. CAPITULUM. METROPOLITANUM. CLERUS. ET. SANCTI. BERNULPHI. COLLEGIUM. ANNO. DOMINI. MDCCCLXXXVII.

De rijkgebeeldhouwde preekstoel werd aangekocht op de Londensche tentoonstelling van 1862, waar hij met goud was bekroond.

Een sieraad eindelijk, dat alleen bij hooge plechtigheden, voornamelijk bij de jaarlijksche priesterwijding, dienst doet, is het tapijt voor den choorvloer. Naar het ontwerp van KLEINERTZ, die zelf het dessin op stramien teekende, werd dit kleed, dat M. 7.30 bij 5.50 groot is, uitgevoerd door een vijftigtal dames uit Utrecht en Zwolle. 10 Augustus 1867 prijkte het voor het eerst op den choorvloer.

De leidende gedachte van het ontwerp (zie de afbeelding) is de symbolisch-allegorische voorstelling der Verlossing, waaraan het menschelijk geslacht door Christus deelachtig werd en te wier eere heel de schepping jubelt.

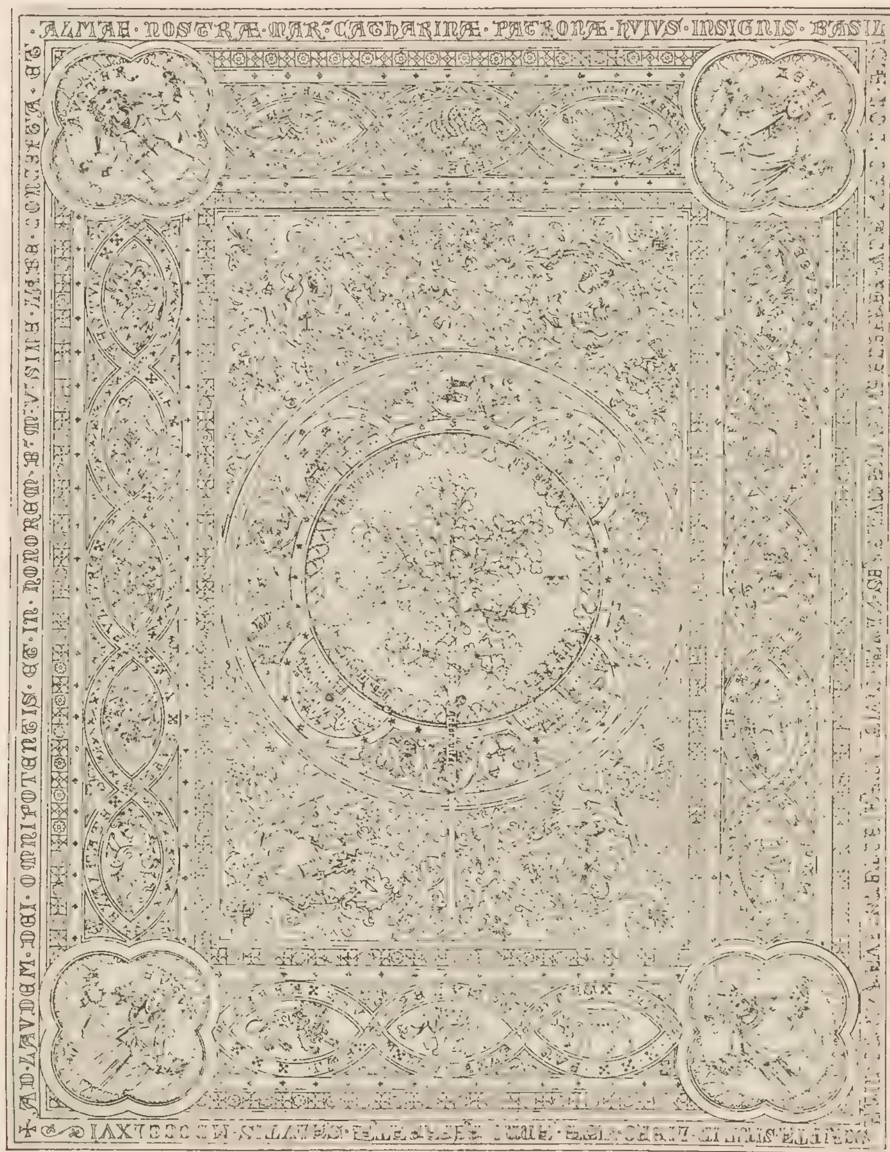
Zoo zien wij in het midden het paradijs — naar een middeleeuwsche opvatting als een rechthoek afgebeeld — voorgesteld door de vier paradijsstroomen in een weelderig plantenornament, te midden waarvan de boom des levens, die ons tegelijkertijd geflankeerd als hij is door zon en maan, aan den arbor salutis, het Kruis herinnert. Rondom het veld, waarop hij staat, doen de vier steden, Bethlehem, Jerusalem, Rome en Utrecht, ons denken, zoowel aan de wereld, die verlost werd, als aan de plaatsen, die hier voor de verlossingsgeschiedenis van het voornaamste belang zijn. De teekenen van den dierenriem, tusschen de stedemedaillons gevoegd, beduiden de eeuwigheid van het Rijk des Verlossers.

In verband met de Paradijsstroomen, die, naar het middeleeuwsch begrip, ook de beddingen verbeelden, waarlangs de goddelijke Genade over de aarde vloeit, zijn in de vier hoeken van het tapijt symbolen aangebracht van de vier windstreken, als blijken van de alzijdige uitbreiding der Kerk. In den rand vertegenwoordigen fantastische dieren de vier elementen: lucht, aarde, water en vuur, die met de woorden der drie jongelieden in den brandenden oven (Daniel III, 52 ss.) een loflied zingen ter eere van den Heiland.

De buitenste boord bevat een opschrift, dat, vertaald, te lezen geeft: „Ter verheerlijking van den Almachtigen God en ter eere der H. Maagd MARIA O. O. en onze martelaresse CATHARINA, patronesse dezer eerwaardige kathedraal, hebben vrome vrouwen en jonkvrouwen van het Aartsbisdom Utrecht dit werk met de naald uitgevoerd. Mogen hare namen in het Boek des Levens worden opgeteekend. In het jaar des heils 1866."

Behalve dit tapijt werden een looper en een tapijt voor het MARIA-altaar door dezelfde handen voor de kathedraal vervaardigd.

Er blijft ons nu nog een kijkje te nemen in de ruime sacristie, in 1861 door VAN DEN BRINK bij de kerk gebouwd, waar een rijke schat aan ornementen en goudsmidswerk bewaard wordt. Wij noemen een rijkgeborduurd roodfluweelen kazuifel van 1671 (een dergelijk wit werd aan het Aartsbisschoppelijk Museum afgestaan), verschillende oude kelken, waaronder een van 1635, een zilveren altaarlezenaar in arendsvorm uit de tweede helft der zestiende eeuw, een groot aantal zilveren kandelaars en ander altaargerei en eindelijk de groote verguld-zilveren monstrans (hoog M. 1.22), uit het laatst der zeventiende eeuw, die, volgens de overlevering, het geschenk zou zijn



Vloertapijt der St. Catharinakerk te Utrecht.

van eenen koning van Portugal. In voortreffelijk drijfwerk is om de met juweelen besterde luna het H. Avondmaal afgebeeld, de stam wordt gevormd door de figuren van Geloof, Hoop en Liefde, terwijl de voet met vier medaillons der Evangelisten prijkt.

Zij moge dan niet zoo groot en grootsch zijn, als men zich de metropole eener kerkprovincie bij voorkeur denkt — dat de Catharijnekerk een waardig en waardevol gebouw is, zal uit het voorgaande zijn gebleken. En dat de opvolgende kerkvoogden met offervaardigheid en artistieken zin aan de vermeerdering van haren luister arbeidden, is zeker een verheugend blijk, dat ook in onzen tijd de Katholieke Kerk eene machtige beschermster van de kunst mag heeten.

Bronnen. Voor de oudere geschiedenis der kerk vindt men alles bijeen in het doorwerkt opstel van Dr. G. Brom: Geschiedenis der Metropolitaankerk van St. Catharina te Utrecht, dat verscheen in het extra-nummer van *Het Centrum*, behoorende bij No. 4919 van 13 Augustus 1900 en waarin ook het aangehaalde artikel van den architect A. Tepe: De voltooiing der Kathedraal te Utrecht, voorkomt. Beide zijn herdrukt in deel XXVII van het *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht.* Behalve deze stukken en de daar aangehaalde litteratuur, raadpleegde ik over de restauratie van 1841 de notities van C. Kramm in het *Bouwkundig Tydschrift* (I, blz. 145 v.) en van J. van Liefland in diens *Kronijk van Utrechts Beeldende Kunst en Nijverheid* (II, blz. 44 v.v.); voorts: het *Handboekje v. d. Zaken v. d. R. K. Eeredienst* (IX, blz. 5 v.); *Het Gildeboek* (I, blz. 31 v.) over het tapijt en (II, blz. 65 v.) over het jubé; *Neerlandia Catholica* (blz. 12 en 22). Behalve de hier gereproduceerde teekening van Saenredam, bestaat er een tweede van zijne hand, weêrgegeven in Hofstede de Groot's werk: *De Utrechtsche Kerken.* Het hedendaagsch interieur der kathedraal is ook afgebeeld in *De Katholieke Illustratie* (1903, blz. 62).

---

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. AUGUSTINUS TE UTRECHT.

„Dit gebouw, van eenen prachtigen voorgevel, op twee ronde en twee vierkante kolommen rustende, voorzien, heeft eenen fraaien koepeltoren, met uurwerk en slagklok. Ook inwendig is de kerk zeer schoon ingericht en prijkt met een orgel en drie altaren, van welke het hoogaltaar vooral zeer bezienswaardig is".

Dit oordeel van een tijdgenoot van den bouw zullen in onzen tijd slechts weinigen nog onderschrijven. Maar niet minder dan van geschriften, geldt ook van bouwwerken, dat de tijd van hun ontstaan bij hunne beoordeeling niet uit het oog verloren dient te worden.

Deze kerk nu, van 1839 tot 1840 door den architect Karel George Zocher gebouwd (P. Maas was de aannemer) en den 10den September 1840 geconsacreerd — vermoedelijk door Mgr. van Wijckerslooth — is ongetwijfeld voor haar tijd eene verdienstelijke schepping. Zelfs meen ik, dat aan den voorgevel eene voorname houding niet geheel kan worden ontzegd.

Een Toskaansche orde van twee vierkante pijlers en twee zuilen, ietwat gerekt, in zandsteen-imitatie, op plint en basementen van hardsteen, draagt den architraaf, waarboven een fries met



Voorgevel der St. Augustinuskerk te Utrecht.

triglyphen (de metopen met kransen versierd), met ver-vooruitspringende kroonlijst en fronton gedekt, in welke laatste een rondvenster is aangebracht. Met anten aan dezen voorbouw zijdelings verbonden, staat de eigenlijke voormuur, die met drie deuren, waartoe hardsteenen treden toegang geven, geopend is, niet anders versierd dan met een meanderfries, waarboven drie vierkante vensters.

□ Achter het fronton rijst uit het dak een van roode baksteen vierkant opgetrokken klokkenhuis — met tweedeelige rondboogvensters tusschen Jonische pilasters als galmgaten — en hierop staat een open rondbouw: Corinthische zuiltjes, die een, met een kruis beplant koperen koepeldak dragen.

□ Men ziet uit deze beschrijving reeds welk pseudoklassiek amalgama deze gevel eigenlijk is, maar zekere plechtige waardigheid in den prostyle en de aangename verhoudingen van het bekronend rondtempeltje pleiten toch voor het talent van den ontwerper.

Na den vrij gunstigen indruk in deze façade valt het interieur niet meê. Het is, in grondplan, een rechthoekige zaal, waarbij zich een smallere rechthoek voor presbyterium aansluit.

De zijwanden zijn voorzien van rondboogvensters, tusschen, ter halver muurhoogte op een lijst gestelde, composietpilasters, die het hoofdgestel dragen, waarop het halfronde tongewelf rust, dat versierd is met neo-grec ornamenten in stuccowerk. Een en ander is in grijze tinten gekleurd.

□ De over het geheel wat rijker behandelde en ook kleuriger geschilderde choorrechthoek, heeft een met caissons bekleed tonwelf.

Het verdienstelijk, maar wel wat druk, gesneden hoofdaltaar, staat onder eene door zes Corinthische zuilen gedragen overhuiving. Evenals de bijaltaren, dagteekent dit uit omstreeks 1858.



De kerk van den H. Augustinus te Utrecht

Aan den gevelkant staat in de kerk een op zuilen gedragen diepe tribune, welker twee verdiepingen ruimte geven aan een aantal zitplaatsen (de kerk heeft er in het geheel 1263), het beroemde orgel van 1844 en het zangchoor.

De eenvoudige doopvont der kerk, van marmer met koperen dekking, is een geschenk van koning Lodewijk.

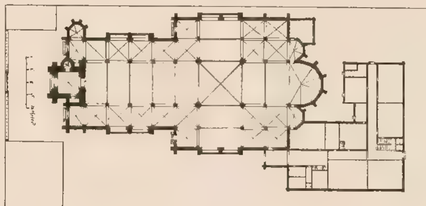
Aan oudheden bezit de kerk eenige orfèvrerieën in den stijl van Lodewijk XIV, een zestiende-eeuwsch geborduurd figuur van Sint Jan den Evangelist op later kazuifel en enkele schilderijen.

Bronnen. A. J. v. d. Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek* (XI, blz. 451); Immerzeel, *Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders, enz.* (III, blz. 261); J. van Liefland, *Kronijk voor Utrechts Beeldende Kunst en Nijverheid* (II, blz. 43).

3. DE BIJKERK VAN DE H. MONICA TE UTRECHT.

□ Hadden zij in den titel hunner oorspronkelijke Utrechtsche statie den H. Augustinus herdacht, bij den bouw der noodig gebleken hulpkerk, eerden de

Paters Augustijnen diens moeder, de H. MONICA. De met het theologaat der Orde verbonden kerk bevindt zich in een arbeiderswijk, achter fabrieksgebouwen verscholen. Zij werd gebouwd door MARGRY en SNICKERS en den 11den Augustus van het jaar 1886 door Mgr. SNICKERS geconsacreerd. ◻Romaansch behandeld in hare hoofdvormen, doch eer gothiseerend te noemen in het gewelfsysteem harer zijbeuken en absiden en in de motieven harer inwendige versiering, doet zij duidelijk de opvatting van MARGRY herkennen, zoo geheel afwijkend van die der Utrechtsche school. Haar dispositie wordt door den bijgevoegden plattegrond voldoende beschreven.



Plattegrond der kerk van de H. Monica te Utrecht.

Geheel uit baksteen opgetrokken, met spaarzame toepassing van bergsteen (alleen aan afdekkingen, traceeringen en lijstwerk), is de buiten-architectuur tamelijk eenvoudig gehouden — des te gepaster, wijl slechts weinig ervan zichtbaar is — behalve het front, dat aan zijn geëlaboreerden toren een sterk accent ontleent. Aanvankelijk vierkant van plan, met geprononceerde hoekbeeren, die, waar de toren in een achtkant overgaat, ronde flanktorentjes dragen, nog met een veelhoekigen traptoren verbreed, in zijnen voorwand voorzien van een rondboogportaal, hooge boogfriezen, een roosvenster en lijsten, mits deze toren maar weinig van het vele, dat men zoo al aan oude torens vindt.

Inwendig is de kerk, die ruim 1100 zitplaatsen biedt, wel rustiger. Ronde zuilen van gele baksteen, op donkerder basementen, en met vroeg-Gothisch gebeeldhouwde zandsteenen kapiteelen, dragen de rondbogen, welke de beuken scheiden. Daarboven een gemetseld triforium in gepleisterden wand en een rij van roosvensters. Het schip en het dwarspand zijn met een eenvoudig gepolychromeerd houten tongewelf overdekt, de zijbeuken met gemetselde kruiswelven op ribben.

Aan de westzijde bezit de kerk eene zangtribune, op een gemetselden segmentboog gedragen.

Terwijl het ruim der kerk den tooi van gefigureerde glazen en polychromie nog grootendeels ontbeert, is de levendige choorpartij — ook de zijbeuken zijn veelhoekig gesloten — reeds meer versierd. Boven den triomfboog eene schildering van verschillende mannelijke en vrouwelijke heiligen der Augustijnen-Orde in levendige kleuren... een gepolychromeerd kapelletje van O. L. Vrouw van Goeden Raad... vensters, uit een Antwerpsch atelier, die voorvallen uit de levens van den H. AUGUSTINUS en zijne moeder verhalen... een zwart marmeren communiebank, gedicht met koperen paneelen, waarop voorstellingen in mastikémail, het werk van JAN BROM.

Een orgelfront, in LODEWIJK XV-stijl, herkomstig uit de Katholieke kerk te Oosterhout, is het eenige wat deze nieuwe kerk aan oudheden bezit.

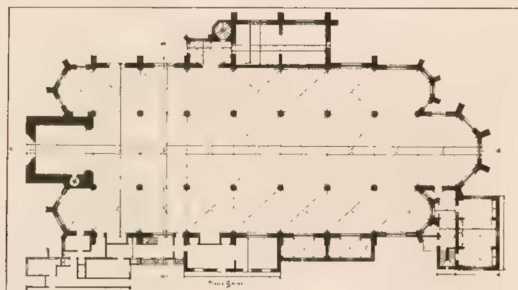


De kerk van de H. Monica te Utrecht.

Aan den ietwat spichtigen gevel — blijkbaar voorloopig en bestemd eens deel uit te maken van het front van een rijzigen toren — zou men niet zeggen, dat het een bijzonder ruime kerk is, welke daarachter ligt, eene kerk, die achtenvijftig Meter diep (zonder het portaal) bij een doorgaande breedte van zevenentwintig Meter, dus van toch niet zoo buitengewone afmetingen, een aangenaam spacieusen indruk geeft en daarom een hoogen dunk wekt van het verhoudingsgevoel van haren ontwerper.

Niemand zal het een toeval achten, dat TEPE, van wiens verkleefdheid aan de nationale traditie ik reeds gewaagde, hier een hallenkerk bouwde, een type, dat blijkens Sint JORIS te Amersfoort, Sint CUNERA te Renen, Sint JACOB, Sint NICOLAAS en de Buurkerk te Utrecht zelf — om van oostelijker streken niet te reppen — juist in het eigenlijke Sticht gedurende de middeleeuwen veelvuldig toepassing vond.

Men heeft van de hallenkerk wel eens gezegd, dat zij uiting geeft aan de aspiraties der burgerij, gelijk de zooveel grootscher aangelegde basilikale kruiskerk aan de idealen eener hoog-ontwikkelde clergé zou beantwoorden. En indien zekere zakelijke nuchterheid tot de karakteristiek van den burger mag gerekend worden te behooren, dan kan men begrijpen, dat de eerzame poorter sympathie voelde voor een systeem, dat den onderhoud-vergenden, en alleen constructief-nuttigen, arc-boutant elimineerde en erin slaagde den druk van het middenschipsgewelf door eene verhoogde plaatsing der overkluizing van de zijbeuken onmiddellijk te weêrstaan.



Plattegrond der kerk van O. L. Vrouw te Utrecht.

Intusschen, de O. L. Vrouwe leert ons — gelijk reeds gezegd — dat ook dit bij uitstek „practische" systeem, dank zij savante verhoudingen, wel eene fraaie ruimtevorming toelaat.

En waar de architect, gelijk TEPE in dit geval, het aandurft aan de dragende deelen niet meer dan de noodzakelijke zwaarte te geven, wordt daarenboven het voordeel bereikt, dat de zuilen al zeer weinig het gezicht op het altaar belemmeren, waarmede aan een zeer sterk verlangen van onzen tijd aanmerkelijk is tegemoet gekomen; bij eene middenschipsbreedte van stijf tien meter is een zuilmiddellijn van negentig centimeter ongetwijfeld een minimum. Tot het rijzig aspect der kerk heeft deze slankheid der zuilen zeer veel bijgedragen.

Wat aan de hallenkerk zoo vaak iets dors en weinig stemmends geeft — de voor eene goede verlichting noodzakelijke, al te diepe doortrekking der vensters — heeft TEPE, die niet de fraaie oplossing der dertiende-eeuwsche Gothiek, als te Poitiers, ten voorbeeld koos, maar zich aansloot bij de Westfaalsche en Nederlandsche laat-Gothiek, niet geheel kunnen vermijden en zijne wel wat éénvormige traceeringen maken dit euvel niet beter. Gelukkig, dat de mogelijkheid van eenen transeptachtigen uitbouw — als zangerstribune benut — althans aan den Noordkant toch eenige teekening kon geven aan de anders ál te doorzichtige en eentonige zijwanden.

De binnenbehandeling, architecturaal uiterst sober, heeft ook overigens eenen eenvoud, die niet misstaat. Vanaf den onderkant der vensters hangt langs de wanden een fletsroode, met donkerder lelies doorweven stof, de zuilen zijn lichrood gekleurd, de gewelven witgepleisterd met door een eenvoudig randje geaccompagneerde bruine ribben.

In zoo stemmige omgeving spreekt elke versiering des te meer. Zoo de gedeeltelijk reeds definitieve beglazing: een Laatste Oordeel in het groote, westelijk venster, de Heilige CAECILIA en GREGORIUS in het transept, historiën van de H. ANNA en MARIA in de Kapel der H. Maagd, (het werk van GEUER), levendige glazen van OTTO MENGELBERG in de sluitingen van choor en zuider zijbreuk.
Ook het hoofdaltaar en dat der H. MARIA, beide in zandsteen uitgevoerd door W. MENGELBERG, het eerste nog niet geheel voltooid, verdienen vermelding.
Van het uiterlijk der kerk is door hare ligging niet veel te zien. Zij is geheel opgetrokken van grijsroode baksteen, maar toch van een vrij levendig aspect — aan de best-zichtbare west- en noordzijden — door de gevarieerdheid van het plan: de stomphoekige westelijke sluiting der zijbeuken aan weerzijden van den toren, den door een traptorentje nog geaccentueerden voorsprong van den eenen kruisarm. Een hoog zadeldak boven het middenschip, waarbij dwarse daken (met schilden aan de gevelzijde) aansluiten, vormt de bedekking, welker grijze leien met de baksteen een tonig geheel uitmaken.



De kerk van O. L. Vrouw te Utrecht

Zooals een steen in den voorgevel vermeldt, is deze kerk in 1894 volbouwd.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. DOMINICUS TE UTRECHT.

In zijne openingsrede ter algemeene vergadering van het Sint-Bernulphusgilde op 22 Juli 1879, noemde Mgr. VAN HEUKELUM het „geen bemoedigend feit, wanneer een kloosterorde, die op een ALBERTUS MAGNUS, een Fra ANGELICO kan roemen, in 't jaar 1879 in de schaduw der vroegere Mariakerk een kerkgebouw het aanzijn schonk, dat als een feitelijk protest tegen het Gilde en zijn streven kon gelden". *(Het Gildeboek*, III, blz. 159). De uiting is begrijpelijk, al schijnt het, aan den anderen kant, evenzeer verklaarbaar, dat men, bij de verbouwing eener bestaande kerk, voortging in den geest van hetgeen nu eenmaal bestond. En het ligt voor de hand, dat de


Hoofdaltaar der St. Dominicuskerk te Utrecht.

Sint Dominicuskerk — die in 1810 werd gebouwd, in 1866 vergroot door den aanbouw van transept en choor, onder leiding van den architect L. TOLLENAAR, om in 1879—1880 een nieuwen voorgevel te ontvangen volgens het ontwerp van A. TOLLENAAR JR. — geenszins een Gothiek karakter draagt. [1])

Zij is eene driebeukige kruiskerk, welker schip en transept met een rondbogig tongewelf zijn gedekt, gedragen door Toscaansche zuilen, terwijl de zijbeuken, ter hoogte van de schipwelving, met houten kruisgewelven afgesloten zijn. Op de viering verrijst een achtkante koepel met rondvensters. Het rechthoekig gesloten presbyterium geeft, achter een door Corinthische zuilen gedragen boog, uitzicht op een dieper liggende schildering van den Calvariëberg, waarop de Kruisiging.

Aan de westzijde bezit de kerk eene tribune voor het orgel en de zangers.

Zuilen en muren zijn in een grijzen, de gewelven in een gelen toon getint, alles verlevendigd door eene vroeg-renaissance-achtige ornamentatie van blijde kleurigheid. Van de meubeling en versiering trekken twee groote eind-zeventiende-eeuwsche schilderijen de aandacht en vragen de kansel en de biechtstoelen, met haar boelig snijwerk, wel wat al te sterk de opmerkzaamheid. Het witmarmeren hoofdaltaar, een jeugdwerk van J. H. BROM, bezit bij al de naïeviteit van zijnen opbouw, zekere sierlijkheid van goeden huize, dank zij de verzorgdheid der détails en eene smaakvol-spaarzame toepassing van vergulding.

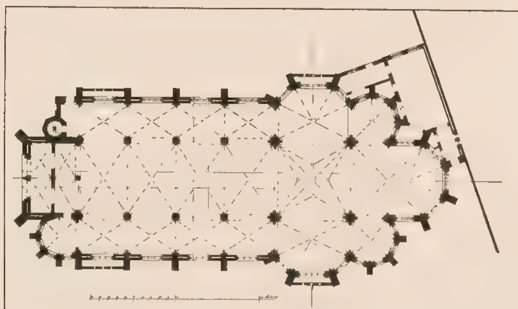
De façade der kerk, waartegen reeds VAN HEUKELUM's protest zich deed hooren, is pompeus en leelijk. Zij heeft een rondboognis, waarin deur en venster, geflankeerd door twee paar pilasters, die een segmentvormig fronton dragen. Tusschen de pilasters en statuen van eenen apostel en eenen profeet. Ter weerszijde van den gevel een toren met hoogen helm gedekt.

De kerk bezit veel oud zilverwerk, meest uit de zeventiende eeuw.

[1]) Over de herstelling en beschildering dezer kerk in 1892, zie: *Utr. Prov. en Sted. Dagblad* van 19 Febr. 1893.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE UTRECHT.

☐ De praxis van het heden, die, ten gerieve der kerkgangers, voor groote gemeenten als steden zijn, aan een aantal kleine kerken de voorkeur geeft boven enkele enorme tempels, deed de behoefte ontstaan aan gebouwen, niet te groot en eenvoudig, gelijk de nieuwe Sint MAARTEN er een is.


Plattegrond der kerk van den H. Martinus te Utrecht.

☐ Buitenwerks 50 M. diep (met inbegrip van het portaal) en doorgaand nog geen 20 M. breed, heeft zij 840 zitplaatsen. Haar bouwmeester was de heer A. TEPE, het jaar 1901 zag haar voltooid en aan hare bestemming gegeven, nadat Mgr. VAN DE WETERING den 23sten September de wijding had verricht.

Het is — naar het bijgevoegde plan doet zien — een eenvoudige driebeukige kerk, waaraan intusschen de veelhoekige sluiting der kruisarmen met de overhoeks gestelde halve achtkanten, die aan de oostelijke zijbeuktraveeën den kapelvorm geven, eenigen rijkdom verleenen. Voor het inwendig aspect der kerk is deze speling in het plan van het gelukkigst effect, daar zij met het mysterieuse van een verborgen hoekje het ál-te-overzichtelijke der ruimte wegneemt.
Gelijk de meeste kerken van den heer TEPE, is ook deze niet schoon-gemetseld van binnen, doch bedekt met een pleisterlaag, waaraan in dit geval een al fresco bewerkte polychromie van W. MENGELBERG, sober, maar mij dunkt wel wat cliché-achtig, wat kleur en fleur bedoelt te geven.
Hoewel van zoo recenten datum, kan het interieur reeds bogen op menige kostbare versiering. Noemen wij de beglazing van het priesterchoor, dat in even vele vensters met voorstellingen van



Choorpartij der St. Martinuskerk te Utrecht.

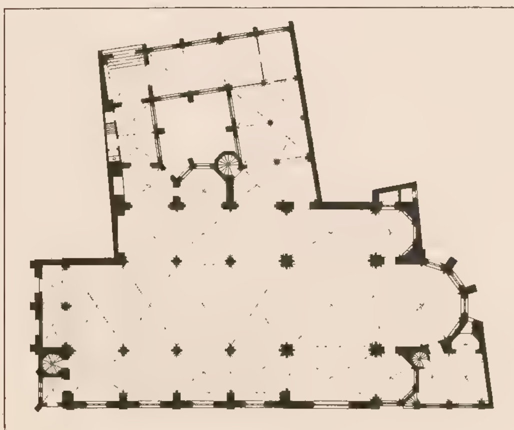
vijf der zeven Sacramenten prijkt (door GEUER), het groote venster van het noordelijk transept, waarin door OTTO MENGELBERG de kroning der H. Maagd geschilderd werd, omgeven door groepen van heiligen, die haar verheerlijken en door een reeks van symbolen, zoodat het geheel de litanie van LORETO tot uitdrukking brengt.
Vergeten wij ook niet het door W. MENGELBERG gebeeldhouwde zandsteenen hoofdaltaar, waarvan de retable de vier latijnsche kerkvaders, het H. Avondmaal en het Beloofde Land (JOSUE en CALEB) vertoont, terwijl de tombe met voorstellingen van MELCHISEDECH, de verheffing der koperen slang en ABRAHAM'S offer is versierd.
Het uiterlijk der kerk, waarvan alleen het front voor een ieder te zien staat, heeft het aan TEPE'S werk eigene karakter van soberen baksteenbouw. Het ligt op eenigen afstand der straat,

aan een kerkpleintje, dat ter eene zijde door de pastorie is afgesloten. De kerk heeft hier een rijzigen gevel met groot venster, en door een boogfries, vensternissen en pinakels verlevendigden top. De veelhoek der doopkapel, een zeshoekig traptorentje en rijkbehandelde hoekbeeren geven aan dit front eene aangename afwisseling van licht- en schaduwpartijen.
De afbeelding van het oostelijk deel der kerk moge deze beschrijving vervolledigen.

---

7. DE KERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS.

Een blik op den bijgevoegden plattegrond maakt duidelijk met hoe bezwarende terreinsgesteldheid de ontwerper van deze kerk te kampen had. Gelijk het gaat, wanneer men in een oud stadsgedeelte bouwen wil: overal zijn er „belendende perceelen" als plagende sta-in-den-weg's Voeg hierbij, dat het beschikbare grondstuk aan de eene zijde door een zeer smalle straat werd begrensd en gij begrijpt, dat het plan heel wat overleggens eischte . . . maar ook de kans bood voor een oplossing, zóó schilderachtig, als zij, zonder dergelijke noodzaak, niet licht gevonden wierd. Zoo wordt dan ook in hooge mate de belangstelling gewekt reeds door het uitwendig dezer kerk, welker vieringsflèche men boven de huizen ziet reiken, welker hooge-lichtbeuk eveneens gemakkelijk in het oog valt, maar die men eerst na zoeken ook op den grond vindt staan, met een langen, echten kerkwand in de St. Annastraat, met een bescheiden, huiselijken gevel in de straat der Minderbroeders. Wie eindelijk uit een hooggelegen venster iets als een overzicht op het geheel verkrijgt, waardeert nog meer den geestig-saamgegroepten bouw met zijn fraai-eenvoudige baksteengevels, waartegen rijzige traptorentjes zijn aangeplant en welks lange wanden door geëlanceerde laadstapels omhoog geheven schijnen te worden.



Plattegrond der kerk van St. Willibrordus te Utrecht.

Wat verrassende doorzichten het interieur te zien geeft kan ook het plan reeds doen vermoeden. Dankt de zuiderwand aan de inwendig geplaatste contreforten een rijke schaduwwerking, die de eentonigheid eener vensterrij gelukkig onderbreekt — wie uit een der zuidwestelijke traveeën naar den noorderzijbeuk kijkt, ziet overal wijkende diepten, licht als in de doopkapel, of zwaar van donker, als in den uitgebouwden vleugel, terwijl door een open deurtje, in het druilig daglicht van een binnenplaats, de grijsbruine ombouwing van een kloosterhof te voorschijn komt.
Waarlijk, met echt-hollandsche gemoedelijkheid is in heel deze compositie van den nood een deugd gemaakt.
Om na deze indrukken tot nauwkeuriger kennismaking over te gaan, zij gezegd, dat de kloostergangachtige uitbouw wordt gevormd: aan den westkant door een overkluisde gang, die van het portaal in de Minderbroederstraat naar de kerk voert met een afzonderlijken toegang tot de doopkapel; aan de noordzijde door een ruim vertrek voor catechismuslessen, uitdeelingen enz., en aan den oostelijken vleugel door een tweebeukige hal, die plaats geeft aan de biechtstoelen.
De kerk zelf is gedekt door kruiswelven, gedragen op in doorsnede ronde pijlers, bekleed met

halfzuilen, die de diagonale en transversale ribben dragen. Boven de archivolten een triforium van telkens vier spitsbogige openingen, waarvan de met baksteenen montants en traceering voorziene drielichtsvensters door een waterlijst gescheiden zijn. Deze aanleg is voortgezet in de beide transepten, van welker gevels alleen de zuidelijke met een groot vijflichtsvenster kon geopend worden: de noordelijke staat achter huizen. Van de drie choornissen liet alleen de middelste vensters toe: zeer slanke tweelichtsramen, waaronder een rijzig boogfries en met een korfboog gesloten spaarnissen.

Voor orgel en zangers is plaats gevonden in een empore boven de reeds genoemde biechtkapel, terwijl een door twee bogen gedragen tribune tegen het westfront nog ruimte bood voor eenige zitplaatsen, welker totaal in deze kerk 600 bedraagt.

Wat dit gebouw bijzonder belang bijzet is de versiering en meubeling, die blijkbaar uit een zeer onbekrompen beurs geschiedde.



Noordelijke zijgevels van de St. Willibrorduskerk te Utrecht.

In de eerste plaats valt te vermelden, dat de kerk geheel is gepolychromeerd. De schilder, Chr. Lindsen, die dit werk in 1891 voltooide, werkte geheel in den archaeologischen geest van het Sint-Bernulphusgilde: vijftiende-eeuwsche voorbeelden moesten hem inspireeren en al hapert er wel iets aan de stijlvastheid (men zie de veertiende-eeuwsche motieven in het choor) over het algemeen toonde hij zich wel een zorgvuldig navolger. Aan de choorpartij kan ook de hoogere lof niet worden onthouden, dat zij een blijde en harmonische kleurigheid bezit, waaraan het groen en goud, die de dominanten zijn, voornamen rijkdom verleenen. In het schip, waar de diensten, al te bont en te sprekend, de bleeke pijlers verdringen, waar het rankenornement in de gewelven veel te warrig is en de medaillons naar beneden vallen, is deze polychromie zóó rammelend, dat zij der architectuur eer kwaad dan goed doet. En de reusachtige Christoffel, hoezeer hij dan ook van Memlinck wil zijn nagedaan, blijft toch een wangedrocht.

Van de beglazing door Geuer dient de choorlucida met eere genoemd. Zij geeft een reeks vaderlandsche heiligen en voorafbeeldingen van het Kruisoffer te zien in een rustig architecturaal ornament en is een zeer geslaagde compositie van stille en teere kleuren.

De meubeling behoort tot de goede werken van Mengelberg. De biechtstoel, een mooi gesculpteerde choorbank, de triomfbalk (met door M. Schenk geschilderde apostelbusten), maar vooral de altaren zijn stalen van zijn beste kunnen. Een klein Maria-altaar — waarvoor Schenk verdienstelijke paneelen schilderde — bezit om het beeld der H. Maagd een even fraai



Hoofdaltaar der St Willibrorduskerk te Utrecht

ontworpen als goed gesneden omranding van loofwerk.
Van het hoofdaltaar is het ornamentale deel zeer rank en gracieus. De vierluik-retable vertoont, gesloten, ietwat stijve grisailles door SCHENK (de Manna-regen en MOZES, die water uit de rots slaat). Geopend, heeft zij in den rechtervleugel CHRISTUS en de Samaritaansche en de bruiloft te Cana, in den linkschen het H. Avondmaal en de vermenigvuldiging der brooden. De praedella is met de vier Evangelisten, de tombe met zes profeten versierd, alles beeldhouwwerk van W. MENGELBERG, waarvan het aspect wel wat wordt geschaad door eene Duitsch-bonte polychromie.
De paramenten en gewijde vaten der kerk worden geroemd zich waardig aan te sluiten bij het stijlvol en rijk interieur.
Alles te zamen genomen, meen ik, dat de Sint-Willibrorduskerk een der hoogtepunten aanwijst van de negentiende-eeuwsche kerkelijke kunst der Utrechtsche school, eene zeer volledige verwezenlijking van Mgr. VAN HEUKELUM's idealen.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOZEF TE UTRECHT.

Een sobere baksteenbouw, driebeukig, met veelhoekige sluiting van kruisarmen en priesterchoor, kapelvormige uitbouwen voor de zij-altaren, in het Westen een eenvoudige gevel, waaraan ten Noorden een polygone doopkapel, ten Zuiden een rijzige traptoren aansluit; van binnen de kruiswelven van schip en lage zijbeuken gedragen op zuilen met kelkkapiteel, tegen de façade een op drie spitsbogen gespannen zangchoor — geheel het program doet wel zien, dat de bouwmeester een leerling is van den heer TEPE.
De kerk, die 780 zitplaatsen heeft, werd ontworpen door den Utrechtschen architect G. A. EBBERS en uitgevoerd door den aannemer JAC. VAN GROENENDAAL. Mgr. VAN DE WETERING wijdde haar den 25sten Februari 1901.
Het interieur is nog grootendeels van voorloopigen eenvoud. Wel ziet men een begin van kleuring: lichtroode zuilen, witte gewelven met spaarzame bloemenbeschildering in vijftiende-eeuwschen trant. En een drietal vensters van het choor bezit gehistorieerde vensters, onhollandsch, maar niet onverdienstelijk, werk van OTTO MENGELBERG, waarin is voorgesteld hoe de H. JOZEF te Bethlehem vergeefs om herberging verzoekt, de aanbidding in den stal en het mirakel van de vruchten, tijdens de vlucht naar Egypte.

Eene kerk aan den zelfkant eener groote stad, die tot diepen eerbied noopt om de volhardende toewijding welke haar stichting mogelijk maakte.


Inwendig der St Willibrorduskerk, gezien uit het zuidwesten.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS VAN PADUA TE UTRECHT.

Het is, meen ik, REYNAUD, die heeft betoogd, dat de algemeene receptie van het drieschepig plan voor den kerkbouw valt te betreuren. VIOLLET-LE-DUC daarentegen was van meening „dat groote kerken zonder zijboeken voor den Katholieken eeredienst niet gemakkelijk zijn".

Men denke hierover gelijk men wil, het feit blijft, dat het basicale schema in de geschiedenis der kerkelijke architectuur absoluut de voorkeur blijkt te hebben bezeten en dat alleen onder zeer bizondere omstandigheden, en dan nog in een betrekkelijk klein gebied, het eénbeukig plan, ook voor grootere kerken algemeene toepassing en zekere ontwikkeling heeft gevonden.

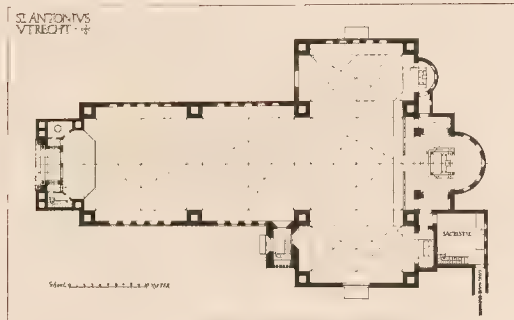
De lezer begrijpt reeds, dat ik op Zuid-Frankrijk en Noord-Spanje het oog heb en kathedralen als die van Alby en Gerona komen hem voor den geest.

Men heeft, naar mij dunkt, nog niet voldoende opgehelderd, om welke redenen in Languedoc — vanwaar zij ongetwijfeld afkomstig is — de kerk van één schip zoo stelselmatig werd geprefereerd. Het feit, dat zij zich tot defensie uitnemend eigende, verklaart deze voorkeur toch alleen voor de plaatsen, waar eene kerkvesting reden van bestaan had — de uitzonderingen dus — en de wel eens aangevoerde reden, dat het bezigen van baksteen als materieel vanzelf tot het kiezen van den éénbeukigen aanleg voerde, is evenmin aannemelijk, allerminst voor ons, die bij ervaring weten hoe uitnemend het program der veelschepige Gothische kerk zich in baksteen laat verwezenlijken.


Westgevel der kerk van den H. Jozef te Utrecht.

Dubbel merkwaardig mag het heeten, in deze omstanheden, dat wij, althans bij een der bedoelde gebouwen, over de motieven van den aanleg vrij nauwkeurig zijn ingelicht,

In 1346 was van de kathedraal van Gerona het choor gereedgekomen, een halfcirkelvormig presbyterium met omgang en kapellenkrans. Het leed tot 1416 eer aan den bouw van het schip begonnen werd en toen de nieuwe architeet het voorstel deed dit, in afwijking van het oorspronkelijk plan, éénbeukig aan te leggen, vroeg



Plattegrond der St. Antoniuskerk (als zij voltooid zal zijn).

het kapittel den raad van een twaalftal bekende meesters. De meerderheid dezer adviseurs was voor het oude, meerbeukige plan, doch aan de meening der minderheid werd door het kapittel de voorkeur gegeven. Deze laatste nu motiveerde haar inzicht ten eerste met de verklaring, dat de éénbeukige aanleg een derde goedkooper zou komen, doch vervolgens ook met het opmerkelijk oordeel, dat die „solemnius, notabilius et proportionabilius capiti dictae ecclesiae jam incepto" zou wezen (plechtiger, deftiger en meer passend bij het reeds begonnen hoofdeinde der kerk).

Een blik op den hierbijgevoegden plattegrond der Utrechtsche Sint Antoniuskerk zal den lezer doen begrijpen waarom ik deze herinneringen heb opgehaald. Inderdaad doet de uitkomst gelooven, dat de plechtstatige indruk, dien het interieur van dezen tempel wekt, door pastoor en bouwmeesters is voorzien en dat niet weinig heeft bijgedragen tot de keuze van eene in Nederland zoo ongewone dispositie.

Maar een dringender motief voor deze voorkeur valt niet minder in het oog: de overweging, hoe aan het hedendaagsch verlangen, dat een ieder kerkbezoeker de heilige handelingen aan het altaar met de oogen volgen kan, bij deze inrichting volkomen wordt voldaan.



Altaar in de St. Antoniuskerk te Utrecht.

Met de bedoelde Fransche en Spaansche zaalkerken komt de Utrechtsche nu in zooverre overeen, dat één breed schip de kerk vormt en dat de zijmuren aan den buitenkant der contreforten zijn geplaatst. Deze laatste werden bij de Sint Antoniuskerk tot omvangrijke vierkante pijlers, onderling verbonden door spitsbogige muraal- en gordelbogen, die met breede boogvlakken de welving van de schiptraveeën omsluiten.

Het blijft er echter verre van, dat de aldus ontstaande ruimte-indruk met de straks genoemde voorbeelden overeenstemt. Want terwijl de traveeën der Languedocsche, en naar deze gevolgde kerken zeer ondiep en dus geprononceerd langwerpig zijn en hare hoogten merkbaar de breedten overtreffen, is bij de Sint Antoniuskerk het kwadraat de grondvorm der traveeën en zijn deze nog minder hoog dan breed.

Met hunne tamelijk groote spanning (12 M.) herinneren de bijna zonder rechtstand uit den grond rijzende bogen het eerst aan de imposante

PLAAT A.


S Martinuskerk te Utrecht


O. L. Vr. Kerk te Utrecht.


S. Antoniuskerk te Utrecht.


S Michaelskerk te de Bilt


S. Jozefskerk te Utrecht.

Photogr. e.l. VAN LEER & Co — Amsterdam

archivolten van den Munsterschen Dom, met welke onze kerk ook — in tegenstelling tot de zuidelijke zaalkerken — het bezit van een transept gemeen heeft.
Zoowel van dit Duitsche als van hare zuidelijke voorbeelden verschilt zij echter aanmerkelijk in de behandeling harer gewelven. Is Munstér afwisselend met kruis- en kloosterkluizen gedekt, terwijl de Languedocsche kerken meest alle simpele kruiswelven bezitten, Utrecht heeft daarentegen gecompliceerde stergewelven. En ik twijfel, of bij de forsche strakheid der geheele architectuur deze ietwat gemouvementeerde welving wel op de meest harmonische wijze aansluit.
Doch wie de kerk betreedt vergeet zulke bedenking. Hoewel niet geheel volbouwd (de westelijke travee en het apsis-halfrond zullen eerst komen, als uitbreiding noodig wordt), geeft zij reeds een zeer voornamen indruk. De heldere kleur — roode baksteen voor de pijlers, gele voor de



St. Antoniuskerk te Utrecht.

gewelven, de wanden en boogvelden met witgepleisterde vakken — ontneemt alle somberheid aan de zoo massale architectuur en kleine spelingen in het metselwerk geven aan de forsche lijnen eene beschaafde verfijning.
De meubeling is grootendeels provisoir. Van de drie altaren is alleen dat van den H. ANTONIUS gereed. De heer JAN BROM, die het maakte, heeft blijkbaar getracht zijn werk te doen aansluiten bij de kloeke architectuur. Op een marmeren onderbouw — de tombe bekleed met een koperen plaat, waarop in forsche omtrekken het mirakel van den ezel verbeeld staat — zette hij een koperen retable, die in breedgehouden drijfwerk den H. ANTONIUS te zien geeft. De vlakke rand om dit relief is met symbolische émaux en cabochons versierd en een, mij dunkt wat drukke, bloemrand verijlt als kantwerk den strakken contour. Mooie, romaniseerende kandelaars en een paar van eliekelken ineengezette zilveren kaarskroontjes completeeren dit zeer opmerkelijk geheel.

□Van het uitwendige der kerk valt nog weinig te zeggen. Het moet nog teekening krijgen van den strakken campanile, de absiden en het levendige westfront. Ik volsta dus met te verwijzen naar het toekomstbeeld der nevenstaande perspectief.
De kerk, die werd gebouwd door de architecten Jos. CUYPERS en JAN STUIJT, is op den feestdag van den H. ANTONIUS in 1903 door Mgr. VAN DE WETERING geconsacreerd. Zij bevat thans 700 zitplaatsen en zal er, na hare voltooiing, 1000 bevatten.
Haar „schat" is uitteraard nog weinig schats, maar een kelk in émail cloisonné, van modern-chineesche herkomst, geschenk van den Aartsbisschop, verdient toch vermelding.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN AARTSENGEL MICHAËL TE DE BILT.



Kerk van den H. Michael te De Bilt.

Van buiten misschien ietwat zwaarmoedig, met haar eenigszins gedrukten toren en de tweeledige bedaking van haar transept, is dit achter hoog geboomte aan een binnenweg verscholen kerkje; maar van binnen blijkt het een zeer intiem bedehuis.
Slechts drie traveeën diep, waarvan de westelijke gedeeltelijk den toren omsluit, met een breed transept, dat door twee op een ronden zuil gedragen bogen geopend is op de viering, waaraan vijf zijden van den achthoek als priesterchoor zijn aangesloten, is dit interieur, in al zijnen eenvoud, dank zij het fraai gevonden motief der tweedeelige kruisarmen, van een groote bekoring.
De witgepleisterde wanden en kruiswelven geven er iets landelijks en rustigs aan en men zou haast wenschen, dat die het rijker kleed van kleurige beschildering zullen blijven missen, wanneer men ziet hoe de begonnen polychromie van choor en transept, die hard is van kleur en in een ongevoeligen schablonestijl, welke allerminst bij het zedig kerkje past, nu juist niet tot verbetering van het geheel mag strekken.
In de beglazing van een vijftal vensters was de heer OTTO MENGELBERG ongetwijfeld gelukkiger.
□Een rijk gebeeldhouwde communiebank, uit de tweede helft der achttiende eeuw geeft in omrandingen van goed gesneden lofwerk (LODEWIJK XV) voorstellingen te zien van den Mannaregen, het H. Avondmaal en de Vermenigvuldiging der brooden Statuetten van MOZES en AARON sieren de hoeken.
Het kerkje bevat 200 zitplaatsen, een aantal dat reeds te gering wordt geacht voor de toenemende parochie. Moge men in slagen, indien eene uitbreiding noodig wordt, het karakter van dit bouwwerk te bewaren.
Architect was de heer A. TEPE; de wijding geschiedde 8 Mei 1894 door Mgr. SNICKERS.

II. HET DEKENAAT ALMELOO.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PANCRATIUS TE ALBERGEN.

„De kerk van Albergen, welke vroeger als bijkerk van Tubbergen werd bestuurd, is in 1806 tot eigen parochie verheven.... In het jaar 1841 is door den WelEerw. heer pastoor WARGER de oude kerk gedeeltelijk afgebroken en een veel grooter en aanzienlijker tot stand gebracht door vrijwillige bijdragen en collecten van de gemeentenaren onder toezicht van den architect ZANDBULT". Aan dit bericht — mij door den tegenwoordigen pastoor uit het aanteekeningboek der kerk welwillend verstrekt — zij toegevoegd, dat de kerk in het verlengde der pastorie en met haar onder één breed zadeldak is gebouwd. Op haar eenvoudig westfront, met een beeld van den H. PANCRATIUS versierd, staat een torentje met uurwerk en klokken. Boven de deur verhaalt een inscriptie: „1841 — Door liefd' en eendracht rees dit huis | Tot Godes eer naar boven | Waarin wij Jesus aan het kruis | Met dankbre harten loven." Inwendig toont het gebouw eene verdeeling in drie beuken, die zijn gescheiden door roodgeschilderde zuilen op hooge plinten en met lijstkapiteel. Zij dragen boven het middenschip een segmentvormiggebogen en boven de zijbeuken vlakke zolderingen, onlangs netjes beschilderd met afbeeldingen der vier latijnsche kerkvaders en met banderol-dragende engelen. In de choornis staat een klassicistisch hoofdaltaar, tegen den westgevel een zangerstribune met orgel.

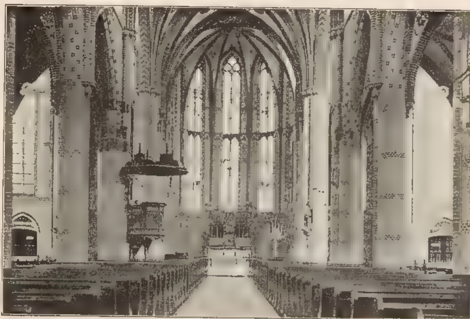

S. Pancratiuskerk te Albergen.

In het torentje hangen twee klokken, de oudste in 1796 gegoten door R. VOIGT.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. GEORGIUS TE ALMELOO.

Ter vervanging eener in 1784 gebouwde kerk, die in 1879 was vergroot, werd in 1901 begonnen met den bouw eener nieuwe kerk, volgens het ontwerp van den Deventerschen architect WOLTER TE RIELE GZN. Den 2[den] Juli 1902 kon deze door Mgr. VAN DE WETERING worden gewijd. Zij bevat 862 zitplaatsen, doch biedt ruimte voor vele meer.

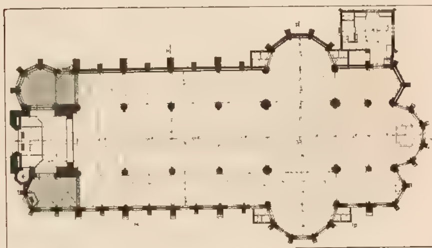
Hoewel getrouw naar gothische opvattingen gebouwd, is deze kerk toch geenszins een gedachteloos clichéwerk, gelijk er zoovele zijn verrezen. Zij verdient dan ook alleszins eene nadere beschouwing. De aanleg als driebeukige kruiskerk, ontleent reeds dadelijk een zekeren rijkdom aan de halve tienhoeken, waarmede het choor en de transepten zijn gesloten en vooral aan de doortrekking der zijbeuken langs, en geopend op, de twee choortraveeën. Vervolgens blijkt het gewelfsysteem met groote toewijding te zijn uitgewerkt. Netgewelven in het hooge middenschip, de kruisarmen en het choor, omsluiten het rijke stergewelf der viering. En de lage zijbeuken, die de bizonderheid aanbieden, dat twee harer vensters aan ééne travee aan het middenschip


De S. Georgiuskerk te Almeloo.

beantwoorden, zonder dat een tusschenzuil het intercolumnium in tweeën kwam deelen, gaven aanleiding tot eene zeer opmerkelijke overkluizing, die men zou kunnen beschrijven als de doordringing van een half tongewelf door twee kruiswelven. Tusschen de beide vensters der zijbeuktravee is daartoe een kraagsteen aangebracht, vanwaar een transversaalrib zich naar den top van de middenschipsarchivolt buigt, terwijl twee diagonaalribben, met de beide zuilen der boogstelling verbonden, spitsbogen vormen, welker toppen de beide ribben ontmoeten, die oprijzen uit de hoekpunten der zijbeuktravee.

Ook in de middeleeuwen heeft men wel onder één venster van het middenschip twee ramen in de zijbeuken aangebracht en toch deze laatste met één gewelf overspannen om aldus een fraai stijgingsmotief te behouden, zonder het gezicht op het altaar te belemmeren door een nieuwen drager, die noodig zou zijn, wanneer — als in het Romaansch en de Vroeggothiek — één gewelfveld van het middenschip door twee zijbeuktraveeën werd geflankeerd: St. Urbain te Troyes geeft daarvan een voorbeeld. Maar terwijl daar de overkluizing der zijbeuk uit één kruiswelf bestaat, waarvan de tegen den buitenmuur geleunde schelp door een transversaal rib in tweeën is gedeeld, vond de architect dezer Almeloosche kerk eene welving, die wel minder eenvoudig moet heeten, doch onmiskenbaar vóór heeft, dat haar beloop meer den „doelvorm" nadert en ook voor het oog een mooieren overgang vormt van de laagte der zijbeuk naar de rijzige hoogte van het middenschip.

De kerk, die — zonder den toren — nog geen vijftig meter diep is en, in het kruispand gemeten, achtentwintig meter breed, terwijl de kruin der middenschipsgewelven 16.50 M. boven den vloer ligt, geeft een zeer sterken en mooien ruimte-indruk; en de choorpartij, in het machtige licht uit den bijna geheel doorbroken vensterveelhoek, is van een naar het grootsche reikend aspect.



Plattegrond der S. Georgiuskerk te Almeloo.

De behandeling van het interieur vertoont het karakter der Laatgothiek. Kloeke rondzuilen, zonder kapiteel, torsen de archivolten, welker geprofileerde kanten dus in het zuilrond wegloopen. De zuilen zijn aan de binnenzijde bekleed met driekwart colonnetten, die op een driedeelig kelkkapiteeltje de diensten dragen voor gordels en ribben der middenschipsgewelven. De boogvelden boven de waterlijst hebben spitsbogige uitsparingen, van onderen met een boogfries versierd, daarboven open, als breede, vierdeelige vensters, met baksteenen harnas. De ribben der gewelven van choor en kruispand rusten op muraalzuilen, van den grond af omhooggaand; de slanke vensters zijn hier tweedeelig. Dat alle traceeringen der vensters in baksteen zijn uitgevoerd, is op hunnen vorm, naar mij dunkt, van eenen weinig gelukkigen invloed geweest: zij hebben iets stijfs en vervelends gekregen.

Het is te betreuren, dat dit zoo geslaagde interieur ten zeerste heeft geleden door de beschildering. De architect had bij alle constructief-beteekenisvolle deelen terecht het materiaal voor zichzelf doen spreken: muraal- en gordelbogen, diensten en gewelfribben zijn schoongemetseld in gele baksteen, de kapiteeltjes en boogaanzetten van witte Bentheimer steen. Doch al het overige — zuilen, wanden, gewelven — liet hij pleisteren, aldus een ruim arbeidsveld gevend aan den schilder. En hoewel nu de kleur, door dezen daarop gebracht, in haar algemeene verhoudingen eer banaal dan slecht is te noemen — de zuilen flets lichtrood, de wanden in grijzen toon, naar boven toe lichter wordend, de gewelven wit — heeft toch zijn werk de rust van het geheel volkomen verstoord. Banden en randen van ordinaire teekening en in veel te sprekende kleuren snijden alle vlakken kapot; blokjes en ruitjes en mopjes op alle kanten der bogen rammelen die uit elkander; medaillons en andere

plakplaatjesachtige versieringen rollen overal uit de schelpen der gewelven. Zelfs onze kleurlooze foto geeft te zien hoe jammerlijk de verfspatten dit interieur hebben besmet. En nog te meer valt dit te betreuren, omdat iets als een iconografisch plan bij het ontwerpen dezer beschildering niet schijnt te hebben ontbroken: In de hooge gewelven van schip en transept ziet men de theologische en de cardinale deugden verbeeld, welker beoefening leidt tot de aanschouwing van God's heerlijkheid, de Majestas Domini (in het choorgewelf geschilderd), Wien ter eere in de transeptgewelven ook engelen zijn geteekend, spreukbanden houdend met het „Te Deum laudamus".
Uitwendig maakt dit gebouw een even goeden indruk van welverzorgdheid, als van binnen. De hooge lichtbeuk, door laadstapels geschraagd, rijst in kruisvorm boven de zijbeuken, die langs het choor hooger zijn opgetrokken dan tegen het schip en op elk der twee traveeën met een tentdak gedekt. Aan de westzijde staat voor het middenschip een zware toren, van boven open en met sierlijken helm, terwijl de zijbeuken hier zijn gesloten met vier zijden van een zeshoek aan den zuidkant en met een halven achthoek aan de andere zijde. Aan den toren ontbreken nog de spitsjes, die den helm zullen kantonneeren.
De kerk bezit een achtkante doopvont van Bentheimer steen, versierd met ornamentaal beeldhouwwerk en vermoedelijk dagteekenend uit de dertiende eeuw. Bij den bouw der kerk werd zij gevonden in den tuin der pastorie waar zij als bloembak dienst deed. Thans staat zij, in eere hersteld, als wijwatervat in het portaal.

Zie over deze doopvont het stukje van Mr. Hattink in *Bulletin v. d Ned. Oudheidk.-Bond*, III, blz. 105 v. Aan dat artikel is ook het stichtingsjaar der vroegere kerk ontleend: 1784, terwijl *Neerlandia Catholica* 1774 opgeeft.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE DENEKAMP.

Midden in het dorp, maar geheel vrij, wijl omgeven door het voormalig kerkhof, voor welks toegangen men nog de oudtijds gebruikelijke roosters kan zien liggen, staat als een imposant gevaarte, de geheel van Bentheimer steen opgetrokken kerk. De eenheid van materiaal en de gelijkvormigheid der vensters laat niet zoo spoedig opmerken, dat dit gebouw, als geheel, niet van zoo eerbiedwaardigen ouderdom is, als haar min-of-meer vervallen aanzien doet denken. Het geeft dan ook een eersten indruk van verbazing, wanneer men boven den meest oostelijken toegang leest: „Dit huis Gods is vergroot 1810. H. A. P. P."
Maar nader toezien en een blik in de archieven verklaart de zaak.
Men vindt in het archief der Ned. Herv. Gemeente — waarvan de predikant mij allervriendelijkst inzage verstrekte — een koninklijk besluit van 14 Lentemaand 1809, waarbij de kerk, met ingang van den eersten van Louwmaand 1810, aan de katholieken van Denekamp wordt afgestaan, onder bepaling (art. 2), dat „de banken en verdere roerende goederen de hervormden zullen volgen".



De S. Nicolaaskerk te Denekamp.

De datum leert ons, dat de koning, wien dit besluit te danken is, Lodewijk Napoleon was, die in Maart 1809 Ootmarsum bezocht en billijke reden vond aan de katholieken van Denekamp hunne voorvaderlijke kerk terug te geven, daar zij omstreeks duizend in aantal waren, terwijl het aantal der hervormden slechts tweehonderd bedroeg.
Hoe verblijdend deze gift ook was, onmiddellijk bruikbaar voor den eeredienst, zal het gebouw

niet zijn geweest, na al de verwoesting, die er kort te voren, in 1795, door Hannoveranen, Engelschen en Fransche emigranten, welke achtereenvolgens Denekamp hielden bezet, was aangericht. Een ooggetuige, de predikant PETRUS VAN DE HAAR, heeft ons die beschreven. [1]) Volgens zijn verhaal werd de kerk tot hospitaal gebezigd. „In dit heyligdom", klaagt hij, „pleegden de losbandige Emigranten veele baldadigheijd... eerst wierd 't fraaije doophekje op 't vuur gesmeten, de orgeltrap verbrand, de gestoeltens agter malkanderen afgebrooken en aan de alverteerende vlammen opgeoffert. Ook hebben zij, niettegenstaande onze herhaald verzoek aan hun bevelhebber eijndelijk den fraaijen preekstoel niet gespaart, maar denzelve 2 dagen voor hun vertrek (nadat alle banken en wapenschilden reeds door de vlammen verteert waren) geheel en al op het vuur gesmeten en verbrand dat de rook en vlammen door de kerkglasen barsten, ja daar is binnen en buijten de kerk zóó gestookt, dat wij oogenblikkelijk in gevaar waren, om in asch en koolen gelegd te worden... Bij 't vertrek der Emigranten, toen de Franschen kwaamen, raakte al 't stroo daar de zieken op gelegen hadden en dat nu als mest geworden was, nog in brand, zoodat men, wegens den rook de glaasen in de kerk uitsloeg".

Men kan zich dus voorstellen, dat de kerk in ontredderden toestand verkeerde, toen de katholieken haar herkregen en begrijpen, dat hunne eerste gedachte was haar te herstellen. Jammer genoeg besloten zij tot eene verbouwing, die, blijkens het straks aangehaald opschrift, reeds in 1810 tot stand kwam, onder het pastoraat van HENRICUS ANTONIUS PEZE. [2])

Zoo kreeg de kerk de gedaante, waarin wij haar thans kennen: eene eenbeukige kruiskerk met rechthoekig gesloten choor, waarvan dan transept en choor uit 1810 dagteekenen, terwijl het schip en de daar tegenaan gebouwde westtoren nog van de oude kerk over zijn.

Het nieuwe gedeelte, uitwendig recht en slecht, en van binnen geheel gewit en met een gestucadoord plafond gedekt, is zonder eenig belang, maar het oude stuk, hoe verarmd ook en hoezeer ook onkenbaar gemaakt door vele witsellagen, is een mooi fragment van vroeg-gothische architectuur uit het midden der dertiende eeuw. Het bestaat uit twee vierkante traveeën (omstreeks 9 × 9 M.) met koepelvormige kruiswelven, welker eenvoudig geprofileerde ribben rusten op zware tegen den muur gestelde half-pijlers, die basementen met hoekblaadjes en fraai-gehouwen crochet- en bladkapiteelen bezitten. Het meest oostelijk pijlerpaar is samengestelder van geleding en zwaarder dan de andere en blijkbaar geconstrueerd als overgang van het schip naar eene viering, zoodat ook de oorspronkelijke kerk vermoedelijk den kruisvorm heeft gehad.

De vensters zijn blijkbaar in 1810 vergroot: zij hebben nu ramen van hout en ijzer, in grootte en vorm gelijk aan die van het nieuwe gedeelte. Zware beeren steunen uitwendig de muren, in welke in de meest oostelijke trave aan de zuidzijde, nog een oorspronkelijke rondboog-toegang is open gebleven, ten deele verscholen achter een houten portaal. Deze opening heeft geprofileerde kanten, welker hol is versierd met een mooi ornament van lancetvormige bladeren met opgerolde punten.

De toren ten westen der kerk — eigendom der burgerlijke gemeente — schijnt, in haar tegenwoordige gedaante, van later dagteekening dan de kerk. Zij is iets smaller dan het schip, waarvoor het noodig was vóór haren bouw den westgevel der kerk met overhoeksche beeren te versterken. De zuidelijke daarvan werd benut als wand van een naar die zijde tegen den toren aangebouwd traptorentje. In den toren hangt een drietal klokken, bekend om de harmonie van hun geluid, en gegoten in 1436, 1518 en 1530, de laatste door WOLTER WUTERIUS.

De kerk zelf bezit weinig merkwaardigs: twee koperen kroontjes in de vormen van de tweede helft der zeventiende eeuw en een zeer eenvoudige, kleine doopvont van Bentheimer steen (XVe eeuw?), thans als wijwatervat in gebruik en in het zuider portaaltje geplaatst.

AANTEEKENINGEN.

[1]) *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, 1902, II, IV, blz. 59.

[2]) GEERDINK, *Eenige bijdragen tot de geschiedenis van Twenthe*, blz. 325. Eenige inlichtingen dank ik aan de heeren BEERNINK, onderwijzers te Denekamp.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PANCRATIUS TE GEESTEREN.

□Een ruim, driebeukig gebouw, in den pseudo-klassieken stijl van zijnen tijd, gebouwd onder pastoor H. KOCH, en wel, blijkens het tijdvers in den voorgevel, in 1820. Daar staat nl. te lezen: „Uni Trinoque Celsi Caeli Terraeque Domino". Als bij vele dergelijke kerkjes, zijn ook hier de drie beuken onder één breed zadeldak gebracht, dat — boven den eenvoudigen voorgevel — een achtkant torentje draagt. Twee oude klokken hangen daarin, de eene in 1717 door H. DE GRAVE, de andere in 1796 door J. R. VOIGT gegoten. Voor den bouw dezer kerk — die 573 zitplaatsen heeft — is door koning WILLEM I eene subsidie van *f* 8000 toegestaan.



S. Pancratiuskerk te Geesteren.

De kerk bezit een zeventiende-eeuwsche kroon en een rijk geborduurde dalmatiek uit het midden der XVIIIe eeuw, afkomstig uit de kathedraal van Rouaan en haar geschonken door den bij de Revolutie uitgeweken priester CÉLESTIN FLAMAND. Een aan de parochie behoorend missaal, Parijzer druk van 1497, berust thans in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht. (*Catalogus der geschiedkundig Overijsselsche tentoonstelling* — 1882, blz. 117, N°. 1554).

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. STEPHANUS TE HERTME.

□Ook bij het ontwerpen van dit kerkje — 16 Juni 1903 door Mgr. VAN DE WETERING gewijd — heeft de architect W. TE RIELE GZN., zich de moeite getroost in eigen trant te werken. Hij meende blijkbaar, dat een dorpskerkje, al moet het geen quasi-grootsche allures vertoonen, toch niet aan nuchtere alledaagschheid behoeft te lijden. En ik geloof, dat hij er in geslaagd is zekere ongemeenheid te geven aan dit gebouw, ook al werd het niet grooter dan omstreeks 28 bij 11 meter en al wijkt het niet al te zeer af van een bekend type.

Zoo maakte hij dan een breed middenschip, met smalle zijbeuken, die alleen als gangen naar de banken hebben dienst te doen. Terzijde der travee, die aan het choor voorafgaat, trok hij die zijbeuken wat hooger op, waardoor zij het karakter van kruisarmen verkregen. Door het choor smaller te houden dan het schip der kerk, won hij ter weersijde van den triomfboog voldoende wandruimte voor zijaltaren en wekte tegelijk, daar hij de chooropening met een schuingestelden boog direct aan den meest oostelijken pijler van het middenschip verbond, eene optische illusie, die de kerk wat dieper doet schijnen, dan zij inderdaad wel is.

Het boeiende van deze dispositie wordt nog verhoogd door de eigenaardige welving der kerk, die men zich met behulp der hier bijgevoegde afbeelding voldoende zal kunnen voorstellen.

□Ook van buiten dankt de kerk aan haar bestudeerd plan een aangenaam afwisselend aanzien. Over de drie beuken is één wijd zadeldak gelegd, waaruit zich de nauwere bedaking van choor en transept teekenachtig ontwikkelt. De uitbouw eener sacristie verlevendigt den aanblik van den zuidkant, terwijl het westelijk front, waar een doopkapel en een catechismuskamer tegen den toren zijn aangebouwd, door zijne breedteontwikkeling een eigen karakter heeft verkregen.



Kerk van den H. Stephanus te Hertme.

De toren toont nu minder schraal en spichtig dan de meeste zijner gelijken en dit versterkt het echt landelijk aspect van het kerkje. Wilde men eene opmerking maken — zij zou kunnen zijn, dat de metseling van den toren toch wel wat gekunsteld is. Mij dunkt, dat er gelukkiger motieven van de oude metselaars waren te leeren dan het kruiselwerkfries in de tweede stage, terwijl de behandeling van de kanten der derde verdieping meer eigenaardig voor hout dan voor baksteen schijnt te passen.



Inwendig der kerk van den H. Stephanus te Hertme.

Tot den zilverschat der kerk behooren twee vijftiende-eeuwsche kelken, waarvan er een, op den voet met een edel gedreven Christus-aan-het-kruis versierd, uitmunt door schoonen eenvoud van vorm.

Altaren, beelden en kruiswegstaties zijn het werk van W. Mengelberg.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PANCRATIUS TE LANGEVEEN.

☐In deze eerst sinds 1803 bewoonde streek werd in 1843, met behulp eener kleine rijkssubsidie, eene kapel gebouwd, als bijkerk van Geesteren. Nadat de statie in 1853 tot parochie was verheven, werd de kapel vergroot. Zij is nu wat men eene „waterstaatskerk" pleegt te noemen en bevat 352 zitplaatsen.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. SIMON EN JUDAS TE LATTEROP.

☐Dit „waterstaatskerkje" is in 1818 gebouwd en „vernieuwd" onder pastoor H. Stutken, die in 1854 de bediening aanvaardde. Aan eene vriendelijke mededeeling van den tegenwoordigen pastoor, den ZEw. heer J. G. Berbers, ontleen ik de volgende bijzonderheden:

„Wanneer men het bevallige kerkje binnentreedt, wordt het oog aanstonds getroffen door een fraai altaar, uit witte Fransche steen, aan beide zijden boven de mensa verrijkt met sierlijke beeldengroepen voorstellende het Laatste Avondmaal en de Broodvermenigvuldiging.

Dit altaar is vervaardigd door den beeldhouwer Leopold Blanchaert te Maltebrugge (België), evenals de communiebank in dezelfde steen uitgevoerd. De beeldengroepen daarop aangebracht stellen voor de Emmausgangers, de Aanbidding en de Mannaregen. Den 22sten Juni 1906 is door zijn Doorl. Hoogwaardigheid Mons. H. van de Wetering het altaar plechtig geconsacreerd".

☐Parquetvloer, nieuwe eikenhouten banken, nieuwe gevel aan de kerk met sierlijk doopkapelletje — waarin een doopvont door den koper- en goudsmid J. Brom te Utrecht — fraaie beelden enz. getuigen van den godsdienstzin van die onaanzienlijke gemeente en zeker ook van den ijver harer herders voor den luister van het huis des Heeren.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. SIMON EN JUDAS TE OOTMARSUM.

☐Als in zoovele andere gemeenten, danken ook de katholieken van Ootmarsum het aan Lodewijk Napoleon, dat de voorvaderlijke kerk in hun bezit is teruggekeerd. Na tal van lotswisselingen, die hier teminder om beschrijving vragen, wijl men ze bij Geerdink uitvoerig verhaald kan vinden, gaf de koning in 1809 dit gebouw aan de eenige rechthebbenden terug. Hoezeer dezen gehecht



Kerk te Ootmarsum vóór de slooping van den toren. (Naar eene aquarel van G. A. v. Oosterhoudt, 1829).

waren aan den tempel, het blijkt ons treffend uit het stichtend verslag van dien schoenmakerszoon, die aan pastoor Geerdink vertelde hoe vader en moeder met de kinderen en de drie knechts heel den nacht, waarop de beslissing zou volgen, doorwaakten. „Ik geloof" — zeide hij — „dat zij den ganschen nacht hebben doorgebeden, zonder eten of drinken; dit weet ik wel, om drie uur in den morgen werden wij weer gewekt met de woorden: kinderen, gij moet opstaan en ons helpen bidden; en wij zijn blijven bidden totdat de heugelijke tijding kwam, dat wij de oude kerk terug hadden gekregen. Buiten de stad zaten van afstand tot afstand in de toppen der boomen menschen, die baden en met gespannen verwachting uitzagen, zoodat als met zwaluwvlucht in ongelooflijk korten tijd de blijde tijding overkwam (de koning was te Almeloo). Wonderbaar was de stemming der menschen op dien dag — geen bakker of winkel, geen slachter of herbergier nam geld, alles werd gegeven voor niets, zelfs waren er die een ham of een stuk rookvleesch aan de deur hingen met een mes erin om iederen arme uit te noodigen". [1])

Men kan zich deze gehechtheid aan het oude bedehuis te beter begrijpen, wanneer men het heeft gezien en ervaren hoe plechtige stemming er hangt onder de op zware pijlers gedragen gewelven van dit spaarzaam verlichte interieur, waar men zich zoo waarlijk van alle onrust voelt afgesloten en tot innige gepeinzen geneigd. Van de geschiedenis der kerk is het volgende te achterhalen.

In 1196 is Ootmarsum door Otto van Gelder aan de vlammen prijs gegeven. Volgens Alting [2]) werd de stad daarbij zoo geheel verwoest, dat de overblijfselen geene herstelling gedoogden en de herbouw op eenigen afstand der oude plaats geschiedde. Het valt dus zeker aan te nemen, dat het kerkgebouw bij die gelegenheid ernstig heeft geleden, zoodat de bouw eener nieuwe — de thans nog bestaande — kerk wel niet heel lang na 1196 zal zijn begonnen. Daar de statie van Ootmarsum door bisschop Godefridus (1156—1178) was geschonken aan de abdij van Weerseloo [3]) — dochter der Benedictijner abdij van S. Paulus te Utrecht — zou men geneigd zijn Utrechtschen invloed op de architectuur aan te nemen. Maar de omstandigheid, dat men in het zoo dicht bij het Bentheimsche gelegen Ootmarsum over gansch ander materiaal beschikte dan te Utrecht, waar met tufsteen werd gebouwd, blijkt veeleer op den bouwtrant van overwegenden invloed te zijn geweest: in de bisdommen Münster en Paderborn zullen de voorbeelden zijn te zoeken, waarbij deze kerk zich min of meer aansluit. Of de aanleg der kerk blijken droeg van hare stichting door monachale bouwheeren is thans



Kerk van Ootmarsum, Noordwestzijde.

niet meer na te gaan, daar haar in dit opzicht belangrijkst gedeelte, het choor, in de vijftiende eeuw is gewijzigd. Toch kunnen wij vermoeden dat dit het geval was, want nadat de abdij van WEERSELOO een nonnenklooster was geworden, hadden de nonnen de gewoonte op de vier grootste hoogtijden processiegewijs naar de kerk van Ootmarsum te gaan, „waar zij in een afzonderlijk choor gezeten (in choro segregato) de lofzangen des Heeren zongen, die tot de H. Mis behooren". [4]) Het bestaan van een dergelijk afzonderlijk choor wijst, dunkt mij, wel op kloosterlijken invloed bij den bouw. Over de veranderingen der choorpartij is ook weinig met zekerheid bekend. De bouwvormen doen zien, dat bij het oude transept een tweede is gevoegd, aan welk laatste het nieuwe choor aansluit. Op het voetspoor van pastoor HOFMAN, [5]) zou men met deze verbouwing in verband willen brengen de schenking van land, in 1401, door JAN TEN VELTHOVEN en zijne dochter LUCKE „ten behoef van de tymmeringhe der kercke", te meer, daar een slecht leesbare inscriptie, aan de buitenzijde onder het venster van den middelsten choorwand aangebracht, het jaartal MCCCCVI schijnt te lezen te geven. Maar nog in 1491 wordt geld opgenomen door hen, die tot „de tymmeringhe des koers desser vorgemelter kercken ghesat zijn" en het is toch weinig aannemelijk, dat de bouw van het choor bijna een eeuw zou geduurd hebben. Pastoor HOFMAN gist, dat in 1401 alleen het transept zou zijn gebouwd en dat de kerk dus geruimen tijd choorloos zou zijn geweest — hetgeen er nauwelijks waarschijnlijker uitziet, indien althans het jaartal in het straks genoemde opschrift goed gelezen is, iets, waaraan slecht te twijfelen valt, daar GEERDINK vermeldt, dat de aanbouw in 1406 geconsacreerd is. [6])



Kerk te Ootmarsum, gezien naar het Oosten.

Na de voltooing van het choor heeft de kerk geene belangrijke verbouwing meer ondergaan vóór de negentiende eeuw. In 1842 is nl. de westtoren afgebroken, omdat men vreesde, dat hij bouwvallig was, en vervangen door den tegenwoordigen stijlloozen gevel, die — niet zonder grootspraak — in een tijdvers mededeelt: „tribus et sex seculis detrita turris et frontis tecta fides et pietas donis gloriose renovarunt".

Op verstandiger wijze is het gebouw hersteld in 1868. Volgens de adviezen van Mgr. VAN HEUKELUM en den architect SCHNEIDER, had toen inwendig eene restauratie plaats onder leiding van den heer G. TE RIELE. De kerkvloer, die in verband met de ophooging van het kerkplein, een meter was gestegen, werd tot zijn oorspronkelijk niveau teruggebracht en het geheele interieur gepolychromeerd.

☐ De kerk ligt geöriënteerd met eene afwijking naar het Zuiden van ongeveer tien graden. [7]) Zij is van Bentheimer steen gebouwd en bestaat uit twee, in bouwtrant zeer verscheiden gedeelten:

een westelijk, bestaande uit schip en transept, dagteekenend uit den oorspronkelijken aanleg in de eerste helft der dertiende eeuw — en een oostelijk, gevormd door een tweede dwarspand en een halfzeshoekig gesloten choor, tegen welke beide aan de Noordzijde eene sacristie staat, een en ander, als reeds gezegd, in den loop der vijftiende eeuw gebouwd.

Het oudste gedeelte vertoont het karakter der Saksische pijlerbasiliek, echter met dien verstande, dat het middenschip, slechts weinig hooger dan de zijbeuken, geen eigen hooglichtvensters bezit. De platte grond behoort tot het z.g. gebonden systeem: het schip bestaat uit twee kwadraten met elk waarvan twee rechthoekige zijbeuktraveeën correspondeeren; een derde kwadraat vormt de viering en men heeft zich voor te stellen, dat een vierde kwadraat, met halfronde abside oorspronkelijk het choor vormde, waarnaast wellicht twee absidiolen zijn te denken, hetzij onmiddellijk op het dwarspand geopend, hetzij als sluiting van eene verlenging der zijbeuken langs het choor.


Kerk te Ootmarsum, gezien naar het Westen.

De gewelven in dit gedeelte worden gedragen door zware hoofdpijlers en weinig minder omvangrijke tusschenpijlers, welker doorsnede den vorm vertoont van een Grieksch kruis, bekleed met ronde diensten, als dragers van de gordelbogen en gewelfribben. De pijlers rusten op strenggeprofileerde basementen, met hoekblaadjes, en hunne kapiteelen zijn versierd met de bekende, hier zeer sober behandelde, bladeren en knoppen van den z.g. overgangsstijl. De hoofd- en tusschenpijlers zijn door spitsbogen verbonden. De gewelven zijn vierdeelig in de zijbeuken, de viering en de kruisarmen, doch achtdeelig in het middenschip: aan de diagonaal ribben zijn daar nl. nog transversalen toegevoegd zoowel in de richting der lengte- als in die der breedte-as, welke laatste rusten op eigen diensten, oprijzend van de kapiteelen der tusschenpijlers. De ribben der gewelven zijn zeer verschillend: die in de meest westelijke travee der zuiderzijbeuk hebben eene rechthoekige doorsnede; die in het schip zijn met een rondstaaf versterkt, en in de zijbeuken vertoonen zij gecompliceerder profielen. Van eenzelfden zoekenden of speelschen geest bij den ontwerper blijkt ook elders: de rondstaaf van den gordelboog, die den westelijken vieringspijler aan den naasten tusschenpijler verbindt, wordt aan de zuidzijde op een afzonderlijken kraagsteen, een masker, gedragen, terwijl zij aan de noordzijde in het kapiteel verloopt. Ook de vorm der sluitsteenen is varieerend: zoowel de ver-doorhangende, druipervormige, als de vlakke sluitsteen komt voor. En, in afwijking van de behandeling in andere gewelfvakken, zijn de gewelfribben in den noordelijken kruisarm aan hunnen top versierd met leliën, die den ronden sluitsteen omgeven, ongeveer op dezelfde wijze als in het choor der kerk te Legden in Westfalen. [8]) Hoewel de oplossing daar fraaier is, acht ik de overeenkomst onloochenbaar

en deze overeenstemming bij een zoo opmerkelijk détail schijnt mij van te meer belang, omdat dit gebouw ook overigens eene tamelijk sterke verwantschap met de kerk van Ootmarsum vertoont, zoodat de gedachte mij niet vreemd bleef, dat deze een jeugdwerk zou kunnen zijn van denzelfden bouwmeester, die later — gerijpt in kennis en goeden smaak — de kerk te Legden bouwde. De stichting van deze laatste wordt omstreeks 1230 gesteld, wij zagen reeds, dat men te Ootmarsum wel niet heel lang na 1196 zal zijn begonnen en ook stylistische redenen wijzen m.i. naar het eerste kwartaal der dertiende eeuw — zeggen wij omstreeks 1220 — als stichtingstijd der kerk van Ootmarsum.

□ Het uitwendig aanzien van het oudste deel der kerk heeft zeer geleden doordat de oorspronkelijke (vermoedelijk rondboog-)vensters zijn vervangen door veel grootere spitsbogige lichten, naar het schijnt in het midden der achttiende eeuw. In de transeptgevels, eveneens door latere vensters ontsierd, zijn nog overblijfselen zichtbaar van de oude radvensters. De muren, ter plaatse der oorspronkelijke lisenen later met contreforten versterkt, worden bekroond door een fijn gedetailleerd spitsboogfriesje, dat ook opklimt langs de halzen der transeptgevels en op de beide hoeken, waar het zich ombuigt naar den westgevel, met een paar monsters is versierd. In de beide zijmuren — aan de zuidzijde in de derde, aan den noordkant in de tweede zijbeuktravee — zijn ingangen, waaraan mooie zuiltjes met gebeeldhouwde kapiteelen zekeren rijkdom geven. Het vijftiende-eeuwsche deel der kerk is minder geschonden. De vensters behielden hunne oude harnassen. Dit deel is met laat-gothische kruiswelven gedekt, welker ribben in het choor rusten op de kapiteeltjes van tot den grond door gaande slanke muraalzuilen. Ook de sacristie, die nog de oude piscina bezit, is gewelfd.



Zuidportaal der kerk te Ootmarsum.

Ik zeide reeds, dat de kerk geheel gepolychromeerd is. Over het algemeen bleef die kleuring tamelijk sober, maar men heeft het gepast geacht op den noordelijken choorwand eene copie aan te brengen naar de schildering van den Boom van Jesse uit de Utrechtsche Buurkerk en deze strekt niet tot versiering van het choor. De meubeling der kerk is niet bizonder opmerkelijk. Maar zij bezit een voorwerp van geheel buitengemeene waarde in haar gothischen monstrans, afkomstig van het klooster Frenswegen, waaraan die in 1404 door graaf Bernard van Bentheim was geschonken.

AANTEEKENINGEN.

1) Geerdink, *Eenige Bijdragen tot de Geschiedenis van Twenthe*, blz. 483.
2) Aangehaald bij v. d. Aa, i. v. *Ootmarsum.*
3) Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 437.
4) Ibidem, p. 438. Men denkt zich dit nonnenkoor allicht als eene empore. Deze behoeft echter niet in het oostelijk deel der kerk gezocht te worden, kan zelfs eer te zoeken zijn in den toren. Vgl. onder, noot 8.
5) *Ootmarsum's Oude Kerk* in den *Piusalmanak*, XXV, blz. XCVIII vv.
6) Geerdink, t. a. p., blz. 243.
7) F. A. Hoefer, *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, 1906.
8) Zie over deze kerk: R. Ludorff, *Die Bau- und Kunstdenkmaler von Westfalen, Kreis Steinfurt*, S. 42 u. 44 ff. Elders zal ik de overeenkomst met Ootmarsum uitvoeriger bespreken. In verband met de opmerking in noot 4, zij er hier op gewezen, dat de toren der kerk te Legden inderdaad eene op de kerk geopende tribune (empore) bezit.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. SIMON EN JUDAS TE REUTUM.

□ Dicht bij Ootmarsum, aan een zijweg van den weg, die vandaar naar Almeloo voert, ligt dit kerkje onder boomen verscholen. Een kerkhof tegenover den ingang, door netjes geschoren hagen

omsloten, geeft, als ge de kerk wilt binnengaan, zijn kruis te zien, beschut onder den bladerkroon van een paar rijzige stammen. „In domo ista petens accipiet pulsanti patet et quaerenti nil negabit". Dit chronogram, boven de deur, leert, dat het kerkje in 1818 werd gebouwd, naar Geerdink weet te verhalen, opgetrokken uit de „zware baksteenen der gesloopte burg te Saasveld" en in 1819 ingewijd. *Neerlandia Catholica* vermeldt, dat het in 1845 vergroot is.

Het is een keurig kerkje, van eene beuk, netjes geschilderd en met gebrandgeschilderd glas in alle vensters: tafereelen uit de kindsheid van Jezus in het choor, medaillons met de geschiedenis van de H. Maagd en den H. Josef in het schip. Vreemd doet in dit zoo placiede interieur de weelderige woeligheid van een grooten barokken preekstoel, overrijk met snijwerk versierd: de vier evangelisten in de paneelen, Antonius van Padua en de vier latijnsche kerkvaders boven op het klankbord, de Gerechtigheid, door cherubim omgeven, in de trapleuning.

Beter dan dit boelig gevaarte, passen een paar eenvoudige koperen kronen, in het karakter van het eind der zeventiende eeuw, bij dit hollandsch-nette zaaltje.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H PLECHELMUS TE SAASVELD.

Deze waterstaatskerk is in 1861 gebouwd, terwijl de Eerw. Heer B. Aarnink pastoor was. Pastoor Ostink, zijn voorganger, had den bouw reeds voorbereid en omstreeks *f* 1000 er voor weten te verkrijgen door den verkoop van materiaal van het kasteel Saasveld, binnen welks muren vroeger de H. diensten werden gehouden. De kerk bezit een oude kelk, blijkens de inscriptie onder den voet, haar in 1717 geschonken door den toenmaligen pastoor A. Egbers.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. SIMON EN JUDAS TE TILLIGTE.

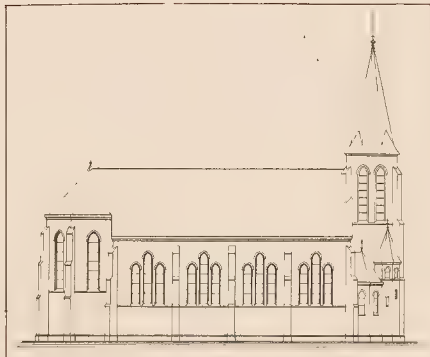
Een zeer eenvoudig kerkje, in 1840 gebouwd, sinds 1891 parochiekerk — „zonder eenige merkwaardigheid".

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PANCRATIUS TE TUBBERGEN.

De oude parochiekerk, van omstreeks 1500, vermoedelijk in 1634 aan de katholieken ontnomen, was hun in 1809 teruggegeven en 16 Januari 1810 werd er voor het eerst weder de plechtige hoogdienst gevierd. „Wij trokken in processie de kerk binnen" schreef een ooggetuige „gevolgd door de gansche gemeente; wij wilden Te Deum zingen; snikken en luid weenen was het gezang der vreugde en dankbaarheid; letterlijk niemand was in staat zijne stem in toon te zetten; zelfs onder de hoogmis ging het nog gebroken".

Nog geen honderd jaar later bleek het oude kerkgebouw te klein geworden en men besloot in en op zijne plaats eene nieuwe kerk te bouwen, tegen den ouden toren aan, die — als eigendom der burgerlijke gemeente — gelukkig moest blijven staan. Eigenlijk was het nog maar een stuk van den ouden toren. Reeds pastoor Geerdink noteerde dat de toren „door restauratie en inkorting van zijn aanzien verloren had" en inderdaad staat er thans niet meer dan ééne stage, toch nog een imposante bouw, geheel van Bentheimer steen. Men heeft dien met een balustrade bekroond en er een zonderling achtkant klokkenspitsje opgezet.


S. Pancratiuskerk te Tubbergen.



S. Antoniuskerk te Vriezenveen.

30 Juni 1897 kon de nieuwe kerk worden gewijd door Mgr. VAN DE WETERING. Zij is, voor 700 zitplaatsen, ontworpen door den architect A. TEPE. Een breed middenschip, drie traveeën diep, wordt geflankeerd door smallere doch even hooge zijbeuken, die langs de derde travee bij wijze van transept met afgeschuinde hoeken zijn uitgebouwd en langs de meest westelijke choortravee met vier zijden van eenen zeshoek — de binnenwaartsche geopend op het choor — zijn afgesloten. Het choor zelf is driezijdig gesloten. Twee tweelichtsvensters in elke travee werpen een overvloedig licht in de kerk. De kruiswelven worden gedragen op ronde zuilen met basementen en kapiteelen in denzelfden vorm. De tribune voor orgel en zangers bevindt zich in den toren, terzijde waarvan de doopkapel en een catechismuskamer zijn uitgebouwd. De kerk is nog slechts voorloopig gepolychromeerd: in eén grijze kalkkleur met wat eenvoudige randen.

De vensters van transept, zijbeuksluitingen en choor prijken met gebrandgeschilderd glas van GEUER, waarin men o.a. bij eene voorstelling der vinding van MOZES opmerkelijk goed-geteekende figuren aantreft. Het zandsteenen hoofdaltaar is van W. MENGELBERG.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEF TE VASSE.

Onder pastoor H. A. TEUSSE, is deze kerk in 1865 „in Fransch-gothieken stijl gebouwd door den Zwolschen architect J. G. J. ROOSMALEN". Volgens inlichtingen uit de beste bron „zijn zaken van kunstwaarde of merkwaardigheden er niet aanwezig".

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS, ABT, TE VRIEZENVEEN.

Het kerkje, dat 31 Juli 1906 door Mgr. VAN DE WETERING werd geconsacreerd, is het vierde gebouw in ruim een eeuw voor den kerkdienst van deze gemeente bestemd. In 1795 werd het achterhuis eener boerderij voor het vieren der heilige Geheimen ingericht; twee jaar later — bij de verheffing dezer statie tot parochie — een eenvoudig kerkje gesticht, in 1858 vervangen door een, dat onder den architect ROOSMALEN was gebouwd en, nadat dit op 16 Mei 1905 door brand was vernield, met bekwamen spoed een nieuwe kerk opgetrokken. Deze eenvoudige baksteenbouw, met inbegrip van den toren omstreeks 27 M. lang, bij eene breedte van ± 9 M., heeft vier traveeën en een iets wat smaller choor, onder een doorgaand zadeldak. Een veelhoekig doopkapelletje en traptorentje, aan den noordkant tegen den toren gebouwd, verlevendigen het westfront. Er zijn 200 zitplaatsen in de kerk, welker bouw geschiedde onder leiding van den Amersfoortschen architect HERMAN KROES.



S. Willibrorduskerk te Vroomshoop.

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE VROOMSHOOP.

Nadat hier in 1867 eene parochie was gesticht, werd onder pastoor Smits de bouw eener kerk toevertrouwd aan den architect Wennekers. De bouwheer benediceerde haar in datzelfde jaar.

16. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. REMIGIUS TE WEERSELOO.

Een baksteenen waterstaatskerkje, ter vervanging van een gebouwtje uit 1801, in 1847 opgetrokken blijkens de inscriptie in den westgevel: „Ziedaar de woonstede van God bij de menschen (Openb. van Johannes 21 v. 3) herbouwd en geheiligd in 1847". Behalve eene schilderij, voorstellende den H. Remigius (gemerkt: L. J. Bruna, 1851), bezit dit kerkje een koperen kroontje in de vormen der zeventiende eeuw.

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE WIERDEN.

Niet ongelijk aan het kerkje van Reutum, is dat van Wierden, in 1848 gewijd door den aartspriester van Twente, den Hoog Eerw. heer L. Engbers. Het heeft ongeveer tweehonderdvijftig zitplaatsen.

18. DE KERK VAN DEN H. STEPHANUS EN DE KAPEL TE ZENDEREN.

In 1798 werd hier een kerkje gebouwd als filiaal der parochie Hertme, een voorlooper van het waterstaatstype, met het voor den tijd kenschetsend opschrift „Huis des Gebets 1798".
Na de vestiging van een klooster der Paters Carmelieten, die den pastoor van Hertme in de bedie- ning bijstaan, kregen de bewoners van Zenderen een tweede bede- huis in de kapel van het klooster, over welke mij wordt bericht, dat zij in 1881 is gebouwd door Peters en geconsacreerd door Mgr. Joes Kistemaker, bisschop van Uranopolis i.p.i., weleer Apostolisch Vicaris te Curaçao. „De kapel is in streng gothischen stijl opge- trokken, heeft kruisgewelven, doch boven 't priesterkoor een schoon stergewelf. Polychromie en ge- schilderde ramen (Geuer) maken haar tot wat men noemt een lief, mooi kerkje, doch geven geen aan- leiding er over uit te weiden".


Kapel der Paters-Carmelieten te Zenderen.

III. HET DEKENAAT AMERSFOORT.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE ACHTEVELD.

□ In den oostelijken uithoek der provincie Utrecht, waar katholieken zeldzame vogels zijn, liggen de parochies wijd uit elkander en niettemin zijn kleine kerkjes er voldoende, zoodat men hier de gebouwen van vóór het herstel der hiërarchie meestal nog in gebruik heeft. In Achteveld dagteekent de kerk van 1844, toen zij onder pastoor W. VAN GEIJN door HERMANUS KROONEMAN, als architect en aannemer is gebouwd ter vervanging van een in 1746 gesticht bedehuis. 17 October 1845 had de wijding plaats door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH. [1]) Van het uiterlijk valt niets te zeggen, want het kerkje ligt zoo aardig verscholen onder hoog geboomte, dat men er niet aan denkt aan haren waterstaats bouwtrant aandacht te schenken. Het interieur is ook weinig opmerkelijk: zuilen met composiet kapiteelen houden een volgens het beloop van een cirkel-segment gebogen plafond boven het schip, dat aansluit aan een halfrond als abside, waarin een zeer groot hoogaltaar staat. De kerk heeft 550 zitplaatsen.

[1]) *De Godsdienstvriend*, dl. 55, blz. 278 vv.

2. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. V. HEMELVAART TE AMERSFOORT.

□ De statie van „den krommen el'eboog" — als haar populaire benaming luidde — is van 1659 tot 1779 bediend door Carmelieten, die haar in 1680 een kerkgebouw stichtten, op welks plaats in 1820 de tegenwoordige kerk verrees. Een memoriesteen in den gevel verhaalt: „Den Eerwaarde Heer J. VAN THIENEN R. C. Pastr. Nevens de heer HENDK. WISSENRAED. Hebben den eerste steen Gelegd op Maandag den 17 April 1820". In 1846 is dit gebouw vergroot door den aanbouw van een nieuw priesterchoor en in het jaar daaropvolgend door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH gewijd.



O. L. Vrouwekerk te Amersfoort.

□ Uit de geschiedenis der statie is ons een curieus document bewaard, hetwelk doet zien dat de Carmelieten niet zonder moeite zich handhaafden in eene bediening, die zij, naar het oordeel der seculiere geestelijkheid, hadden geüsurpeerd. Maar ik heb hier alleen met de kerk als gebouw te doen. De van baksteen opgetrokken voorgevel — aan de Lange Gracht — heeft een middenrisaliet met, als hardsteen geschilderd, houten portiek, waarboven een spitsbogig venster. Op het eenvoudig fronton verrijst een achtkante open klokkentoren. Deze middenpartij wordt geflankeerd door vlakke wanden, ieder met één venster, die boven een kroonlijst een balustrade dragen. Van het inwendig aspect geeft onze afbeelding een denkbeeld. Er zijn 768 zitplaatsen in deze kerk. □ Ter weerszijde van den hoofdingang ziet men er fraaie achttiende-eeuwsche marmeren wijwaterbakjes. Overigens bezit de kerk eenige oude schilderijen, een rijk bewerkte, zilveren, gedeeltelijk vergulde, monstrans van den bekenden Antwerpschen drijver VERSCHUYL en een paar meer kostbare, dan merkwaardige kazuifels. [1])

[1]) Voor zooverre bovenstaande mededeelingen afwijken van elders gepubliceerde gegevens, zijn zij gevolgd naar de inlichtingen, mij welwillend verstrekt door den pastoor der parochie, den Z.Eerw. heer C. J. VASTERT. Over de Carmelieten in deze statie, zie de notitie van J. H. HOFMAN in het *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, IV, blz. 237 vv.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. FRANCISCUS XAVERIUS TE AMERSFOORT.

□ „Een ruim en trotsch gebouw, dat inwendig met een kostbaar orgel, en uitwendig met eenen fraaien voorgevel en een cierlijk koepeltorentje pronkt" — zoo roemde VAN DER AA in 1839 van deze kerk. En toen zij pas voltooid was, gold haar bouw voor weinig minder dan een evenement. Pastoor VAN BEEKOM uit Schiedam, die op Woensdag 22 October 1817 de inwijdingsredevoering hield, noemde haar een „tempel, waar van men in het Noordelijk gedeelte des Rijks geen wederga, tot nog toe, vinden zal".

Op verwende moderne oogen maakt het gebouw uitteraard zoo'n grootschen indruk niet. De voorgevel, schoon fraaier dan die der O. L. Vr., is weinig opmerkelijk. Hij heeft — overigens van schoongemetselde baksteen — gepleisterde Jonische pilasters op de hoeken en ter weerszijde van de middentravee, die een zware kroonlijst dragen. De middenpartij, waarin een hardsteenen portiek met een breed venster erboven, is bekroond met een driehoekig houten fronton, waarop een klein, achtkant, open klokkentorentje staat. Elk der vleugels heeft twee vensters boven elkander, de onderste rechthoekig, de bovenste met spitsbogen gesloten.



S. Nicolaaskerk te Baarn.

□ Van binnen maakt de kerk een prettigen indruk. Twee rijen van Jonische zuilen verdeelen haar in drie beuken, de middelste met een tongewelf, de zijbeuken met vlakke plafonds gedekt, die zijn versierd met goede Empire stuc-ornamenten. Het groote transept en choor, aangebouwd in het midden der XIXe eeuw, verhoogen den indruk van aangename ruimheid, die de kerk met haar 1200 zitplaatsen wekt.

Een goed gesneden communiebank met weelderig klassicistisch ornament, scheidt het schip van de drie altaren, waarvan het voornaamste een pompeusen achterwand heeft. Bezet met groote zilveren kandelaren uit de XVIIIe en het begin der XIXe eeuw en den grooten verguld zilveren monstrans (LODEWIJK XIV) dragend, welken de kerk rijk is, spreekt dit hoofdaltaar met de eigenaardige stem van den barokken tijd, waarin het ontstond, toch wel van zijne verheven bestemming.

Wat men er niet zoeken zou — de kerk bezit ook nog eenige zestiende-eeuwsche voorwerpen en eene oude bibliotheek.

Bronnen. Inwijdings-redevoering v. h. R. K. Kerkgebouw op het Zand te Amersfoort door TH. V. BEEKOM, Utrecht (1817). V. D. AA, *Aardrijksk. Wdb.*, I, blz. 148.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE BAARN.

□ Over een sierlijk pleintje, langs een halfrond grasveld met rozenperk, voert een 4 M. breede klinkerweg naar de hoofdtoegang van deze kerk. Zij is eene der allernieuwste bouwwerken van het Sticht en waar deze omstandigheid het gemakkelijk maakt de nauwkeurige data te achterhalen, schijnt het niet onbelangrijk, als een voorbeeld van de snelheid, waarmede in onzen tijd eene kerk verrijst — in zoo schril contrast met de middeleeuwsche praktijk — hier een overzicht te geven van de bouwgeschiedenis. Door de groote uitbreiding der parochie was een ruimere kerk dan de bestaande noodzakelijk geworden en, wijl het oude gebouw zich bezwaarlijk tot vergrooting leende,



S. Catharinakerk te Barneveld.

besloot men een geheel nieuwe te zetten. Tijdens de werkzaamheden aan den nieuwen bouw hadden de diensten plaats in een houten noodkerk.

Van het verder verloop verhaalt een ooggetuige: „Drie maanden ongeveer duurde de afbraak der oude kerk, waarna met den opbouw der nieuwe werd begonnen".

De eerste steen werd gelegd den 28sten Mei 1904, door het R. K. Kerkbestuur van Baarn.

Alles en wel vooral het weder werkte zoo gunstig mede, dat de werkzaamheden nauwelijks een week gestaakt werden en de monumentale kerk zienderoogen verrees van hare fundamenten.

Vóór het aanbreken van de koude was de buitenbouw der kerk — op den toren na, waarvan voorloopig alleen de eerste stage gezet is — geheel voltooid, zoodat voor de wintermaanden het binnenwerk overbleef.

Ook dit liep flink van stapel, en eerder dan iemand had durven verwachten, was de groote dag der plechtige Consecratie aangebroken. Deze geschiedde den 30sten Maart 1905 door Z. D. H. den Aartsbisschop van Utrecht".

Zoo was dus eene kerk, die binnenwerks, ongeveer 50 bij 21 Meter houdt en omstreeks 1100 zitplaatsen telt, in tien maanden van den grond af opgetrokken! Op het eerste gezicht doen zoowel plan als opstand even denken aan het werk van Tepe, maar bij nader toezien blijkt wel, dat hier een ander aan het woord is, al was het maar aan den toren, die — hoezeer ook blijkbaar geïnspireerd door oude voorbeelden uit de buurt als Soest en Eemnes-buiten en dus door zijn betrachting van den localen stijl geheel in den geest der Utrechtsche school — toch van een reiken naar meer grootscheepsch effect getuigt, dan Tepe pleegt na te streven.

Het gebouw, geheel van bleekroode baksteen opgetrokken, is aangelegd als hallenkerk en het gevaar, dat bij zulke dispositie het inwendig iets gedrukts krijgt, schijnt mij niet geheel overwonnen. Maar zoolang de gekleurde ruiten nog ontbreken, die het al te sterke licht moeten temperen, krijgt men van het interieur nog niet den juisten indruk. Zijn de vensters wat donkerder geworden, dan zal de aangenaam-lichte toon der eenvoudige polychromie — in vijftiende-eeuwsche motieven door den schilder Heikamp uitgevoerd — ook beter tot haar recht komen en het gevoel van ruimheid dat de kerk nu reeds geeft, worden versterkt. Notabel feit: de acoustiek der kerk wordt zeer geroemd. Bouwmeester was de Arnhemsche architect W. G. Welsing.



Plattegrond der S. Josephskerk te Blaricum. (Oorspronkelijk plan).

Van de meubeling verdienen de bekende kruiswegstaties van Brouwer en het wit-marmeren hoofdaltaar — een verdienstelijk werk voor zijnen tijd, 1856, te worden vermeld.

Zie over den bouw dezer kerk: *Het Zondagsblad van Het Centrum*, 29 Mei 1905, waarin ook enkele afbeeldingen voorkomen.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. CATHARINA TE BARNEVELD.

Een uiterst sober baksteenkerkje — naar het ontwerp van Alfred Tepe gebouwd, en 8 November



S. Josephkerk te Blaricum.

1880 door Mgr. SCHAEPMAN geconsacreerd — dat slechts voor 160 zitplaatsen ruimte behoefde te bieden. Wij zullen er in denzelfden geest nog meer ontmoeten, hier volsta dus de mededeeling van bijgaand prentje.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE BLARICUM.

□Het toeval, dat in deze reeks een dorpskerkje van TEPE door een van Dr. CUYPERS doet volgen, geeft wel een bizonder sprekende tegenstelling te aanschouwen. De een zet — spelenderwijs lijkt het wel — een doodgewoon dingske, niets meer dan het noodige, argeloos als vanzelfsch, en de ander, onvermoeibaar zoeker, die hij is, vindt ook in zoo simpel program nog aanleiding tot pikante oplossingen en interessante détails.

Van den plattegrond, bij TEPE zoo eenvoudig mogelijk, maakt CUYPERS een heel geval. En waar de Utrechtsche meester van het westelijk front zóó weinig maakte, dat het armelijk en dor bleef, grijpt de zuiderlijker geest eer naar een teveel: het torentje van Barneveld is vervelend, dat van Blaricum heeft iets pretentieus.

Beide gebouwen hebben dit gemeen, dat zij niet tot de best-geslaagde scheppingen hunner makers behooren, maar de zwakheid van den een lijkt een gevolg van onverschilligheid, die van den ander schijnt voortgekomen uit een te grootsch begeeren. Alle twee deze kerken zijn ook te rangschikken onder de vroege werken van deze bouwmeesters en zij voorspellen al, dat déze in een eenvoudige parochiekerk zijn meesterstuk zal geven en géne een kathedraal of ander grandioos monument als zijn chef-d'œuvre stichten zal.

Het kerkje van Blaricum, waarvoor CUYPERS reeds in 1863 een eerste ontwerp maakte, is in 1871 gebouwd. Het werd in vroeg-gothischen trant, met een ruime toepassing van bergsteen, uit baksteen opgetrokken, is aangelegd als één-beukige kruiskerk, met een choor, dat uit vijf zijden van eenen achthoek bestaat en welks evenwijdige zijden elk met eenen boog geopend zijn op tegen den oostelijken transeptwand uitgebouwde, rechthoekige kapellen. Waar het schip, wijder dan het choor, in het dwarspand overgaat, dragen twee zuilen, ter breedte van het choor uit elkander gesteld, op een grooten middenboog, door twee smallere bogen geflankeerd, den westelijken transeptmuur. Aldus is vóór het choor een vieringskwadraat verkregen, terwijl de uitmonding van schip in transept door eenen fraai gerhytmeerden bogentrits wordt onderbroken. De beide kruisarmen zijn gedekt met een houten tonwelf volgens het beloop van den Tudorboog, de viering heeft een achtdeelige houten bekapping, het priesterchoor alleen een gemetselde welving van gele velden, gedragen op roode ribben, welke rusten op zandsteenen diensten met bladwerkkapiteelen. De wand van het choor is vanaf de waterlijst met een weefsel behangen, de vloer met mooie tegels belegd. Wanneer men nu van uit het schip der kerk, welks vloer met blauwe zerken is belegd, welks wanden, in grijsroode baksteen schoongemetseld, slechts eenige afwisseling ontleenen aan de vlakke pilasters, die de schinkels dragen van het spitsbogig tongewelf en aan de spaarnissen, waarin de vensters zijn geplaatst — wanneer men uit dit zeer sober schip naar het altaar ziet — langs de zand-

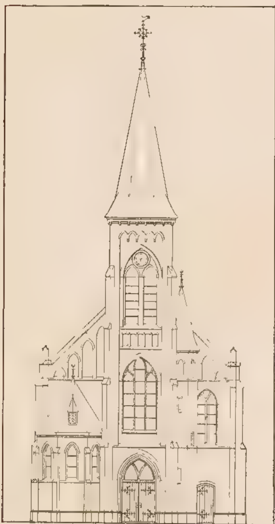


S. Josephkerk te Blaricum.

steenen zuilen met gebeeldhouwde kapiteelen der viering, uit het volle licht naar de donkerder uithoekingen der zijkapellen of naar de kleurige choornis, door gebrandgeschilderd glas intiemer verlicht, dan voelt men hoe de bouwmeester het heeft verstaan door heel deze ordonnantie een diepen eerbied voor het Allerheiligste tot uitdrukking te brengen.

Maar wie, integendeel, in de viering staande, zich naar het schip toe wendt, al wordt hij ook getroffen door het ernstig aspect van den westwand, die met een grooten boog is geopend op den toren, waar de zangerstribune zich bevindt, wezenlijk versierd door een eenvoudig-strenge orgelkast, zou toch niet zonder reden kunnen meenen, dat de ruimte voor de kerkbezoekers wel iets opgewekter behandeld had mogen zijn en ik konde hem niet tegenspreken, indien hij disharmonie beweerde te vinden tusschen de rijk-ontwikkelde choorpartij en het al te vlakke en kleurlooze schip.

□CUYPERS' oorspronkelijk plan — dat voor mij ligt, nu ik dit schrijf — had voor het westelijk deel der kerk een driebeukigen aanleg gedacht: het komt mij voor, dat de latere vereenvoudiging, met het oog op de beschikbare middelen geboden, geene verbetering is geweest. Mocht eens vergrooting der kerk noodzakelijk worden, dan geeft, naar ik meen, dit avant-projet eene mooie aanwijzing hoe die aan het geheel ten goede kan komen.



Kerk van den H. Joseph te Hamersveld.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE EEMNES.

□„Het oude bedehuis, de bekrompen en afzigtelijke schuur, waarmede men zich tot dusverre heeft moeten behelpen is door een ruim en schoon kerkgebouw vervangen. Als men de bijdragen der Provinciale Staten en de afgemetene subsidie van het gouvernement uitneemt, zijn al de kosten van dien welgeslaagden bouw door de milde giften der eigene geloovigen bestreden. Dank zij den vromen ijver van wijlen den Z.E.W. heer V. D. BEEK, die, kapelaan te Eemnes zijnde, het goede werk begonnen heeft en de onvermoeide pogingen van den actueelen pastoor der gemeente, den Z.E.W. heer W. DE BEER".

Zoo verhaalt eene contemporaine beschrijving der kerkwijding, die 13 October 1845 geschiedde door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH.

□De kerk is gebouwd door J. MAJOOR, van Laren (vermoedelijk naar plannen van den Waterstaat) en vertoont zich van buiten als een eenvoudigen baksteenbouw, met een blijkbaar later aangebouwd torentje. Inwendig zijn tegen elk der lange wanden acht Corinthische zuilen gesteld, die een architraaf dragen, waarop een gestuct, segmentvormig tongewelf rust. Deze zuilenrij is vóór de gevelwanden voortgezet en draagt daar aan den eenen kant een op de choornis geopenden boog, aan den anderen eene tribune voor de zangers.

Het kerkje, dat ongeveer 300 plaatsen heeft, bezit o.a. een eikenhouten beeld der Nood Gods (Pietà), plomp werk uit het begin der XVIe eeuw, eenige oude koperen kronen en een marmeren doopvont (1856), met gebeeldhouwde voorstelling van den Doop in den Jordaan.

Vergelijk: *De Godsdienstvriend*, dl. 55, blz. 326 v.

8. DE KERK VAN DEN H. JOSEPH TE HAMERSVELD.

□Historisch niet zonder belang schijnt mij deze kerk, wijl zij gebouwd is door den in zijnen tijd vermaarden „provincialen architect" C. KRAMM, den schrijver van het bekende kunstenaarslexikon.



Phototypie L. VAN LEER & Co Amsterdam

St. Vituskerk te Hilversum.

Zij is behandeld in de gestukadoorde schijngotiek uit den tijd van Willem II. Het choor, in gothischer gothiek, gepolychromeerd, en door GEUER van geschilderd glas voorzien, is vermoedelijk een latere aanbouw. De westgevel, tot voor korten tijd allerzonderlingst specimen van misverstand, is in 1905 afgebroken en vervangen door eenen voorbouw — toren met traptorentje en doopkapel — onder leiding van den Amersfoortschen architect KROES. De kerk bezit een kleine in eikenhout gesneden Pieta, uit de vijftiende eeuw en een op doek geschilderd portret van pastoor GALLIANI, die hier van 1749 tot omstreeks 1790 werkzaam was.
De inzegening van KRAMM's bouwwerk — bij die gelegenheid „een smaakvol kerkgebouw" genoemd — geschiedde 8 Juni 1841 door den aartspriester G. A. VERMEULEN, tijdens het pastoraat van den Eerw. heer A. OTTEN. De kerk heeft 475 zitplaatsen.

Zie: *De Godsdienstvriend* dl. 47, bl. 46.

---

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE HARDERWIJK.

Volgens *Neerlandia Catholica* zou deze kerk zijn gebouwd in 1805. In de ankers van haren achtergevel kan men echter het jaartal 1639 lezen en de bouwtrant, van dien gevel, zoowel als van een der zijmuren, doet ook duidelijk zien, dat het gebouw zeker niet jonger is dan de zeventiende eeuw. Men vermoedt ter plaatse, dat het oorspronkelijk een pakhuis is geweest. Waarschijnlijk is dan aan te nemen, dat dit in 1805 tot kerk is ingericht. Van het interieur valt niet anders te zeggen, dan dat het er netjes uitziet en geheel het karakter heeft van een eenvoudige zaal. Op koper geschilderde kruiswegstaties van MENGELBERG sieren de wanden. De kerk bevat 200 zitplaatsen. Haren voorgevel geeft onze afbeelding te zien.



S. Martinuskerk te Harderwijk.

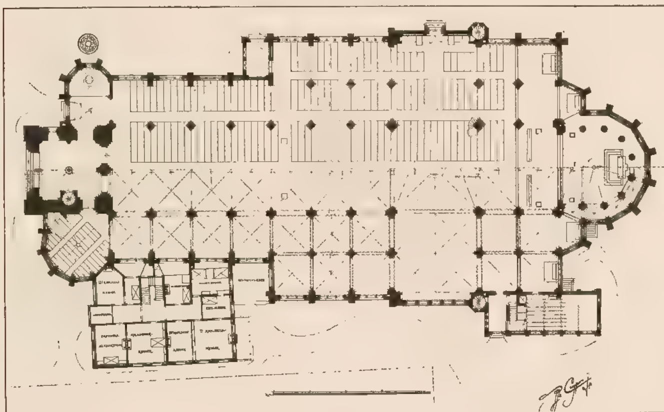
---

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VITUS TE HILVERSUM.

Eene kerk als een kathedraal, naar afmeting, opvatting en waardigheid.
Ik kan het niet helpen wanneer ieder hoofdstuk van dit boek ten slotte mocht blijken eruit te zien als een eenvoudige platte ring, waarop een prachtig, vonken-sparkelend juweel zou zijn gezet, en dat juweel... een werk van CUYPERS.
Het is toch niet mijne schuld, dat het edel-geaarde, het grootsche, het hoog-reikende, zelfs waar het niet tot volkomenheid kwam, aan zichzelf den luister ontleent om het goede, maar gewone, het deugdzame, maar niet verhevene, geheel te doen verbleeken.
Als een hoogfeest in den cyclus van het kerkelijk jaar, zoo staat deze kerk in den krans van haar geburen: het sursum corda, dat zij verkondigt, is klemmender van voordracht en van meer wijding in den toon.
En het is goed, dat er ook nog zulke kerken worden gebouwd, solemneele-missen van kerken, kerken, die een heroieke vereeringsact zijn, kerken, die aan „la grande chapelle du ciel" doen denken, kerken, die de Majesteit Gods beduiden.
De afmetingen der kerk — ruim 80 M. diepte bij 35 M. breedte en 19 M. hoogte van vloer tot gewelfsluitsteen — zijn zeker niet alledaagsch. Maar zij zouden toch het indrukwekkende van het

intérieur alléén niet verklaren: het is veeleer het fraaie rhythme in de ruimteontwikkeling — waardoor beurtelings op ééne der drie dimensies de volle aandacht wordt gevestigd — dat dezer kerk een zoo grootsch aanzien geeft. De uitbuiging van het choor, dat als in eene omarming de zuilenrij van het middenschip omvaamt, accentueert de lengterichting; de overgang van den driebeukigen aanleg in de westelijke traveeën tot eene vijfbeukige tegen het transept aan, doet de zwellende breedte te sterker voelen, terwijl de door deze dispositie ontstane kruising van een lagere dwarse bogenrij met de hooge muraal- en gordelbogen der middenschipsgewelven aan de waarde der niet zoo excessieve hoogte van de hoofdbeuk belangrijk ten goede komt. Dit zeer gelukkig ruimteëffect is op onze lichtdrukplaat goed tot uitdrukking gebracht.

Met het oog op den hier bijgevoegden plattegrond schijnt eene meer gedetailleerde beschrijving der dispositie van het gebouw mij overbodig. Om een indruk te geven van het inwendig kleurenaspect, zij gezegd, dat de gewelven worden gedragen op zandsteenen pijlers, welke op zwart gepolijste hardsteenen basementen staan. De opgaande middenschipswanden zijn geheel schoon gemetseld in roode baksteen met banden van paarse en gele, verlevendigd door een smal fries van helderkleurige geglazuurde tegels onder en boven het triforium. De hoofdbeuk is gedekt met houten netgewelven, warm bruin gesausd, gedragen op gekleurde ribben, waarlangs groene ranken gaan en die, tegen de wit-en-blauwe knoopen aan, met een gouden schaakwerk zijn versierd. In het transept, het choor en de zijbeuken zijn de gewelven uitgevoerd in baksteen: gele velden op roode ribben. De zuilen van het choor, van geäderd glanzend graniet, hebben witte-zandsteenen kapiteelen. Terwijl het schip en de zijbeuken nog slechts eene eenvoudige, voorloopige beglazing bezitten, is het oostelijk deel der kerk van gehistorieerde vensters voorzien. Een klein venster in een der zijkapellen, waarin de Boom van Jesse is voorgesteld, mag worden geprezen om het rustig kleurengeheel.

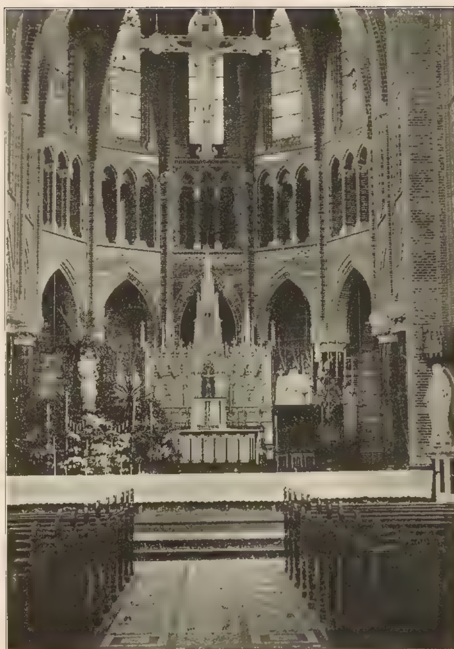

Plattegrond der S. Vituskerk te Hilversum.

Reeds geheel voltooid is de kapel van den H. Antonius van Padua, versierd met schilderingen uit het leven van den grooten thaumaturg.

Niet onvermeld mag ook blijven het kostbare hoogaltaar, een werk van W. Mengelberg, na een besloten prijskamp aan hem opgedragen.

Het uiterlijk der kerk maakt eenen niet minder grootscheepschen indruk dan haar interieur. Daar is, in het westelijk front, de hooge, van heinde en ver herkenbare, open toren, als geschraagd door twee breed ontwikkelde kapellen; daar zijn de beide zijden, bestaande uit een rij van gevels, wijl elk der middenschipstraveeën haar eigen afdekking heeft, aansluitend aan de, op den oostelijken hoek van een traptoren voorziene transeptwanden, daar is eindelijk de choorpolygoon met de kleinere veelhoeken der zijbeuksluiting zoo fraai aan de kerk verbonden; daar is vooral de imposante

bedaking — aesthetisch van waarde wijl zij de geleding van den bouw zoo fraai tot uitdrukking brengt en, naar de vaklui verzekeren, als constructieve oplossing van niet minder beteekenis.
Nog een paar gegevens: de kerk, naar een ontwerp van Dr. CUYPERS uitgewerkt door zijn zoon, werd door den aannemer GROENENDAAL gebouwd in 1891 en '92. De wijding had plaats 5 September 1892 door Mgr. SNICKERS. Het aantal zitplaatsen bedraagt omstreeks 1800.
De parochie bezit nog enkele oude kunstvoorwerpen: een niet-onbelangrijke tryptiek uit de zestiende eeuw — in het midden de Kruisiging en op de zijbeuken de Kruisdraging en de Verrijzenis, JEZUS in Gethsemané en de Geeseling des Heeren — en een zeventiend'eeuwsch kazuifel, versierd met twee gaffelkruisen van vijftiend'eeuwsch borduurwerk.


Choor met hoofdaltaar der S. Vituskerk te Hilversum.

II. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. ONBEVLEKT ONTVANGENIS TE HILVERSUM.

Dit gebouw, bestemd als school te dienen en dus slechts tijdelijk als kerk in gebruik, werd 6 Juni 1905 ingezegend door den hoogeerw. deken, pastoor M. A. VAN CRIMPEN. Het bevat 750 zitplaatsen en werd ontworpen door den heer TH. NIEUWENHUIZEN BZN., te Hilversum. Aan eene beschrijving, bij gelegenheid der inwijding verschenen, wordt het volgende ontleend: „Klein is dit hulpkerkje uiteraard. Als naar verwachting, over een jaar of vijf de eigenlijke kerk er wezen zal, en 't huidige gebouw ingericht zal worden tot R.K. Bijz. School, dan zal deze nieuwe parochie zeker een waardiger vertoon maken. Maar toch ... zooals 't er staat, doet het zijn ontwerper alle eer aan. Hij stond voor het vraagstuk een gebouw te maken, dat eigenlijk school worden moest, maar voorloopig dienst doet als kerk, moest dus rekening houden met tweeërlei eischen: met de huidige èn met de latere bestemming en dat is hem uitmuntend gelukt. Zooals de zon haar licht naar binnen goot op dien morgen, toen een breede schare priesters aan 't hoofd van talrijke geloovigen tegenwoordig was bij de Heilige Handeling ...; zooals het licht er breed uitstroomde over het altaar in feestgroen en de biddenden aan zijn voet, was dat kerkje zoo intiem in zijn stemmende kleuren; zoo, in totale absentie van druk vertoon, opwekkend tot innige godsvrucht.
Door onze kerken tintelt warme vroomheid, die u telkens roert, als ge binnentreedt. Maar die vroomheid, ge voelt ze nog dieper, nog meer dringt ze door in heel de ziel naarmate uiterlijkheid van dure dingen wegbleef. Ze vertoont zich dan oprechter in haar Hoogen Aard. Dat voorrecht hebben Hilversums parochianen van Maria Onbevlekt Ontvangen.
De kap wordt geschraagd door houten steunsels — noemt 't pilaren als ge wilt — die 't uitzicht naar alle zijden vrij laten, zoodat altaar en preekstoel van overal goed zichtbaar zijn. In matte kleuren, goed in toon gehouden, is de kerk beschilderd, en boven het hoofdaltaar is een schilderstuk

aangebracht, voorstellende Maria Onbevlekt Ontvangen, van de hand van den Hilversumschen artiest, den heer A. BROUWER. Een aardig torentje, dat ook reeds een luiklok bezit, bekroont den bouw".

Zie: *Zondagsblad van Het Centrum*, 29 Juni 1905.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE HOOGLAND.

Deze kerk, die de eerste was welke Mgr. SNICKERS consacreerde als aartsbisschop — den 21sten Mei 1883 — zal ook wel eene der mooiste zijn, door hem gewijd. In de weinig huizenrijke streek, waar zij staat, reeds imposant door hare afmetingen en aantrekkelijk door hare fraaie ligging aan het eind eener laan, die recht op den toren aan loopt, valt zij bij nadere kennismaking geenszins tegen.

Het is eene schepping van den heer TEPE, onder wiens bestier zij door den aannemer A. VAN DOMMELEN werd gebouwd, tijdens het pastoraat van den ZeerEerw. Heer H. J. PIECK, die zelf een van de grootste weldoeners was der parochie.

De geheele behandeling der kerk is wat rijker dan wij ze van den heer TEPE gewoon zijn. Reeds de kloeke toren, ten zuiden door een traptorentje, ten noorden door eene aangebouwde doopkapel geflankeerd, treft door de levende schaduwwerking van de diepe spaarnissen in zijne vier geledingen. En ook het plan, dat een choor vertoont, bestaande uit negen zijden van eenen twaalfhoek en vijfzijdige afsluitingen der zijbeuken, spreekt van een weidschen opzet. De afmetingen der traveeën, vijf in aantal, zijn hiermede in overeenstemming. De kerk, die duizend zitplaatsen bevat, maakt dan ook een zeer ruimen indruk. Hare drie beuken, gedekt door op pijlers gedragen kruiswelven, verschillen niet veel in hoogte, maar toch voldoende om het middenschip met rondvensters van eigen lichten te voorzien. De vensters der zijbeuken zijn driedeelig en met de gemetselde montants van overal-gelijke traceeringen, gelijk de heer TEPE ze bij voorkeur teekent.


S. Martinuskerk te Hoogland.

Het ruim der kerk is nog eenvoudig in een grijzen toon gekleurd, maar het choor is rijker behandeld. De korfbogen, als uitsparingen onder de waterlijst aangebracht, zijn gepolychromeerd en de glazen in de hooge vensters daarboven zijn beschilderd met een reeks van pausen, eene kleurrijke versiering, die — blijkens eene inscriptie — werd aangebracht ter herinnering aan het veertigjarig priesterschap van pastoor PIECK (1893). Zij werd naar ontwerpen van Dr. CUYPERS uitgevoerd door den glasschilder NICOLAS te Roermond. Ook de absiden der zijbeuken en de doopkapel prijken met gebrandgeschilderd glas.

Behalve eenige kostbare voortbrengselen van moderne kunstnijverheid: een monstrans van ROOSMALEN, een doopvont van J. BROM, een preekstoel van W. MENGELBERG — bezit de kerk ook een paar oude kunstvoorwerpen, twee koperen doopschotels uit de zestiende eeuw.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE LAREN.

Jaarlijks, op Sint Jan, trekt uit deze kerk eene talrijke processie in statigen en kleurrijken stoet naar het aan den straatweg naar Hilversum gelegen Sint-Janskerkhof. Ook in de tijden der ergste geloofsonderdrukking wist de katholiek-gebleven bevolking van Laren dit gebruik in eere te houden en een in de noordelijke gewesten van ons land zoo uiterst zeldzaam schouwspel trok uitteraard

stroomen van devote, en bloot-nieuwsgierige, belangstellenden. Het schijnt wel aan deze omstandigheid mede te danken te zijn, dat de hier in 1844 gebouwde kerk afmetingen verkreeg, die voor dien tijd ongewoon mogen heeten: Zonder portaal en presbyterium meet zij vijftig bij twintig meter. In eene beschrijving der wijding, welke plaats had op 14 October 1845 door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH, wordt hierover gezegd: „Aan het zoo smartelijk verlangen naar eenen beteren, ruimeren tempel was dan eindelijk voldaan! Een alleszins doelmatig kerkgebouw staat in ons midden en prijkt thans in het oord, 't welk waarlijk deze opluistering verdiende, niet enkel om deszelfs bekoorlijke ligging, maar vooral om den veelbeteekenenden rang, indien het de katholieke godsdienst geldt, waarop Laren onder Gooiland's stad en dorpen aanspraak heeft... Laat ons vrijelijk zeggen, te Laren voegde een fiksche tempel, een gebouw, dat — terwijl het in de bestaande behoefte voorzag, tevens de vruchtbare herinneringen zou verlevendigen, welke aan Laren verbonden zijn".



S. Joanneskerk te Laren.

Tot den bouw was ook door Rijk, provincie en gemeente blijkbaar bijgedragen, want de geciteerde schrijver brengt „eere en dank vooral den geëerbiedigden koning, den Staten der Provincie, den Burgemeester, den Eerwaardigen W. VAN DUINHOVEN, herder der gemeente".

De kerk is gebouwd door den aannemer VAN RIJN uit Naarden. Zij is niet zeer hoog en heeft, onder één breed zadeldak, drie beuken, gescheiden door zuilen met eene sterke zwelling, wier lijstkapiteelen een hoofdgestel dragen, waarop het stucplafond der middenbeuk — in den vorm van een tongewelf — rust. De zijbeuken zijn met kruiswelven gedekt, insgelijks van pleister. Tegen den westwand staat een op Jonische zuilen gedragen tribune. Aan dit echt waterstaats-interieur, dat aan drie groote koperen kronen in de vormen van de tweede helft der zeventiende eeuw, toch eenige voornaamheid ontleent, is door den architect A. TEPE in 1882 een presbyterium aangebouwd, bestaande uit vijf zijden van eenen achthoek. Tegelijkertijd werden de beide zijbeuken van absidiolen in denzelfden vorm voorzien en is aan den zuidkant eene sacristie tegen het choor gezet. Dit alles in eenvoudigen baksteenbouw van laat-gothisch karakter. Om den triomfboog is de verschijning des Heeren op den berg Thabor geschilderd en geheel het choor gepolychromeerd in vijftiende-eeuwschen geest: een weefselpatroon onder de waterlijst, bloemranden in de gewelven. De vensters van het choor bezitten gebrandgeschilderd glas met voorstellingen uit het leven van den Dooper: de prediking in de woestijn, de doop in den Jordaan, JOANNES' onthoofding.

Van den zilverschat der kerk zijn te vermelden: vier oude kandelaars in den geest der baroc en een verguld zilveren monstrans (door J. H. BROM), voor welker lunula een met veelkleurige edelsteenen besterde krans is aangebracht.

Vergelijk: *De Godsdienstvriend*, dl. LV, blz. 277. Afbeeldingen der tabernakeldeuren (drijfwerk van JANSSEN & Co.) in de *Katholieke Illustratie*, Jgg. 36, blz. 152.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. CATHARINA TE NIJKERK.

„Een in sierlijken smaak en bouworde voltooid heiligdom, hetwelk met de aanzienlijkste in de



S. Catharinakerk te Nijkerk.

noordelijke gewesten des rijks wedijveren kan" zoo noemde een verslaggever der inzegening — die 25 November 1819 geschiedde door den hoogeerw. heer J. Gerritsen, aartspriester van Gelderland — deze kerk, welker tegenwoordige herder mij berichtte, dat hare bouworde de moeite der opzending eener foto eigenlijk niet loonde. Wat er in nog geen eeuw veranderd is in de positie van het katholicisme in ons land, die door den staat der kerken immers tamelijk getrouw wordt weerspiegeld — zulk verschil in waardeering wijst het duidelijk uit.

Met behulp der bijgaande afbeelding, kan men zich de kerk voldoende voorstellen, om te zien, dat menige zoogenaamde gothieke kerk een minder prettigen en vriendelijken indruk maakt en evenmin aan betrekkelijk zoovele plaatsen (welker aantal hier 410 bedraagt) een onbelemmerd gezicht op het altaar geeft.

◻ Deze kerk bezit een tamelijk groot beeld der H. Catharina, dat wordt geroemd als een mooi werk der laat-Gothiek.

Zie: *De Godsdienstvriend*, dl. IV, blz. 90.

15. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. ZUIVERING TE PUTTEN.

◻ Een kerkje met negentig zitplaatsen in eene gemeente, onder welker zesduizend zielen slechts 120 communicanten zijn, verdient reeds vermelding wijl het bestaat, ook al valt er overigens niets van te zeggen. Het is gebouwd in 1858.

16. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS TE SOEST.

◻ Het gebeurt maar zelden, dat wij betreffende den bouw eener kerk worden ingelicht op zóó authentieke wijze, als hier het geval is, waar wij beschikken over aanteekeningen van den stichter zelf, den pastoor Mgr. W. Steenhoff.

„Bij mijne komst in deze gemeente (1851)" — zoo verhaalt hij — „meende ik, zonder uitstel, een aanvang met de voorbereidende werkzaamheden tot het bouwen eener kerk te moeten maken. Na alzoo het kerkbestuur te hebben geraadpleegd en in overleg te zijn getreden met den aartspriester J. Hartman, hield ik, zes weken na de aanvaarding van de pastorale bediening, tweemaal een toespraak tot de geloovigen, om hen aan te sporen tot 't bijdragen voor den bouw eener nieuwe kerk. Ik slaagde boven mijne en de algemeene verwachting. De vrijwillige offers gingen de som van dertig duizend gulden ver te boven. Ruim twee maanden daarna kon het kerkbestuur tot de aanbesteding overgaan.... Aannemer werd Van Berkum te Utrecht voor de som van *f* 47.300. De werkzaamheden namen onmiddellijk een aanvang en in September des volgenden jaars (1853) waren kerk en pastorie voltooid.



SS. Petrus en Pauluskerk te Soest.

Inmiddels hadden Pieter van Roomen en zijne

huisvrouw Antje van Logtenstijn de groote, en Gijsbert Bouter de kleine klok ten geschenke gegeven. De communiebank gaf Willem Wantenaar; het uurwerk Margaretha van Hofslot met Antje van Stoutenburg, die daarenboven bij testamentaire dispositie, een der kleine altaren, dat van de H. Maagd, schonk. Onder de nog later bijgekomen geschenken verdient ook eene bijzondere vermelding de Kruisweg, benevens het beeld van den „Eeuwigen Vader" boven het hoogaltaar, van Petronella Logtenstijn en het kostbaar levietenstel, van Pieter Hilhorst. De altaren werden uit algemeene bijdragen, ingezameld door mijn broeder J. Steenhoff, kapelaan dezer parochie van 1853 Sept.—1856 Sept. vervaardigd; alsmede de preekstoel, waarvoor de eerw. heer Piek, kapelaan dezer parochie sedert Juli 1857, de benoodigde gelden had gecollecteerd. Van de wed. C. Kok zijn de beelden van de Apostelen Petrus en Paulus en van den H. Joseph".

Opmerkelijk genoeg vermeldt de nauwkeurige chroniqueur, die zorgvuldig de namen van alle gevers boekstaaft en zelfs — wat ik wegliet — den herbergier, bij wien de aanbesteding geschiedde, niet vergeet te noemen, met geen enkel woord den bouwmeester van zijne, toch waarlijk lang niet alledaagsche kerk.

Naar men wil, zou Mgr. Steenhoff zelf den bouw hebben bestierd. Het lijkt evenwel verre van waarschijnlijk, dat hij de daartoe noodige technische kennis zou hebben bezeten. Hoe aannemelijk het dan ook zij, dat hij, die, als kweekeling der Propaganda te Rome had gestudeerd, grooten invloed heeft geoefend op den geheelen klassicistischen bouwtrant zijner kerk, de tusschenkomst van eenen architect schijnt mij onmiskenbaar. Volgens eene mededeeling van den zeereerw. heer Reymer, den tegenwoordigen pastoor, zou de bekende Molkenboer als zoodanig zijn opgetreden.

Hij heeft dan zijne voorkeur voor de Gothiek moeten beheerschen!

Zijn werk gaat door voor eene navolging der Santa Maria Maggiore te Rome. Maar zelfs met veel goeden wil valt er tusschen beide toch weinig overeenkomst te ontdekken. Met de middenpartij der in 1793 door Fuga voor S. Maria M. gebouwde façade, heeft de westgevel der kerk van Soest de zeer vage verwantschap, dat deze boven den hoofdingang een op eene loggia openenden rondboog heeft, gene terzelfder plaatse een rondboognis! En tusschen de interieuren, te Rome een zuilenbasilica met architraaf en cassettenplafond, te Soest een pijlerbasiliek met bogen en kruiswelven, kan men slechts dan gelijkenis zien, indien men zou meenen, dat de door bogen verbonden pilasterstellingen — moderne, althans gemoderniseerde, versiering van de bovenlichtbeuk der Romeinsche basiliek — de ordonnantie te Soest zouden hebben beïnvloed. Misschien is dit inderdaad het geval, want aan eenige overeenkomst in beider (Corinthische) kapiteelen en in de profileering der basementen zou men kunnen gelooven. Hoe dit zij, te ontkennen valt niet, dat iets grootscheeps en voornaams aan de kerk van Soest eigen is, dat zij zeer zorgvuldig en met bekwaamheid (men zie de kapiteelen) is uitgevoerd. En de verlichting, die alleen door bovenvensters in het middenschip geschiedt — als te Rome, voorwaar — heeft een zeer aangename werking.

Ook de meubelen der kerk — maar bizonder het hoofdaltaar — zijn voor hunnen tijd buitengewoon, zelfs om het aandeel dat in hunne wording de schilder nam, die met ware virtuositeit het Hollandsche hout in de meest kostbare marmers herschiep. Met het genre „waterstaat" uit eene zelfde opvatting ontstaan, maar met grooter kennis ontworpen en met meer zorg uitgevoerd, is deze kerk ongetwijfeld een belangrijk staal van een reeds historisch geworden kunstperiode, ook wijl zij met hare meubeling een zoo goed geheel vormt. Als zoodanig verdient zij in eere te worden gehouden en bevrijd van den invloed der gothiseerende kerkelijke kunstindustrie.

Zie: *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, dl. XXIX, blz. 121 vv.

---

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CAROLUS BORROMAEUS TE SOESTERBERG.

Nadat voor deze toen nieuw-opgerichte parochie den 15 October 1837 een deel van het huis

Sterrenberg, daartoe door den eigenaar afgestaan, als noodkerk was ingewijd, begon men in 1838 met den bouw eener kerk volgens het ontwerp van den Utrechtschen architect VOGELPOEL. De grond daarvoor was geschonken door Jhr. CHARLES TH. J. BOSCH VAN DRAKESTEIN, die 27 Juli 1838 den eersten steen legde en te wiens gedachtenis de kerk onder het patronaat van de H. CAROLUS BORROMAEUS werd gesteld.

21 September 1839 werd de kerk geconsacreerd door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH, die — blijkens de door president VAN VREE gehouden inaugureele rede — „ook door eene aanzienlijke bijdrage tot derzelver opbouw, op de dankbaarheid der nieuwe gemeente aanspraak had".

De kerk is gebouwd in de vormen, welke men toen ter tijde voor gothisch hield en bevat 200 zitplaatsen. In de pastorie zag ik een groot schilderij, de kruisafneming, gemerkt: Leonardus de Laaff, fecit, A. 166., min of meer onder REMBRANDT'S invloed geschilderd.

Zie: *De Godsdienstvriend*, dl. XXXIX, blz. 236; XLI. 147 en XLIII, 220.

IV. HET DEKENAAT ARNHEM.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BAVO TE ANGEREN.

Dit is een der vroege kerkjes van den architect A. Tepe, voor 246 zitplaatsen gebouwd en in 1878, 25 Juni, geconsacreerd door Mgr. Schaepman.

Het is een gebouw van drie beuken onder één zadeldak, dat zich voor het choor versmalt. Aan de westzijde staat een eenvoudige toren, als geheel de kerk uit baksteen opgetrokken. De vensters zijn in spitsbogige spaarvelden geplaatst, hetgeen aan de muurvlakken tusschen de contreforten eenige levendigheid verleent.



S. Bavokerk te Angeren.

Het spaarzaam gekleurde interieur maakt eenen aangenaam-rustigen indruk. Het bestaat uit een vier traveeën diep middenschip, waarlangs smallere zijbeuken gaan, die zijn voortgezet langs ééne travee van het choor en met drie zijden van eenen achthoek gesloten. De choorsluiting wordt door vijf zijden van eenen achthoek gevormd. Grijze ronde zuilen op donkerder basementen dragen op roode, met gouden blaadjes versierde kapiteelen de kruiswelven van schip en zijbeuken, welker ribben in gele baksteen werden uitgevoerd, terwijl de schelpen zijn gepleisterd. De wanden van den choorveelhoek zijn tot de waterlijst met een tapijtpatroon beschilderd, twee der vensters van gebrandschilderd glas voorzien. Aan den westkant is het middenschip geopend op den toren, waarin een tribune voor orgel en zangers.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. EUSEBIUS TE ARNHEM.

Onder de werken van den Haagschen architect H. J. van den Brink — niet het minst bekend als bouwmeester van het seminarie Rijzenburg — behoort deze kerk stellig tot de beste. Wel speelt de portland-cement nog een hoofdrol in de versiering, gelijk de stukadoor een belangrijk aandeel had in de constructie, maar men meent toch dat dit gebouw moet zijn opgetrokken in eenen tijd, toen van de Gothiek in ons land reeds studie werd gemaakt en het jaartal der stichting bevestigt dit vermoeden: nadat 19 April 1864 de eerste steen was gelegd, kon deze kerk 24 October 1865 worden gebenediceerd en in gebruik genomen [1]), juist 22 jaren, nadat de oude, aan den H. Eusebius gewijde zaalkerk vergroot en met groote plechtigheid was ingewijd [2]): 25 October 1843.

De kerk, die bijna achthonderd zitplaatsen biedt, bestaat uit drie, in hoogte weinig verschillende, beuken, zes traveeën diep en een choor, dat door zeven zijden van eenen twaalfhoek wordt gevormd. De zijbeuken zijn met vijf zijden van eenen achthoek gesloten en op het choor geopend. Boven de archivolten, die op pijlers worden gedragen, zijn driedeelige, met colonetten versierde open nissen aangebracht, die evenals de vierdeelige zijbeukvensters vroeg-gothische vormen vertoonen, terwijl de profileering en de bladkapiteelen der pijlers meer in den geest der laat-Gothiek zijn behandeld.

Tegen den westgevel staat een zware en zeer zwarmoedige galerij, die, behalve ruimte voor orgel en zangers, ook nog plaats voor kerkgangers biedt. Het geheele interieur is in een grijzen cementtoon gesausd, alleen het choor kleuriger — zelfs al te kleurig — gepolychromeerd: met draperieënornament tot de waterlijst, welks bontheid niet rustiger wordt door schelle zigzagversieringen op



Kerk van den H. Eusebius te Arnhem.

de diensten eń door de wèl-polychrome beglazing van een vijftal vensters, waarin tafereelen uit het leven van den Zaligmaker zijn geschilderd.

Merkwaardigerwijze bezit deze kerk nog enkele zeer belangrijke kunstvoorwerpen, die aan het katholieke Arnhem van vóór de Hervorming herinneren. Een zilveren wierooksvat, in de streng-architectonische opvatting van het begin der vijftiende eeuw, verdient in de eerste plaats vermelding. Onze afbeelding — naar eene teekening van W. MENGELBERG — geeft het duidelijk weer. Mgr. VAN HEUKELUM getuigde 3) onder Gothische wierooksvaten er geen te kennen, „dat schooner afmetingen en edeler vormen heeft". De fraaie chef-reliquaire van den H. EUSEBIUS, die hier voor het eerst wordt afgebeeld, verdient niet minder opmerkzaamheid: Reliekhouders in dezen vorm en uit de vijftiende eeuw zijn er in ons land nog slechts weinige bewaard. De fraai gestyleerde haarkrullen, die het hoofd omlijsten, zijn mat verguld, aangezicht en schouders in glanzend zilver.



Chef-reliquaire van den H. Eusebius. (S. Eusebiuskerk te Arnhem).

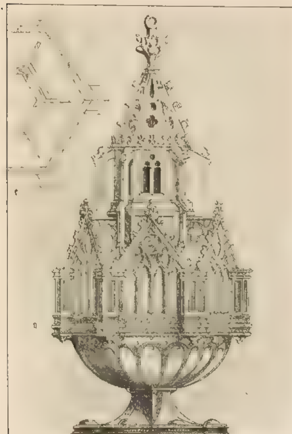
In de zeventiende eeuw heeft men bij dit borstbeeld een gedreven zilveren onderstuk gemaakt, waarin een ovale, met glas gedichte opening, gelegenheid geeft de reliek van den heilige ten toon te stellen. Blijkens het jaartal, dagteekent dit voetstuk van 1669.

Eindelijk bezit deze kerk een paar goede schilderijen, waarbij eene Kruisiging uit de eerste helft der zestiende eeuw — en een rijke, opengewerkte, zilveren godslamp, die den tijd harer vervaardiging zelf vermeldt in de gegraveerde inscriptie: „Theodora van Noy, D.D. Ao. 1687 sub H. v. D." Deze laatste letters duiden blijkbaar aan, dat de gift geschiedde tijdens het pastoraat van HENDRIK VAN DEVENTER, die van 1678 tot 1700 te Arnhem werkzaam was. 4)

AANTEEKENINGEN.

1) M. A. SIPMAN, *Arnhem en zijn omstreken* (uitg. 1881), blz. 37.
2) *De Godsdienstvriend*, dl. LI, blz. 335 v.
3) *Het Gildeboek*, I, blz. 37 v.
4) V. H. & V. R., *Historie van 't Utr. Bisdom*, II, blz. 427.
Eene beschrijving en afbeelding dezer kerk vindt men ook in de *Katholieke Illustratie*, 1872, blz. 32.

☐Een baksteenbouw van den heer TEPE, die ten deele aan de kerk in de Biltstraat te Utrecht herinnert, doch minder diep en met een variant in de oplossing der choorpartij, welke op het aspect van grooten invloed is en aan de kerk van Heeten doet denken.



Wierookvat in de S. Eusebiuskerk te Arnhem.

Na eenen voorbouw ter breedte van het middenschip en op dezelfde hoogte als dit gewelfd, die dienst doet als portaal, betreedt men de breede hoofdbeuk, die zes traveeën diep is en onmiddellijk aansluit aan den, uit drie zijden van eenen achthoek bestaanden, choorpolygoon. Smallere zijbeuken, van oost- en westkant afgesloten met vier zijden van eenen zeshoek, begeleiden dit middenschip over zijn geheele lengte. De noordelijke zijwand is langs vier traveeën aan de buitenzijde der contreforten geplaatst, waardoor op zeer geschikte wijze ruimte is gevonden voor de plaatsing van vier biechtstoelen. Aan den zuidkant zijn de vijfde en zesde traveeën als een transeptarm uitgebouwd. De lezer heeft reeds begrepen, dat de kerk als hallenkerk is aangelegd en hij weet ook — daar de naam van den bouwmeester reeds genoemd is — dat de overkluizing bestaat uit kruiswelven en wordt gedragen op slanke rondzuilen en diensten, met zeer eenvoudige basementen en kapiteelen.

Dat het gebouw toch een ietwat aparten indruk maakt, dankt het aan de wijde openheid van het choor en de eigenaardige behandeling van den zuidwand. Deze is langs het transept doorgetrokken, doch ter hoogte waar in de andere traveeën de vensters beginnen voor den uitbouw als borstwering gemetseld en bekroond met een verguld gesmeed ijzeren hek, waarop kaarsen voor gasvlammen zijn gesteld. Aldus ontstond een zeer lang muurvlak, dat van onderen in donkerbruin met een weefselpatroon is beschilderd en daarboven in veertien vakken verdeeld, waarin de kruiswegstaties zijn aangebracht. Min of meer herinnerend aan de basrelief-imitaties, die men „witjes" noemt, zijn deze tafereelen in groenblauw en vleeschkleur op een donkeren achtergrond geschilderd. Zij zien er uit als reproducties naar MENGELBERGS gebeeldhouwde staties in den Keulschen dom en hebben daarmede de deugd der compositie uit weinige figuren gemeen, Maar de harde en koude kleur, glimmend met een pijnlijken blikglans, maakt het geheel weinig aangenaam. De kerk is overigens eenvoudig en tamelijk rustig gepolychromeerd en dankt een prettig licht aan de omstandigheid, dat de groote vierdeelige vensters alle van gebrandschilderd glas zijn voorzien. Die van het schip geven in tafereelen, onderscheidenlijk ontleend aan het Oud Verbond en de Legende der heiligen, de geestelijke en lichamelijke werken van barmhartigheid te aanschouwen, eene parallelreeks, waartoe de aanwezigheid van tweemaal zeven vensters de ongezochte aanleiding gaf.

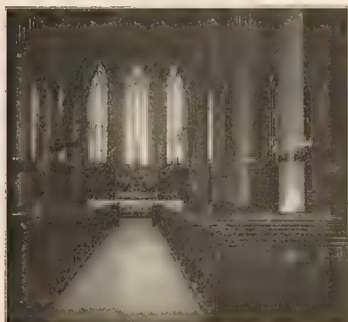


S. Joanneskerk te Arnhem.

□ Als eene bizonderheid dient nog te worden vermeld, dat de koperen doopvont der kerk — door J. H. Brom te Utrecht gemaakt — eene verkleinde navolging is van het beroemde geelgieters meesterstuk uit de St. Walburgskerk te Zutfen.
Van het uitwendig dezer kerk valt weinig te zeggen, daar zij thans grootendeels is ingebouwd. Onze afbeelding — in gelukkiger omstandigheden genomen — vult deze leemte aan.
De kerk is 27 Mei 1895 door Mgr. Van de Wetering gewijd.
Bij eene oppervlakte van omstreeks 45 maal 20 meter, bevat zij zevenhonderd zitplaatsen.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE ARNHEM.

□ „Een derde Roomsch-katholiek bedehuis, de Sint-Maartenskerk, verrijst aan de Steenstraat. Zij is in 1876 opgetrokken, maar heeft niets dat haar doet uitblinken. Het is veeleer, uit een schoonheidsoogpunt, jammer, dat op dit fraaie punt, onmiddellijk nabij het Velperplein, niet een kerk is kunnen gemaakt worden, die het oog streelt en een trotschen indruk achterlaat".
De schrijver van den Gids voor Arnhem, die in 1881 aldus over het uiterlijk van deze kerk oordeelde, was ongetwijfeld voorbarig. Want de kloeke toren, die sedert voor het westfront der kerk werd opgetrokken, geeft toch ongetwijfeld juist een groote aantrekkelijkheid aan dit stadsbeeld. De kerk is gebouwd door den architect A. Tepe en werd 20 October 1875 door Mgr. Schaepman geconsacreerd.


S. Joanneskerk te Arnhem

Zij is aangelegd als eene driebeukige kruiskerk, van vier traveeën. Aan het kruispand sluit het choor, dat bestaat uit eene travee en vijf zijden van eenen achthoek, en geopend is op zijkapellen, door drie zijden van eenen achthoek gevormd, welke in het verlengde der zijbeuken liggen. Zuilen met achtkante basementen en kapiteelen dragen de bogen, welke de beuken scheiden. Van de kapiteelen rijzen slanke diensten omhoog, die de gordels en ribben torsen van de welving der middenbeuk, welke uit vierdeelige bovenvensters overvloedig licht ontvangt, nog versterkt door een groot venster in den westwand, die geopend is op de orgelkamer in den toren, waarvóór een ruime en tamelijk rijk-behandelde tribune in de kerk staat uitgebouwd. De aan den Noordkant aan den toren grenzende doopkapel, met drie zijden van eenen achthoek gesloten, geeft te meer afwisseling aan het aspect, dat het interieur dezer kerk, vanaf het choor gezien, aanbiedt.
De kerk is geheel gepolychromeerd en met meer zorg dan dit dikwijls geschiedt. Zoo was het eene goede gedachte in de zwikken ter weerszijde der archivolten de busten der XIV Noodhelpers aan te brengen. En behalve de ornamentale beschildering, die door het woord „polychromie" pleegt te worden aangeduid, prijkt de kerk ook met wandversieringen van weidscher allure: groote tafereelen in de beide kruisarmen en in het choor, onder leiding van Dr. Cuypers geschilderd. Voorvallen uit de levens van den H. Vincentius a Paulo en van den H. Martinus, de geschiedenis van de H. Maagd en den H. Jozef staan daar in groote figuren verhaald. Zij vormen, met de beglazing der vensters van dit oostelijk deel der kerk, een even leerrijk als kleurig geheel, dat met zijne kostbare altaren en eenen rijkdom van koperwerk een luisterrijken indruk wekt.
Op het noordelijk zijaltaar staat een laat zestiende-eeuwsche Madonna, eene goede sculptuur van onbekende herkomst.
Overigens bezit deze kerk, naar mij bericht werd, geene bizonder opmerkelijke voorwerpen.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. WALBURGIS TE ARNHEM.

Vooral uit het Noordwesten gezien — als op ons prentje — heeft deze kerk een bizonder „antiek" cachet. De bijna vensterlooze baksteentorens, die den met een zwaren beer ondersteunden westgevel flankeeren, de eenvoudige transeptwand en zelfs de moderne, maar mediaevaliseerende kosterswoning — dit alles wekt eenen indruk van eerbiedwaardige oudheid. Is. NIJHOFF heeft dit gevoeld, toen hij — in 1836 — schreef: „Die kerk heeft in haren vorm, in haar hoog gewelf, in hare beide uit den westelijken gevel oprijzende torens, iets buitengemeen deftigs, iets wat ligt bij den toeschouwer het vermoeden opwekt, dat meer of min belangrijke geschiedkundige herinneringen



Kerk van den H. Martinus te Arnhem (van af het zangchoor).

uit den tijd van hare stichting of latere lotgevallen overig zijn". Ik kan mij echter niet bij hem aansluiten indien hij hierop laat volgen: „Zoo is het inderdaad". Want, „inderdaad" — behalve een deel der buitenmuren is er weinig oorspronkelijks meer over in het huidig gebouw en wat wij weten van zijne geschiedenis is noch bizonder merkwaardig, noch bizonder volledig.

Ziehier wat ons van de historie der kerk aan betrouwbaars is overgeleverd. Uit eenen brief [1]), door bisschop GUI VAN AVENNES, den 9 October 1315 gegeven, blijkt, dat het kapittel van Sinte Walburg te Tiel, wegens den overlast, dien het daar van de bevolking ondervond, zich had gewend tot graaf REINOUT II VAN GELDER met het verzoek zich te Arnhem te mogen vestigen. De graaf gaf niet alleen de gevraagde vergunning, maar hij schonk het kapittel ook in vollen eigendom het

plein, dat zijne zuster Maria placht te bewonen en bij uitersten wil voor den bouw van een gasthuis had bestemd. Hij gaf den kanunniken nadrukkelijk de bevoegdheid, „daar omtrent eene kerk en alles wat bij eene collegiale kerk behoort, ook omtrent de woningen, die zij voor zichzelf willen maken alles vrijelijk en zooals zij het dienstig zullen achten te mogen beschikken en bestellen". Voorts stond hij het patronaat der parochiekerk van Dodewaard en van de twaalf daaraan verbonden praebenden, dat hem toebehoorde, aan het kapittel af en bepaalde, dat het „heilige, hoogwaardige en wegens zijne kostbaarheid vermaarde kruis" uit die parochiekerk naar de te Arnhem te bouwen nieuwe kapittelkerk zou worden overgebracht. In ruil voor dit alles bedong hij slechts eenen jaardienst voor zijne ouders, zijne zuster, zijne vrouw en zichzelf en het recht, zoo dikwijls hij te Arnhem vertoefde, zijnen intrek te mogen nemen bij den proost of een der kanunniken, terwijl hij zich ook het gebruik voorbehield van den ter plaatse bestaanden stal.

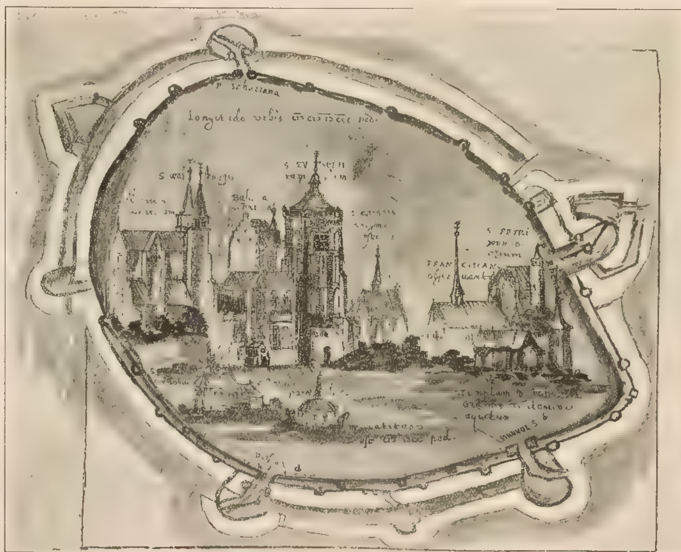


Plattegrond der S. Walburgiskerk te Arnhem in 1422.

Bisschop Gui verklaarde aan deze regeling zijne goedkeuring te hechten, mits het kapittel aan den pastoor van Dodewaard uit de inkomsten zijner parochiekerk eene billijke uitkeering toelegde.

Het blijkt niet wanneer de verplaatsing van het kapittel van Tiel naar Arnhem is geschied. *Batavia Sacra* geeft daarvoor het jaartal 1328, zonder vermelding van bron. De verklaring, vanwege het kapittel in 1464 afgelegd [2]), dat de kanunniken toen „omtrent 1½ c. jaer rustelick end vredelick mit den raetsheeren van de stat Arnhem" hadden omgegaan, schijnt mij wel te vaag, om ons aan eene nauwkeurige tijdsbepaling te kunnen helpen, maar zij wettigt toch het besluit, dat omstreeks 1320 het Sint Walburgskapittel zich te Arnhem heeft gevestigd en dat toen met het bouwen der kerk is aangevangen. Blijkbaar heeft de bouw in verschillende perioden plaats gehad — of zijn later vergrootingen noodig geworden — want wij lezen, dat in 1391 [3]) „den Heren van S. Walburgen van de stad gegeven is tot oere tijmeringhe LII m. steens", terwijl van het jaar 1423 werd opgeteekend: „Oock is in dit jaar de kerck van St. Walburgh door den Wyel. bisschop gewijt aan den tweeën sijden vander kercken" [4]). Iets meer dan dit weinige over hare wording, vernemen wij over de ontluistering en latere herstelling der kerk.

Nadat het stedelijk bestuur van Arnhem in 1579 in handen der



Plattegrond van Arnhem omstreeks 1600.
(Cliché welwillend afgestaan door de vereeniging „Gelre"). Links van den beschouwer de S. Walburgiskerk.

Hervormden was gekomen, leed het niet lang, of ook de St. Walburgskerk ondervond de gevolgen daarvan. De laatste rekening van den rentmeester van het kapittel 5) (1 Maart 1580 tot na 24 Februari 1581) geeft te vermoeden hoe er met en in de kerk werd huisgehouden. Zoo wordt in 1580 een post geboekt voor het loon van arbeiders, die „alle dat kerckenguet" uit de kerk droegen, toen „hopman Pancerens knechten in de kerk werden gelegd". En dat deze voorzorg niet overbodig was leert ons een latere notitie, de kosten van een request om schadevergoeding „soe die soldaten yn der kerck liggende moetwillich waren und dat capittelhuys und ander guet to samen vernielden und verbranden".

Voorts vinden wij de betaling van eenen metselaar, „die yn die olde capittelstoern en gat toemetselde, dat weder opgebroken was van die knechten". Toen de bende aftrok, werden houtwerk en zelfs sleutels voor geld en goede woorden van hen teruggekocht. Maar een andere troep, „Hegemans knechten", verving weldra de eerste en nu werd de rentmeester naar hunnen fourier gezonden om dien een rijksdaalder aan te bieden, opdat hij „het coer und dat orgell voer die knechten beschermen solde".

Toch was men nog niet gerust: ook de wachtmeester werd bepraat en het Sint-Anna-altaar in veiligheid gebracht.

◻Intusschen had men de beelden en kostbaarheden der kerk eerst in de huizen van vertrouwdeburgers geborgen, toen in kisten naar het vrouwenklooster te Huissen vervoerd. Maar alles had men toch niet kunnen redden en verschillende zaken moesten van de roovers worden teruggekocht, zooals „die tralie van 't Heiligen Sacramentshuis", een zwart kasuifel, een altaarschel, enz.

En ten slotte bleek al het zorgen van den ijverigen rentmeester vergeefs. Blijkbaar had hij gehoopt op betere dagen voor zijne kerk, maar die lieten zich wachten: In 1583 besloot de Raad de kanunnikhuizen en vicarieën van St. Walburg voor een weeshuis te bestemmen 6), en in 1590 werd de kerk zelf, door het wegnemen der gestoelten, voor den eeredienst onbruikbaar gemaakt 7). 18 Maart 1616 werd besloten voor de weezen een verblijf in de Ketelstraat in te richten en de oude kanunnikhuizen te verkoopen 8).


S. Walburgkerk te Arnhem na den ramp van 8 Nov. 1854.

Ook voor de kerk was intusschen eene nieuwe bestemming gevonden: 22 Januari 1614 werd besloten de halve Sint Walburgskerk tot landsarsenaal in te richten 9), terwijl in 1622 een ander deel als militaire gevangenis werd gebruikt 10). Tot het begin der negentiende eeuw heeft de kerk als arsenaal en stadsmagazijn dienst gedaan.

Maar toen Lodewijk Napoleon bij zijn verblijf te Arnhem in Juli 1808 vernam, dat de katholieken geen voegzaam kerkgebouw bezaten, schonk hij hun de Sint Walburg in vollen eigendom. En daar de erbarmelijke staat van het gebouw, waaruit o. a. de gemetselde kruiswelven waren weggebroken, eene kostbare herstelling noodzakelijk maakte, voegde hij in 1809 nog eene gift van *f* 16250 aan deze schenking toe. Niet lang daarna werd het gebouw, opnieuw gewijd (dit wil vermoedelijk zeggen gebenediceerd), aan zijne oorspronkelijke bestemming teruggegeven 11).

◻Maar betrekkelijk spoedig deed zich de behoefte gevoelen aan vergrooting der kerk en de vernieling van het oude monument, door soldaten begonnen, werd nu door vromen zin voltooid. Men besloot den oostwand der kerk te doorbreken, een choor aan te bouwen en het gansche gebouw van nieuwe gewelven te voorzien. Deze laatste zouden natuurlijk stucadoorswerk worden en men begreep van de aanwezigheid der pleisteraars nog verder nut te kunnen trekken. Zoo

kwam de architect TH. MOLKENBOER, aan wien deze verbouwing was opgedragen, in het bestek (van 5 November 1853) voor te schrijven, dat „alle oude kolommen en pilasters benevens de bogen over dezelve moesten worden af- en uitgehakt" volgens te verstrekken teekeningen en aanwijzingen. Ook de pedestallen moesten worden afgehakt, vervolgens tegen de vrijstaande kolommen twaalf en tegen die onder de torens te zamen vier halve kolommen aangemetseld, waarna alles netjes met een pleisterlaag zou worden bedekt en van de noodige krullen en „profillen" voorzien [12]).

Hoeveel het oude gebouw ook had doorstaan, tegen deze radicale kuur bleek het niet bestand. De pijlers, die de torens droegen, lieten zich gewillig „af- en uithakken", maar ten slotte werd de bovenlast voor hunne afgenomen kracht te zwaar: 8 November 1859 stortten de oostelijke en zuidelijke wanden van den noorder toren in en verbrijzelden dak, gewelf en orgel [13]).

De kerkdienst werd nu tijdelijk in het nabijgelegen gebouw „Musis Sacrum" gehouden en een nieuwe herstelling ondernomen, waarvan de kosten werden begroot op *f* 36.000. Het Rijk gaf hiervoor eene subsidie van *f* 3000 ineens en *f* 1000 gedurende elk der vijf volgende jaren [14]). Deze restauratie kwam zonder ongelukken en met spoed tot stand, zoodat de kerk in het begin van Augustus 1855 weder in gebruik genomen kon worden. Sedert bleef zij in hoofdzaak ongewijzigd; alleen werd in 1886 de noordelijke zijgevel hersteld door het weder openen der toegemetselde vensters, terwijl de vier kapellen terzijde van het zuidelijk zijschip toen eveneens eene grondige restauratie ondergingen. Dit alles geschiedde onder leiding van Dr. CUYPERS, die natuurlijk zonder stucadoorshulp werkte, zoodat thans, van het inwendige der kerk, alleen deze zijkapelletjes hun oorspronkelijk karakter hebben herkregen.



S. Walburgkerk te Arnhem.

De kerk laat zich in haar tegenwoordige gedaante beschrijven als eene driebeukige kruiskerk, welker plan nog overeenkomt met de hier bijgevoegde schets van EYCK VAN ZUYLICHEM [15]), indien men zich, terzijde van het transept en de beide westelijk daarbij aansluitende traveeën, ongeveer vierkante kapellen aangetrokken denkt en zich voorstelt, dat de oostwand van het middenschip ter volle breedte is doorbroken met een hoogen triomfboog, geopend op een choor, dat bestaat uit ééne travee en vijf zijden van eenen achthoek. Het middenschip en de lagere zijschepen zijn gedekt met gestucadoorde kruiswelven, de beuken gescheiden door geprofileerde archivolten, alles gedragen op pijlers, welker doorsnede aan het profiel van ribben en gordelbogen beantwoordt en die versierd zijn met laat-gothische bladwerkkapiteelen. Boven de archivolten is in het middenschip de plaats der vensters ingenomen door vierhoekige spaarnissen met traceerwerk. De zijkapellen hebben gemetselde gewelven en over het geheel het karakter der vijftiende-eeuwsche gothiek. Zij zijn ook eenvoudig gepolychromeerd, in tegenstelling met de kerk-zelf, die geheel is gewit. Aan de zuidzijde en in het choor zijn alle vensters der kerk dichtgemetseld, zoodat zij alleen licht ontvangt door het groote venster in den westelijken gevel en de vensters van het noordelijk zijschip en kruispand. Deze vensters zijn alle van gefigureerd glas voorzien, waarin onderscheidenlijk het Laatste Oordeel, tafereelen uit het leven der H. Walburgis en heiligenfiguren zijn afgebeeld.

□ Wanneer wij, thans bekend zoowel met hetgeen ons historisch over deze kerk is overgeleverd als met haren tegenwoordigen toestand, trachten ons hare oorspronkelijke gedaante voor te stellen, dan dient erkend, dat de beschikbare gegevens toch maar weinige zijn. Er schijnt geen bezwaar tegen, de gift van tweeënvijftig duizend steenen in 1391 en de wijding „aan de twee zijden der kerk" in 1422 met elkander in verband te brengen, hetgeen zou doen besluiten, dat in die dertig jaar eene tamelijk belangrijke uitbreiding der kerk heeft plaats gevonden. Men zou willen meenen,

dat in de zijkapellen aan den zuidkant een deel dier vergrooting ons is bewaard gebleven en dat correspondeerende kapellen ook aan den noordkant hebben bestaan. Maar voor dit laatste ontbreekt elke aanwijzing en eene betrekkelijk zoo geringe uitbreiding verklaart noch den langen duur van den bouw, noch de afzonderlijke wijding, terwijl ook de detailleering van deze kapellen eer op eene latere periode wijst.

Indien men bedenkt, dat de Sint Walburg, als kapittelkerk gebouwd, eerst in 1853 een eigenlijk choor verkreeg en dat zij ook in het eind der zestiende eeuw geen presbyterium bezat, gelijk blijkt uit de bijgaande teekening van BUCHELIUS [16]), dan geeft dit wellicht den sleutel tot hare ontwikkelingsgeschiedenis. Immers, het valt moeilijk aan te nemen, dat eene collegiale kerk zou zijn aangelegd zonder priesterchoor en de eenige weg om aan deze onwaarschijnlijkheid te ontkomen is de veronderstelling, dat de in de eerste helft der veertiende eeuw gebouwde kerk eene eenbeukige kruiskerk was, met een rechthoekig gesloten choor, dat slechts éène travee minder diep was dan het schip, en dat de uitbreiding van 1391—1422 heeft bestaan in den aanleg van zijbeuken, langs schip en choor, waardoor de geheele kerk op de breedte van het kruispand werd gebracht. Tot den bouw van een nieuw priesterchoor, ten oosten van het vroegere, zou het dan nimmer zijn gekomen, wat niet zoo geheel bevreemdend is, indien men overweegt, dat tot het weinige, dat wij betreffende de kanunniken van S. Walburg weten, twee berichten behooren, die het begrijpelijk maken, dat zij in de tweede helft der vijftiende eeuw niet zeer gezien waren bij de bevolking [17]), terwijl ook de nabijheid van den stadsmuur den bouw van een choor in den weg kan hebben gestaan.

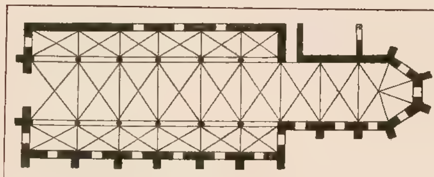
☐Vermeldenswaard is nog, dat een negental oude grafzerken in de kerk is bewaard gebleven, de oudste van 1498, de jongste van 1569 [18]), en dat zij nu nog een enkel liturgisch voorwerp van vóór de Hervorming bezit, een laat-gothische, gedreven zilveren pax (osculatorium). In een omranding van fraai-gekruld bladwerk, heeft deze een medaillon met het hoofd van JOANNES DEN DOOPER op eenen schotel, voorstelling, die het vermoeden wekt, dat het voorwerp aan de oude Sint-Jansparochie zal hebben behoord.

AANTEEKENINGEN.

1) V. H. & v. R. — *Historie van 't Utrechtsch Bisdom*, II, blz. 414 vv.
2) V. HASSELT, *Arnhemsche Oudheden*, I, blz. 140.
3) V. HASSELT, *Kronijk van Arnhem*, blz. 3.
4) *Ibidem*, blz. 7.
5) *Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utr.*, XVII, blz. 225 vv.
6) V. HASSELT, *Kronijk van Arnhem*, IV, blz. 225.
7) *Geld. Volksalmanak*, 1856, blz. 27.
8) V. HASSELT, *Kronijk van Arnhem*, blz. 264.
9) V. HASSELT, *Arnhemsche Oudheden*, IV, blz. 208.
10) SIPMAN, *Arnhem en zijn Omstreken*, blz. 37.
11) *Geld. Volksalmanak*, 1856, blz. 28.
12) Uit het bestek in het parochiaal archief, waarvan mij welwillend inzage werd gegeven.
13) *Geld. Volksalmanak*, 1856, blz. 29.
14) Stukken in het parochiaal archief.
15) *Le style ogival des églises du royaume des Pays-Bas*, p. 16 et pl. XII, No. 3.
16) Het eerst gepubliceerd door Mr. S. MULLER FZN. in *Bijdragen en Mededeelingen der Ver. Gelre*, dl. IX.
17) In 1464 werden de kanunniken in moeilijkheden gewikkeld met het stadsbestuur wegens klachten van overspel (V. HASSELT, *Arnh. Oudheden*, I, blz. 140 vv.) en in 1488 werd een hunner om dezelfde reden in de kerk doodgeschoten (SIPMAN, *Arnhem en Omstreken*, blz. 37). Ook de overdracht van de begeving der canonicaten aan den Bisschop, in 1470 door den toenmaligen proost, en de motiveering daarvan (zie den brief bij V. H. & V. R., *l. c.*, p. 418) wijst er wel op, dat niet altijd de meest voorbeeldige priesters hier kanunnik werden. De verdediging van het kapittel door Mgr. BROUWER in zijne („*Nalezing v. d. beschrijving v. Arnhem door Mr. J. W. Staats Evers*", blz. 32 vv.) bewijst wel, dat voortreffelijke mannen tot het kapittel hebben behoord, maar kan toch de bovenbedoelde feiten niet verbeteren. Wel betoogt Mgr. BROUWER terecht, dat STAATS EVERS (evenals trouwens IS. NIJHOFF in zijne *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland*, blz. 31 v.) de verhandeling van 1464 verkeerd interpreteerde. Van een beroep der kanunniken op een privilege, dat hun het houden van bijzitten zou vergunnen (!) is natuurlijk geen sprake.
18) Deze grafzerken zijn beschreven in: *Alg. Ned. Familieblad*, 1890, blz. 219 vv. en *de Navorscher*, 1890, blz. 135 vv.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. DONATUS TE BEMMEL.

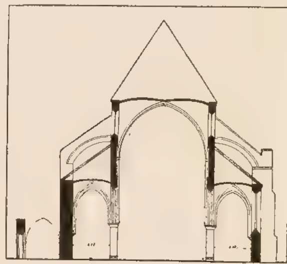
☐Dat het niet hetzelfde is, wanneer twee hetzelfde doen, kan ook deze kerk bewijzen, indien men



Plattegrond der Broerenkerk te Zutfen.

haar vergelijkt met andere (die te Bussum b.v.), welke, evenals zij, naar de oude Broerenkerk te Zutfen zijn nagevolgd: de bouwmeester der eene copieerde, de andere transponeerde. Een enkel woord over beider origineel schijnt hier niet misplaatst.

Het predikheeren-, of broerenklooster te Zutfen is omstreeks 1293 gesticht. De daarbij behoorende kerk, geheel van baksteen opgetrokken, heeft een driebeukigen aanleg, zonder kruispand, lage zijbeuken (zoodat het middenschip eigen vensters heeft) en een voor den choordienst berekend, dus zeer diep, presbyterium. De beuken zijn door rondzuilen gescheiden, die van hart tot hart ruim 5.50 M. uit elkander staan. Tusschen de zuilen houdt het middenschip 8.37 M., terwijl de zijbeuken 3.58 M. breed zijn. De geheele kerk is met kruiswelven overdekt. Om zooveel mogelijk ruimte te winnen, heeft de bouwmeester voor de diagonaal- en transversaalribben dezer gewelven geene colonetten tegen de zuilen gesteld, doch de eenvoudige lijst-kapiteelen aan binnen- en buitenkant van eene drieledige uitkraging voorzien, waarop de ribben rusten. Aan den kant der zijbeuken is dit „encorbellement" sterker dan aan de binnenzijde. De kerk heeft geenen toren, alleen eenen dakruiter boven den triomfboog, toegankelijk langs een aan de noordzijde geplaatst traptorentje. De hierbij gevoegde plattegrond en dwarsdoorsnede mogen een en ander verduidelijken.



Dwarsdoorsnede der Broerenkerk te Zutfen.

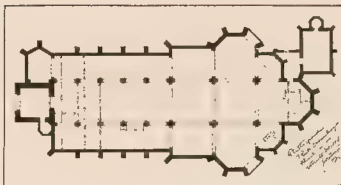
◻ De architect WENNEKERS, naar wiens ontwerp de kerk te Bemmel door den aannemer N. H. PETERS werd uitgevoerd, heeft zich aan de beschreven dispositie trouw gehouden. Zelfs de, voor een parochiekerk weinig gemotiveerde, diepte van het choor nam hij over en ook den eigenaardigen vorm der kapiteelen. Daar de gewone plaats voor het zangkoor — de westtoren — aan de kerk ontbrak moest daarvoor elders ruimte worden gevonden. Een uitbouw tegen de meest westelijke choortravee — die van buiten eenigszins den indruk maakt van een transept — gaf uitkomst in deze moeilijkheid.

In de behandeling van het interieur valt een streven, door de architectuur-zelve versieringsmotieven te laten aangeven, niet te miskennen. Zoo zijn er onder de vensters der zijbeuken segmentvormig gesloten, driedeelige spaarnissen aangebracht, in welker middenste vakken de staties van den kruisweg zijn geplaatst, terwijl in de flankeerende velden engelen werden geschilderd, die doeken dragen met afbeeldingen der passieattributen. Onder de vensters der hooge lichtbeuk ziet men eveneens gemetselde uitsparingen, spitsbogig getoogd en met een wel wat boelige traceering gevuld. Vreemd genoeg heeft de polychromeur het noodig geoordeeld aan weerszijde daarvan nog eens een paar boogvelden te imiteeren, waarin hij dan afwisselend een heiligenbeeld en een der artikelen van het Credo schilderde. Aan den schilder is trouwens over het geheel een ruim aandeel gegeven bij de afwerking dezer kerk. In de spaarnissen onder de vensters van het choor bracht hij groote tafereelen aan, verbeeldende de zeven Sacramenten en een allegorische compositie van den H. PETRUS en LEO XIII. Terwijl ook overigens de zuilen en wanden geheel gekleurd zijn en alleen in de gewelven — schoongemetseld met zandsteenen ribben en sluitstukken — de natuurlijke kleur van het materiaal aan den dag komt.



S. Donatuskerk te Bemmel.

□De kerk heeft 720 zitplaatsen. Zij werd 7 Augustus 1874 gewijd door Mgr. SCHAEPMAN.


Plattegrond der S. Martinuskerk te Doornenburg.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE DOORNENBURG.

□Hoe men van den nood eene deugd maakt, heeft de heer TEPE als bouwmeester van deze kerk getoond. Hij bouwde haar in 1873 — het was, naar ik meen, zijn eerste grootere werk, — werd in 1884 geroepen haar te vergrooten en deed dit met zoo goeden uitslag, dat zij, die den ouden toestand en den nieuwen kennen, niet aarzelen te verklaren, dat zij door den aanbouw mooier geworden is. Hoe dit zij — thans maakt zij ongetwijfeld een goeden indruk. Uitwendig is het vooral de noordkant, die de aandacht verdient. De weinig fraaie koppeling van twee transepten, is daar minder bevreemdend dan aan de zuidzijde, omdat de uitbuiging eener doopkapel in het westen en de aanbouw eener sacristie in het oosten aan dezen geheelen wand een karakter van losse groepeering geven, waardoor het „te veel", dat het kruispand heeft, minder in het oog valt. Het aardige zeskante traptorentje der sacristie bezit reeds door zijne plaatsing iets verrassends en helpt te meer aan deze zijde der kerk dat cachet geven van onopzettelijkheid, van toevallige wording, dat het geheim is der bekoring van zoo menigen ouden, langzamerhand gegroeiden bouw.

Van binnen begrijpt men waarom de vergrooting eene verbetering mag worden geacht. Het oudste deel heeft den, men zou willen zeggen vreesachtigen, opzet, waardoor TEPE'S vroeger werk zich kenmerkt: dicht op elkander gestelde zuilen, een tamelijk smal middenschip en, in verband daarmede, weinig geëlanceerde vensters in de lichtbeuk. Zoolang dit schip nu door één transept met choor werd afgesloten behield het geheel allicht iets schraals. Maar nu aan het eene kruispand een tweede zich aansluit zoodat twee groote vieringskwadraten, afgeperkt door kloeke pijlers, op de smalle schiptraveeën volgen, terwijl een groot presbyterium — van des te breeder effect, wijl aan beide zijden open op de kapellen, die de zijbeuken voortzetten langs het choor — de wijde ruimheid van het oostelijk kerkdeel nog vermeerdert, nu schijnt alle bekrompenheid verdwenen en wekt dit interieur veeleer den indruk groot te zijn.

Het aanvankelijk type van deze kerk zullen wij ook te Jutfaas ontmoeten en daar uitvoeriger bespreken. Vermelden wij hier nog, dat zij geheel is gepolychromeerd (door JANSSEN Sr. uit Zevenaar) en dat de choorpartij van gebrandschilderd glas is voorzien.


S. Martinuskerk te Doornenburg.

Het hoofdaltaar, door W. MENGELBERG, in den weelderigen trant, die dien meester lief is, heeft een niet alleen rijke, doch ook welmooie middenpartij, met fijn geäjoureerden baldakijn boven de expositietroon.

De kerk bezit voorts een geborduurd levietenstel (Akensch werk), geschonken door Mgr. VAN HEUKELUM, toen hij hier (zijn geboorteplaats) zijn eerste H. Mis opdroeg. En een mooien in eikenhout gesneden groep uit de XVᵉ eeuw: de H. VERONICA, die aan drie vrouwen den zweetdoek toont.

De wijding dezer kerk geschiedde 18 Juni 1874 door Mgr. SCHAEPMAN. Na de vergrooting — die het aantal zitplaatsen op 600 bracht — werd het hoofdaltaar opnieuw geconsacreerd door Mgr. SNICKERS (in 1884).

8. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. GEBOORTE TE DRIEL.

□Ook dit is een werk van den heer WENNEKERS. Nadat 7 Juli 1868 onder pastoor TH. P. DAEMS de eerste steen was gelegd, kon het gebouw in 1870 — toen de Eerw. heer B. MULDER hier pastoor was — door den deken van Arnhem worden gebenediceerd. De toren was toen nog slechts tot de hoogte van het kerkdak opgetrokken, zijn bovenbouw, onder leiding van den architect A. TEPE uitgevoerd, kwam eerst eenige jaren later gereed, tijdens het pastoraat van den Eerwaarden heer C. J. VAN GROENINGEN.



O. L. Vr. kerk te Driel

Daar onze foto het uitwendig aanzien dezer kerk — die met het oog op watersnood op eenen vluchtheuvel is gebouwd — voldoende weergeeft, behoeft alleen het interieur eenige beschrijving. Aan een enkel schip, dat vijf traveeën diep is, sluit zich een smaller choor aan, bestaande uit éénе travee en vijf zijden van eenen achthoek. De gordels en ribben der kruiswelven rusten op drieledige muraalzuilen, welker kapiteelen met gebeeldhouwd bladwerk in den geest der veertiend'eeuwsche gothiek zijn versierd. De driedeelige vensters hebben zandsteenen posten en laat-gothisch maaswerk. De kerk is geheel gepleisterd en eenvoudig gepolychromeerd. Alleen het choor vertoont rijker behandeling: de wanden zijn tot de waterlijst met tegels bekleed, de gewelven met ornamenten beschilderd. De muren van het schip zijn in de vierde travee met eene ietwat zwaarmoedige arcature doorbroken om toegang te geven tot de uitgebouwde biechtstoelen, en overigens versierd met gebeeldhouwde kruiswegstaties. Tegen den westwand, open op den toren, is een op zuilen gedragen gemetselde tribune voor het zangchoor geplaatst. Het zeer groote venster van dien toren vermeerdert de lichte helderheid der kerk, die ontegenzeggelijk de deugd bezit, dat een ieder er een ruime plaats, goed licht en een onbelemmerd gezicht op het altaar heeft. Het aantal plaatsen bedraagt ongeveer 350.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LUCAS EVANGELIST, TE ELDEN.

□Reeds uit de verte, als men het ziet liggen vanaf den hoogen dijk, die van Arnhem naar Huissen voert, boeit dit kerkje door een opmerkelijk cachet van wel-verzorgdheid. Het lijkt even op een dorpskerkje van TEPE, doch het is toch wel wat anders: eenvoudig, maar toch bizonder, niet-ongewoon en toch alledaagsch evenmin. De toren doet wat kloeker, dan de meeste waarnaar hij zweemt; in zijne metseling is wat meer speling gebracht en zijn helm gaat niet met de gebruikelijke insnoering van het vierkant naar het achtkant over, maar heeft een even gecompliceerder kneep. En dat is de indruk, dien gij overal krijgt, of ge de traceering der vensters, de profileering der archivolten, of den „outline" der daken bekijkt: gij vindt steeds: een oud thema, maar niet zonder variatie.

□In een paar woorden is het kerkje overigens beschreven. Met den toren meê goed drieëndertig meter diep en ruim veertien breed, telt het vier driebeukige traveeën, die leiden naar een choor — ter wijdte van het middenschip —, dat uit éénе travee en drie zijden van eenen zeshoek bestaat. Twee rijen van slechts drie zuilen en twee tegen wanden gestelde halfzuilen zijn dus noodig om de kruiswelven



S. Lucaskerk te Elden.

te dragen van het middenschip en de niet veel lagere zijbeuken, wat aan de kerk een aangenaam ruim karakter geeft en verder beteekent, dat het vrije uitzicht op het altaar zoo min mogelijk belemmerd is — aangenomen altijd, dat de meerbeukigheid tot de vereischten eener kerk behoort: axioma, waarvan ik niet gaarne de uitvinder zou heeten!



S. Werenfriduskerk te Elst.

De archivolten verloopen zonder kapiteel in de zuilen, de gordels en ribben der gewelven rusten op kraagsteenen en, tegen de buitenmuren en in het choor, op eenvoudige diensten.

Aan weerszijde van den toren bevinden zich uitbouwen, waarvan de noordelijke, die als doopkapel dienst doet, met drie zijden van eenen achthoek gesloten en met een netgewelf overhuifd, door een grooten boog geopend is op de zijbeuk.

Het kerkje, uitgevoerd volgens het ontwerp van den architect W. TE RIELE GZN., is 15 October 1902 door Mgr. VAN DE WETERING geconsacreerd. Het aantal zitplaatsen bedraagt driehonderd.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WERENFRIDUS TE ELST.

Eene waterstaatskerk, in 1840 gebouwd door den timmerman van het dorp, volgens het ontwerp van....? Zij bevat 440 zitplaatsen en wordt sinds lang voor de parochie, die 1400 communicanten telt, te klein geacht, zoodat zij wel haren langsten tijd bestaan zal hebben.

De kerk bestaat uit drie beuken, gescheiden door Jonische zuilen, die boven het middenschip eene halfrond gebogen en boven de zijschepen vlakke zolderingen dragen. In het choor, even breed als het schip en rechthoekig gesloten, staat een groot, pseudoklassiek altaar — de onderbouw in tombevorm en de bovenbouw met Corinthische zuilen en pilasters bekleed — geheel marmer geschilderd, en tegen den westwand is een op zuilen gedragen tribune geplaatst, voor het orgel en de zangers. Alles is gewit en ook de gebeeldhouwde preekstoel witgeschilderd met wat gouden hoogsels.

In den voorgevel, die muraalzuilen, fronton, noch eene daarboven op gezette klokkenkamer ontbeert, staat vermeld, dat het gebouw met behulp van een „koninklijke gift" tot stand kwam: „Ad Dei optimi maximi laudes celebrandum impensis sui dono regis ac piis votis has aedes posuerunt catholici Elistenses anno a Christo nato MDCCCXLI". De kerk is niet geconsacreerd.



S. Martinuskerk te Gent (Zuidelijk aanzicht).

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE GENT.

Waterstaatskerk als de vorige, slechts enkele jaren later gebouwd (in 1844), naar een ontwerp van den architect BEIJERINK door den aannemer H. B. GAMELKOORN, dankt ook deze kerk het aanzijn aan een Rijkssubsidie: „Ontvang dan, edelmoedig en wel-

meenend vorst" — aldus de feestredenaar bij gelegenheid van de inzegening der kerk door den aartspriester van Gelderland — „namens deze gemeente den opregten dank voor de aanzienlijke gift van *f* 10.000, haar door U toegestaan, waardoor gij haar moed ingaaft dit gewigtige werk te beginnen". ▢Uit dezelfde rede [1]) vernemen wij, dat de parochianen, behalve door giften, ook „door onvermoeiden hand- of spandienst" hadden medegewerkt tot den bouw der kerk, die er een godshuis wordt genoemd, „welks regelmatige bouworde en schoonheid buiten twijfel aan elks wensch en verwachting voldoet". Zij bevat 560 zitplaatsen.

Thans heeft deze kerk haren langsten tijd dienst gedaan, want in den nazomer van 1906 is men begonnen met den bouw eener nieuwe, waarvoor de zorg werd opgedragen aan den Arnhemschen architect W. G. WELSING. Dit zal — volgens de ontwerpteekeningen — een kloek gebouw worden, binnenwerks (zonder den toren) ongeveer 40 Meter diep, bij eene breedte van 27 Meter in het transept en 18 Meter in het driebeukig schip. Dank zij der welwillendheid van den bouwmeester, kan bijgaand prentje hier reeds een beeld der toekomst geven.

[1]) Zie: *Leerrede ter gelegenheid der plegtige inwijding der R. K. kerk te Gent aldaar uitgesproken op den 23 October 1844.* Arnhem, 1844.

12. DE PAROCHIEKERK DER H. MARIA ONBEVLEKT ONTVANGEN TE HERVELD.



Kerk der H. Maria O. O. te Herveld.

▢De kerk te Herveld is gebouwd tijdens P. VAN DER MEER hier pastoor was. Den 24sten April 1871 is men begonnen de fundamenten te graven, en den 7den October 1873 is de kerk door Monseigneur SCHAEPMAN geconsacreerd. Architect is geweest de heer G. TE RIELE WZN. van Deventer, die een ontwerp van den heer SCHNEIDER volgde. Aannemer was de heer J. JANSEN te Zetten.

▢Voorwerpen, die door bijzondere kunstwaarde uitmunten, bezit de kerk niet; de meubeling werd voltooid onder den tegenwoordigen pastoor, den Z.E.W. heer G. J. TEN DAM.

De kerk is in vroeg-gothischen stijl opgetrokken, en mag eene geslaagde schepping heeten. De heer MENGELBERG althans noemde haar in een brief aan pastoor VAN DER MEER: „Uw juweeltje van eene kerk".

13. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. ONBEVLEKT ONTVANGEN TE HETEREN.

▢Over deze, tamelijk recente, kerk is het niet gelukt inlichtingen te ontvangen.

14. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE HUISSEN.

▢Aan de omstandigheid, dat de gemeente Huissen tot 1815 eene Kleefsche bezitting was, is het te danken, dat de parochiekerk nimmer ontwijd en immer in handen der katholieken gebleven is. Eene „algemeen bekende" overlevering wil, dat eene vroegere parochiekerk, die ten Z.O. der stad moet hebben gelegen, bij eene overstrooming zou zijn verwoest. Deze traditie heeft althans de mogelijkheid niet tegen zich, daar Huissen reeds in het begin der negende eeuw bestond, terwijl ook het oudste gedeelte der thans aanwezige kerk belangrijk later gebouwd moet zijn. Bij geschrifte

is, voor zoover ik weet, van de bouwgeschiedenis dezer laatste kerk niets overgeleverd. Zij moet ons dus zelve hare historie verhalen en dan geeft zij, meen ik, ongeveer het volgende te verstaan. ▢In de dertiende eeuw is mijn bouw begonnen. Ik had toen eenen kloeken westtoren, een driebeukig ruim van vier traveeën diepte en een polygoon gesloten choor. Van deze mijne oudste gedaante is nog wel een en ander over: zie den onderbouw van mijnen tegenwoordigen toren, waar gij eene behandeling nog in Romaanschen geest zult herkennen in de door lisenen versterkte afdeelingen, zie ook de pijlers van den triomfboog, die er op wijzen, dat daar ter plaatse vroeger mijn choor begon, welks meest westelijke travee later verbreed en bij het schip gevoegd werd. Maar ik loop op mijn verhaal vooruit. Indien ge mijn middenschip aandachtig beschouwt, opmerkt hoe de archivolten zonder bemiddelend kapiteel hun profil laten versnijden in de ronde zuilen, indien gij ook de kraagsteenen bekijkt, waarop de transversaal- en diagonaalribben van de welving rusten, dan ziet gij wel, dat dit alles niet dagteekent uit de dertiende eeuw. Gij begrijpt dan wat er gebeurd is: ik werd te klein voor het groeiend getal mijner parochianen en daarom hebben zij mij grooter gemaakt. Eerst verbreedden zij mijne beide zijschepen, het noordelijke nog iets meer dan het zuidelijke, in verband waarmede mijn middenschip hooger moest rijzen, wat weer gereede aanleiding gaf mijn choor onder handen te nemen. ▢Zooals ik reeds zeide werd van mijn oude choor eene travee bij het schip gevoegd en de zijbeuken daarlangs voortgezet. En een nieuw choor verrees nu, op de volle breedte van het middenschip en ter diepte van eene travee en vijf zijden van eenen achthoek. Ook ter weerszijde van mijnen toren werden de zijbeuken doorgetrokken, en nu had ik waarlijk flinke dimensies gekregen, metend, binnenswerks, van west naar oost ruim eenenveertig en van noord naar zuid ongeveer negentien Meter, en voor 1400 zitplaatsen ruimte biedend. Toch is het daarbij niet gebleven. Mijn noordelijk zijschip was aanvankelijk langs de twee meest-oostelijke schiptraveeën niet verbreed en nu werd in het laatst der vijftiende eeuw op deze plaats eene kapel aangebouwd, breeder dan het overig deel van dit zijschip, even hoog gewelfd als de middenbeuk en met driezijdige oostelijke afsluiting. Een nieuwe uitbouw volgde in de eerste helft der zestiende eeuw toen tegen de vierde travee mijner beide zijschepen kapellen verrezen, waarvan de eene, met een aardig netgewelf gedekt, nu nog als doopkapel dienst doet, terwijl in de andere de biechtstoelen staan.



O. L. Vr. kerk te Huissen.

In dezen staat ben ik lang gebleven. Wel heeft men mij gemutileerd door de benedenhelft der muraalzuilen, die mijne zijbeukgewelven dragen, weg te kappen om ruimte te winnen, maar het heeft toch tot 1883 geduurd, vóór er opnieuw een belangrijke vernieuwing aan mijn oude lichaam werd ondernomen. Gelukkig ben ik toen in goede handen gevallen: de bouwmeester Tepe aan wien werd opgedragen eene sacristie en zangchoor ten zuiden tegen mijn choor te zetten, had eerbied voor mijn wezen en hij gaf mij een kapelvormig aanhangsel met een bescheiden traptorentje, een aanbouw kortom, die mij niet misstaat....

Wat zal ik aan dit verhaal der kerk nog toevoegen? De bijgaande afbeelding vertelt toch het overige wel.

Van het bezit der kerk verdienen vermelding: de hardsteenen doopvont, welker achtkante kuip met

zeer fraaie koppen is versierd, blijkbaar een werk uit de eerste helft der zestiende eeuw; dan de mooie eiken preekstoel van 1656 met ouder onderstuk en latere trapleuning met hermen als balusters; voorts een vijftiend'-eeuwsch koperen lavabo, een geborduurde choorkap en een kazuifel en eindelijk (in de pastorie) een drietal groote schilderijen, gemerkt DE BRAY, 1651.
Gewage ik ten slotte ook nog van een viertal trotsche klokken in den toren, gegoten, onderscheidenlijk, in 1559 door AELBERT HACHMAN te Kleef; in 1652 door JOHAN PETERS en HENRICH VAN TRIER; in 1752 door JEAN PETIT en in 1829 door P. BOITEL.

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE INDOORNIK.

Hoewel het tot zekere hoogte gedeeltelijk buiten het kader van dit boek valt, meen ik toch aan de uitvoerige mededeelingen, mij door pastoor H. W. DORRESTIJN zoo vriendelijk verstrekt, het volgende te mogen ontleenen:
„Na de „Reformatie" is deze gemeente over een tijdvak van ongeveer 140 jaren zonder herder geweest. Nu en dan kwam wel eens een priester om in hare geestelijke behoefte eenigszins te voorzien, maar dit moest steeds in het geheim geschieden. De traditie verhaalt, dat men een priester, die in *de Steeg*, thans bewoond door G. VAN DE VESTRIK, dienst deed, betrapt heeft, gevankelijk heeft weggevoerd naar Elst en daar geworpen in het Papenhok. De familieleden van hem, die den priester verraden heeft, dragen nog den naam van „Verklikkers". Als een groot geluk moet het beschouwd worden, dat eenige adellijke heeren katholiek zijn gebleven en huispriesters hadden, zooals op het huis te Andelst en op Kofferschoten onder Lienden. In 1721 bezat deze gemeente een priester, met name C. LIPPERTS. Hij schijnt gewoond te hebben bij zijne familie op *de Lange Weert;* in 1740 is waarschijnlijk dat huis door ijsgang vernietigd. Na deze vernietiging heeft hij zich te Indoornik metterwoon gevestigd, en is de stichter geworden der kerk en pastorie te Indoornik. Uit een doopboek, dat berust op het bureau der gemeente van Heteren, schijnt zulks te blijken. De gemeente was toen uitgestrekter dan thans. In 1840 is dat gedeelte, wat nader en geschikter bij Herveld lag, van Indoornik afgenomen. In 1855, toen de statie Indoornik tot eene parochie van den H. JOANNES BAPTISTA op canonieke wijze was opgericht, is de grensscheiding van 1840 tot grondslag genomen, maar duidelijker omschreven.
Het schijnt dat C. LIPPERTS 10 jaar lang, als kapelaan van Wageningen, deze gemeente van Indoornik als deservitor heeft bediend en daarna bij den dood van zijn pastoor te Wageningen, de eerste pastoor van Indoornik na de Reformatie is geworden.
Onder de weldoeners der parochie van den H. JOANNES te Indoornik kan gerekend worden de Baron VAN NAGELL—DOORNIK die, zooals een copie van een Contract, dat aan de pastorie berust, te kennen geeft, de materialen tot opbouw van kerk en pastorie meerendeels geschonken heeft. Deze kerk en pastorie schijnt onder het bestuur van C. LIPPERTS gebouwd te zijn. Kerk en pastorie moeten zeer gebrekkig geweest zijn, zooals ik van oude menschen gehoord heb. In 1809 zijn kerk en pastorie bij een doorbraak van den dijk onbruikbaar geworden en is men genoodzaakt geweest van 1809 tot 1816 den godsdienst te verrichten in eene schuur van Baron VAN NAGELL—DOORNIK, bewoond door EGBERTUS JANSSEN. In 1816 is men begonnen de kerk, die thans door ons gebruikt wordt, te bouwen onder het bestuur van den pastoor W. DERCKSON, van vrijwillige bijdragen der gemeentenaren. Vele pogingen waren aangewend om van den koning subsidie te krijgen. In 1818 is het gelukt *f* 6000.— te erlangen tot opbouw eener pastorie. Van deze som is de pastorie gebouwd die thans door ons bewoond wordt en zijn altaar, predikstoel en toren bekostigd. Een chronicum boven de deur der kerk geeft te kennen den tijd wanneer de oude kerk is omvergestort en kerk en pastorie zijn voltooid.
Door den Z.Eerw. Heer F. ROELOFS is de nieuwe pastorie gebouwd bij de antieke kerk die zonder

stijl, waterstaat gelijkend, haars gelijke in het Aartsbisdom niet meer heeft door hare bouwvalligheid. De tegenwoordige pastoor is al ruim 16 jaren bezig om een nieuwe kerk te krijgen maar er is niemand, die zich over hem ontfermt".
Zou wellicht de publicatie van dezen noodkreet van eenig nut kunnen blijken?

16. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. GEBOORTE TE LENT.

□ Dit is een zeer eenvoudig kerkje, in 1879 gebenediceerd. Architect was de heer G. TE RIELE WZN. Kerk en pastorie kostten tezamen *f* 40.000 en indien voor zulk bedrag ook een 45 M. hooge toren tot stand komt, is het waarlijk geen wonder als die wat mager moet uitvallen en de kerk-zelf juist niet door sierlijkheid uitmunt. Ik wil niet beweren dat een gebouw mooier zou worden, naarmate het duurder kon zijn. Maar de gave der zelfbeperking, die erin slaagt ook met geringe middelen iets schoons te scheppen, is aan weinigen geschonken: „In der Beschränkung zeigt sich der Meister".


Kerk van O. L. Vr. Geboorte te Lent.

□ Het gebouw is een éénbeukige kruiskerk met een schip van vier traveeën, een choor dat ééne travee en een halven zeshoek als sluiting heeft, een halfzeshoekige doopkapel tegen de meest westelijke travee aan de zuidzijde uitgebouwd, en eindelijk nog, tegen de oostwanden der beide transepten, van ruime aanbouwen voorzien: eene sacristie en een catechismuskamer. Het is geheel met kruiswelven gedekt, welker gordel- en diagonaalribben in het choor op kraagsteenen, overigens op rechthoekige pilasters worden gedragen. Tegen den toren is een tribune voor de zangers gebouwd, gedragen op twee achtkante en twee muraalpijlers, die door tudorbogen verbonden zijn. De kerk heeft 384 zitplaatsen.
Het uitwendig vertoont onze afbeelding.

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BERNULFUS TE OOSTERBEEK.

□ In 1885 gebouwd, onder den architect A. TEPE en nog niet zóó „slecht en recht" als hij later

wel kerken zette. Een middenschip zonder eigen vensters, begeleid van twee zijbeuken welker kruiswelven terzelfder hoogte ontstaan. Tweemaal drie pijlers, bestaande uit een zuil, bekleed met vier driekwart-colonetten, die de gewelf-omsluitende gordelbogen dragen, vormen vier traveeën, waarop een vijfde volgt, met zwaardere pijlers van hen gescheiden, en aan de vijf zijden van eenen achthoek, die de choornis omsluiten, aan weerskanten verbonden door eenen boog, open op de veelhoekkapellen, welke de beide zijbeuken beeindigen. De westzijde doorbroken naar de zangerstribune in den toren. Wat aan de kerk temeer eene aangename geacheveerdheid geeft: zij is kleurig, maar toch niet bont beschilderd, door G. B. H. Janssen. De wanden hield hij in hoofdzaak wit, alleen in hun benedenhelft wat zwaarder gemaakt door een weefselpatroon, waarboven een rand met de tekstwoorden der acht zaligsprekingen. Tegen dezen fond spreken krachtig de diensten in Turksch rood en de pijlers, welker kernen okerkleurig zijn, terwijl de colonnetten zich in bruinrood daartegen afteekenen. De kapiteelen met symbolisch en bladornament beschilderd, helderkleurig, vormen een goeden overgang naar de levendige tinten, waarmede de booglijnen zijn bestreken, die de witte gewelfvakken omgeven. Langs de ribben loopen bloemranken van lichte kleur, de roode knoopen op hun ontmoetingspunt dragen de teekens der vier Evangelisten. In het choor zijn zij met het Lam Gods en de Duif versierd en hier zijn in de schelpen der gewelven engelen aangebracht, die op banderoles de woorden van het Gloria vertoonen.
Ook de luister van gebrandschilderd glas ontbreekt in dit kerkje niet: in de choorvensters schilderde Frits Geuer de Bergrede, de Kruisiging en het Avondmaal, aldus completeerend wat zijn vader was begonnen, die de zijkapellen reeds vroeger had beglaasd. Van diens werk verdient vermelding eene, vermoedelijk éénige, serie van voorstellingen uit het leven van Sint Bernulfus, een geschenk van het Utrechtsche kunstgilde, dat dezen heilige als patroon vereert. Men ziet daar hoe de heilige, als pastoor van Oosterbeek, keizer Koenraad ontvangt en hoe hij door dezes toedoen tot den Utrechtschen bisschopszetel wordt geroepen; vervolgens wordt hij als bouwheer der Sint-Pieterskerk te Utrecht herdacht en eindelijk afgebeeld waar hij zijnen keizerlijken beschermer bijstaat op diens sterfbed.

18. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LEONARDUS TE OOSTERHOUT.

◻ Aan mededeelingen, mij welwillend verstrekt, zij het volgende ontleend:
„Oosterhout is een zeer oude parochie, die ook tijdens de Reformatie geheel katholiek bleef, hoewel kerk en goederen haar werden ontnomen en de katholieken vervolgd. In 1796 (waarschijnlijk) treedt deze gemeente wederom op als katholieke gemeente met eigen kerk. Buitendijks stond toen de R. K. kerk, die echter door eene overstrooming van de Waal in 1820 geheel werd weggespoeld. Binnendijks werd toen eene nieuwe kerk gebouwd, welke laatste is vernieuwd in 1855. Deze nieuwe en nog bestaande kerk werd gebouwd onder pastoor Petr. Gerichhausen en de kerkmeesters A. Bosman en G. Roggen. Architect was H. v. Eykelen uit Nijmegen, aannemer H. v. Hesewijck.
◻ De kerk is zonder zuilen en heeft een opmerkelijk plafond (een zeer groot kruis). Zij is gebenediceerd in 1856."

19. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE RENKUM.

◻ Gebouwd in 1840, onder den Z.E.W. heer Tabbe, die als pastoor van Wageningen ook Renkum onder zijne hoede had, is deze kerk, nadat de gemeente in 1875 zelfstandige parochie was geworden, in 1880 vergroot door den aanbouw van een gothisch priesterchoor. Zij heeft thans 243 zitplaatsen. Haar eenvoudig uiterlijk wordt hierbij afgebeeld.

20. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLEBRORDUS TE RENSWOUDE (VEENENDAAL).

◻ Gothiek van iemand, die van de Gothiek niets begreep, is dit kerkje, dat in 1857, toen H. VAN MEURS hier pastoor was, door den architect H. J. VAN DEN BRINK werd gebouwd. Opmerkelijk toch als monument van misverstand, waaraan zich goed laat constateeren wat de kerkelijke bouwkunst in vijftig jaar geleerd heeft. ◻ Rechthoekig op het kerkje, bij wijze van transept zou men duidelijkheidshalve kunnen zeggen, is tegen het choor de pastorie gebouwd en de architect, nog vol van eerbied voor wat hem was geleerd over de beteekenis der symmetrie in de schoone bouwkunst, voorzag daarom ook den voorkant van zijne schepping van eenen zijwaartschen uitbouw en versierde dien zelfs, aan de zijde van den weg, met . . . . gefingeerde schuiframen! ◻ Het kerkje is vier venstervakken diep, heeft ééne beuk, die aan 150 zitplaatsen voldoende ruimte geeft, en een smaller, driezijdig gesloten, choor. Behalve een oud koperen kroontje, bezit het een, blijkbaar als kunstwerk bedoelde, doopvont, gegoten in brons en versierd met de statuettes van Geloof, Hoop en Liefde, eigenaardig voortbrengsel van Nederlandsche kunstnijverheid uit het midden der negentiende eeuw.



Kerk van O. L. Vr. Hemelvaart te Renkum.

21. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE VALBURG.

◻ Een kerkje voor 172 zitplaatsen, door architect TEPE gebouwd en 29 Mei 1888 door Mgr. SNIKKERS gewijd. Niettegenstaande de geringe afmetingen, toch driebeukig, wat aan de verhoudingen geen goed heeft gedaan, daar het middenschip nu wel wat erg in het nauw schijnt gedreven. Het vier traveeën diepe, en met kruiswelven gedekte, interieur heeft trouwens geleden door eene weinig smaakvolle kleuring, waarbij de achtkante pijlers in een valsch groenblauw werden *gemarmerd*, de zwikken om de archivolten lichtgroen en de ribben der middenschipswelven blauw geverfd. De kluizen zelve zijn wit en met de passiewerktuigen geörneerd. Dit alles geeft aan de kerk iets kouds, terwijl de sobere architectuur juist van de polychromie eenige warmte en intimiteit vroeg, die zij alleen aan de gekleurde beglazing der choorvensters niet voldoende kon ontleenen.
Uitwendig ziet dit kerkje, dat aardig in het groen ligt, er veel aantrekkelijker uit. Aan den westkant geeft de hoekige afsluiting der zijbeuken ter zijde van den toren al dadelijk eenig relief, terwijl in het silhouet van den toren zelf eenige speling is gebracht door de verjonging der beeren, die, aanvankelijk rechthoekig op de muren gesteld, langs de verdieping overhoeks zijn geplaatst.

22. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE WAGENINGEN.

◻ „Magnificentia augusti regis Gulielmi III necnon liberalitate fidelium sub invocatione S. Joannis Baptistae in honorem dei omnipotentis exstructum anno MDCCCLIII." Met deze woorden, in den voorgevel gebeiteld, verhaalt dit gebouw-zelf ons, dat het in 1853 is gesticht met koninklijk subsidie. Ook zonder dit opschrift zou men in zijnen stijl — of, wilt ge, in zijne stijlloosheid — wel zoo ongeveer den datum hebben gelezen, want de bouwer, de heer HOORNEMAN, toonde zich een kind van zijnen tijd. Jonische zuilen, op zeer hooge plinten, door rondbogen verbonden, verdeelen de kerk ter lengte van vijf traveeën in drie beuken en dragen daarboven een dekking van gestucte kruiswelven. In de meest oostelijke travee zijn de zijbeuken wat breeder dan elders en op de volle



Kerk van den H. Joannes den Dooper te Wageningen

hoogte van het middenschip gewelfd, waardoor gelegenheid ontstond aan deze traveeën eenen gevel en dus ook uitwendig min of meer het karakter van een transept te geven.

Een rechthoekige choornis sluit zich aan bij dit dwarsschip. Hierin staat een altaar van mooi bruin geworden eikenhout, een zeer groot getimmerte, in welks tombe de Zaligmaker als in het graf liggend is voorgesteld, terwijl de hooge bovenbouw, door zuilen en pilasters omsloten, een relief heeft met de opstanding uit het graf en in het bekronend fronton de z.g. Majestas Domini. Om den voet van elk der beide buitenste zuilen van deze rétable zijn een drietal heiligenfiguren geplaatst, statues „en ronde bosse", evenals het overige beeldhouwwerk, voor hunnen tijd zeer verdienstelijk uitgevoerd.

Tegen den westelijken gevel staat een ruime, op zuilen gedragen tribune, waarop een orgel met rijk-gebeeldhouwd eiken front. Ook de preekstoel is met snijwerk versierd. Kerk en meubelen vormen aldus een overeenstemmend geheel, waaraan zekere deftigheid niet kan worden ontzegd — eene deftigheid, nog verhoogd door een drietal mooie koperen kronen, een zeer groote en twee kleinere, in den trant van de tweede helft der zeventiende eeuw, afkomstig uit de Sint Bavo te Haarlem.

V. HET DEKENAAT DEVENTER.

1. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE APELDOORN.

Voor deze in 1846 opgerichte parochie, welker kerk, in dat jaar met eene rijkssubsidie van *f* 7000 gebouwd, in 1874 was vergroot, bleek in 1896 de behoefte aan een ruimer kerkgebouw zóó dringend, dat tot den bouw werd besloten. Aan den architect J. W. BOERBOOMS werd het maken van een plan opgedragen. Tot de volledige uitvoering van zijn ontwerp waren de middelen blijkbaar niet toereikend en men begon met een deel der kerk te zetten, dat in 1897 in gebruik genomen werd. Het bestond uit een driebeukig schip ter diepte van vijf traveeën. De drie beuken, met kruiswelven gedekt, zijn gescheiden door ronde pijlers, aan vier zijden bekleed met diensten, waarop de gordelbogen en gewelfribben rusten. Driedeelige vensters verlichten de zijbeuken, terwijl het middenschip licht ontvangt uit lage vensters, geplaatst in een spaarnis, welker benedenhelft als triforium is behandeld. De luchtbogen zijn onder de lessenaardaken der zijbeuken aangebracht.



Choor der kerk van O. L. Vr. Hemelvaart te Apeldoorn.

Aan dezen zeer eenvoudigen baksteenbouw werd in 1901 eene oostelijke helft toegevoegd, een werk, dat — daar de heer BOERBOOMS inmiddels was overleden — niet door den aanvankelijken ontwerper kon worden uitgevoerd. De voltooiing werd opgedragen aan de architekten JOS. CUYPERS en JAN STUYT. Onder hun bestier kwam een wijd transept tot stand, waarop twee traveeën, op dezelfde breedte als dit kruispand, volgen, die den overgang vormen naar de choorpartij: eene travee, met vijf zijden van eenen tienhoek voor het presbyterium, overhoeks gestelde achtkanten als afsluiting der zijbeuken.

De kerk, die thans negenhonderd zitplaatsen heeft, en voor meerdere ruimte aanbiedt, werd 18 September 1902 gewijd door Mgr. VAN DE WETERING.



Kerk van het H. Hart te Dalmsholte.

2. DE PAROCHIEKERK VAN HET H. HART TE DALMSHOLTE

Deze driebeukige baksteenbouw, die tweehonderd zitplaatsen bevat, werd naar het ontwerp van den architect A. TEPE gebouwd en 24 November 1884 door Mgr. SNICKERS geconsacreerd. Bij hetgeen onze afbeelding van haar uiterlijk verhaalt, valt geene nadere beschrijving te voegen, wijl de naam van den bouwmeester het gebouw voldoende karakteriseert.

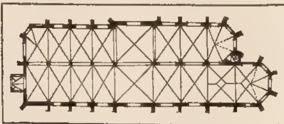
3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LEBUINUS TE DEVENTER.

□Omstreeks 1338 werd door ELEONORA van Engeland — de vrouw van REINOUD II van Gelderland — bij een toen reeds bestaand klooster der Minderbroeders eene kerk gebouwd. Wat van dezen eersten aanleg in het tegenwoordig gebouw nog over is, valt niet gemakkelijk meer na te gaan. Het bestaat thans uit twee ongeveer even-breede en-hooge beuken, beide acht traveeën diep en met vijf zijden van eenen achthoek gesloten, met eene grootste lengte van bijna 60 M. bij eene breedte van, buitenswerks, 20 M. De hierbij gevoegde plattegrond geeft dien toestand weder, echter met dien verstande, dat men het noordelijk schip met nog ééne travee naar het oosten verlengd zich heeft te denken. Men zal opmerken, dat wat nu de vijfde travee is, wegens zijnen, van de overige gewelfvakken afwijkenden, kwadraatvorm, het karakter heeft van een transept. De overhoeks gestelde beeren tegen de noordelijke helft van dit vak geven te vermoeden, dat dit niet uit den aanvang der veertiende eeuw kan dagteekenen èn, dat de aansluitende traveeën niet gelijktijdig, doch later, tegen dit transept zijn aangebouwd.


Choor der S. Lebuinuskerk te Deventer.

Voor eenige jaren is bij eene herstelling der westelijke pijlers gebleken, dat deze in hunne kern slanke zuilen verbergen, en het materiaal der westelijke gevels, die tot den aanzet der vensterbogen uit tuf, daarboven uit baksteen bestaat, wijst eveneens op eene verbouwing, gelijk de normaalstand van den zuidelijken contrefort van het W. front doet zien, dat ook hij niet van den oorspronkelijken bouw dagteekent. Deze verschillende gegevens laten zich, dunkt mij, verklaren door de veronderstelling — overigens met alle voorbehoud gemaakt — dat de kerk van 1338 heeft bestaan uit een middenschip, ter breedte van de huidige zuiderbeuk, langs vier traveeën door smallere zijbeuken begeleid en daarvan door zuilen gescheiden; dat aan dit droehoekig ruim een transept aansloot, welks viering (nog over in de bestaande vijfde travee) opende op een choor.
Uit een vogelvlucht van Deventer in 1578 (schilderij op het Raadhuis) blijkt, dat het klooster, aan de zuidzijde tegen de kerk aangebouwd om eenen kloosterhof, toen grooter diepte had, dan de beschreven oorspronkelijke kerk. Blijkbaar dus is deze verlengd in verband met eene noodig-geworden uitbreiding van het klooster. Wij hebben dan eene eerste verbouwing der kerk aan te nemen, waarbij de zuidelijke zijbeuk kwam te vallen, hetgeen den contrefort op den Z.W. hoek noodig maakte, het choor werd verlengd tot drie traveeën met vijf zijden van eenen achthoek als sluiting en de N. transeptarm vergroot tot zijnen tegenwoordigen toestand. Toen eene nieuwe verruiming noodig werd, zou dan de noordelijke zijbeuk zijn verbreed, eerst ten westen, daarna ten oosten van den kruisarm, zoodat de kerk den vorm had verkregen, dien onze plattegrond weêrgeeft. En in het laatst der negentiende eeuw onderging zij eene laatste verandering, waarbij het noordelijk schip langs de volle lengte van het andere werd doorgetrokken.

□De verbreeding van het zijschip bracht mede, dat de zuilen in het westelijk deel der kerk tot veelhoekige pijlers werden versterkt, terwijl in het oostelijk deel, vroeger eenbeukig, de contreforten, eenigszins bijgewerkt, als pilasters kwamen te fungeeren. Voor het oog is dus van de vroeg-veertiende-eeuwsche kerk weinig meer waar te nemen, hoewel zij grooten-deels toch nog aanwezig is.


Plattegrond der S. Lebuinuskerk te Deventer.

□Niet minder verscheiden dan zijn vorm, is de bestemming van dit gebouw geweest. Toen onder de aanvankelijke bezitters, de Minderbroeders, de tucht allengs zeer was verslapt, werden zij in 1569 voor de keus gesteld gestrenger regel aan te nemen, of de stad te verlaten. „Zij kozen het

laatste" — aldus de vertaler van VAN HEUSSEN — „want als zij, terwijl dat ze de Vespers in het koor zongen, verwittigt wierden, dat Broeder ANGULUS VAN AVERSA, door PIUS IV tot Pauselijken kommissaris aangesteld, aangekomen was; hebben zij den kerkelijken dienst daar gelaaten, en zijn ieder zijns weegs weggevlucht". Kerk en klooster werden nu aan de Observanten gegeven, die op hunne beurt plaats moesten maken voor de nonnen van Diepenveen, welker klooster tijdens het beleg van Deventer verwoest was. 19 Januari 1579 betrokken dezen het klooster, maar daar zij niet wilden voldoen aan den eisch, in ruil voor hare woning, een der hervormde predikanten te onderhouden, moesten zij reeds na eenige weken haar toevlucht weder ontruimen. De kerk was inmiddels afgestaan aan de Hervormden, die er 11 Januari 1579 voor het eerst ter predikatie gingen. Bij de vestiging eener Fransche gemeente te Deventer (1688), werd de „Broerenkerk" haar toegewezen. Van 1795—'99 deed zij dienst als militair magazijn en bij de verdeeling der kerken onder de verschillende gezindten, in 1799, gaf de Municipaliteit het gebouw aan de Katholieken terug. 26 Mei 1803 werd het plechtig ingewijd, onder aanroeping van den H. LEBUINUS en bij aartsbisschoppelijk besluit van 1 Februari 1855 tot parochiekerk verheven, ter vervanging van een kerkje in de Nieuwstraat. Een pastorie, catechismuskamer, sacristie en kosterswoning verrezen op het oude kloosterterrein; in 1865 werd de reeds besproken vergrooting voor *f* 17.600 aanbesteed. In 1868 was dit werk voltooid en de kerk gebracht in den staat, waarin wij haar thans aanschouwen. Een weinig-fraaie, quasi-gothieke portaalgevel is toen tegen den westelijken ingang gezet en een rijzige dakruiter op den nok van het Z. schip; de traceeringen der vensters zijn vernieuwd, het inwendig is in geel grijzen toon gekleurd met wat blauw en goud aan de kapiteelen, terwijl een kleurige beglazing van het choor en een nieuw altaar tot verdere opluistering bijdroegen en eene in het westen gebouwde tribune de noodige ruimte verschafte voor orgel en zangers. [1])


Kazuifel in de S. Lebuinuskerk te Deventer.


Kelk van den H. Lebuinus in de S. Lebuinuskerk te Deventer.

Terwijl de twee kloeke westgevels, beide van een groot venster voorzien en daarboven versierd met vierdeelige spaarnissen, waarin laat-gothische baksteentraceeringen, aan het uiterlijk der kerk nog een blijk van haren ouderdom hebben gelaten, heeft het ruime interieur — er zijn 1200 zitplaatsen — een geheel nieuwerwetsch aspect. Preekstoel en banken, de talrijke beelden onder rijke baldakijnen tegen pijlers en wanden, de ranke, gesmeed ijzeren afsluiting en de eikenhouten meubelen in het choor — alles is in den geest der negentiende-eeuwsche Gothiek behandeld. ☐In archaïstischer karakter gehouden, is de groote koperen reliekschrijn, een werk van J. H. BROM (1891), tusschen de beide choren tegen den wand geplaatst. Zij heeft den, van hare Rijnsche voorbeelden bekenden, sarkofaagvorm, is, afwisselend, mat en glanzend verguld en met geëmailleerde randen en kleurige cabochons versierd. In hoog relief zijn op hare wanden aangebracht de gedreven beelden der heiligen LEBUINUS, MARCELLINUS, RADBODUS en MILDREDA, van wier gebeenten zij de



belangrijke relieken omsloten houdt. Kon de auteur van *Batavia Sacra* verhalen, dat deze venerabele overblijfselen zich in zijnen tijd „in veilige bewaringe" bevonden, thans worden zij dan ook weder in passenden luister geconserveerd, al zijn ook de zilveren kassen, waarin zij vroeger rustten, in 1578 door de Spaansche bezetting der stad buitgemaakt en tot noodmunt verslagen. Zij maakten toen deel uit van den schat der oude Sint-Lebuinuskerk, waaruit ook andere belangrijke voorwerpen, door de katholieken gered, thans nog in het bezit van deze parochie zijn. Het merkwaardigst daaronder is ongetwijfeld de z. g. Lebuinuskelk, een vermoedelijk voor profaan gebruik in de vierde of vijfde eeuw gemaakte Romeinsche beker, ivoor, waarop in kunstig relief rinceaux en rosetten van acanthusloof gesneden zijn. Volgens de overlevering zou de H. LEBUINUS dezen beker als Miskelk hebben gebruikt. Zijne verguld zilveren montuur uit de zestiende eeuw bewijst, hoe hij in eere werd gehouden.

De kerk bezit voorts eene ciborie uit het begin der vijftiende eeuw en verschillende fraaie paramenten, waarbij eenige in zeer rijk fluweelen brokaat (XVIe eeuw) en een kazuifel met choorkap en dalmatieken, versierd met goed borduurwerk uit het laatst der vijftiende, of den aanvang der zestiende eeuw. Maar het kostbaarst deel van haar bezit, een evangeliarium uit de achtste eeuw, afkomstig van den H. LEBUINUS, is in bruikleen gegeven aan het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht. [2])

[1]) Over vroegere herstellingen der kerk bericht Dumbar (*Kerkelijk en wereldlijk Deventer*, I, blz. 582), dat, toen de kerkelijke fondsen in het laatst der XVIe eeuw ontoereikend waren om het dak dicht te maken, „de magistraet eindelijk genoodzaakt was in het jaar 1594 ruim 1500 guldens te besteden tot de herstelling dezer kerke, hebbende ook om redenen als booven in het jaer 1717 wederom eenige duizent guldens moeten te kost leggen aen het maeken van een nieu toorentjen en twee nieuwe gewelven, het herstellen van het dak, bepleisteren van een gevel, als anders."

[2]) Voor het bovenstaande werd gebruik gemaakt van de mededeelingen bij LINDEBORN en in de *Batavia Sacra*. Voorts van: *Oud Deventer* door J. H. MULOCK HOUWER (*Bouwkundig Tijdschrift*, 1900) en den *Gids voor Deventer en Omstreken* door M. E. HOUCK. Uitvoeriger beschrijving der liturgische voorwerpen van de kerk vindt men in den *Catalogus der Geschiedk. Overysselsche Tentoonstelling*, Nos 1360, 1435, 1409, 1439, 1441–1444 en 1526. Eene afbeelding van den prachtigen band om LEBUINUS' Evangeliarium komt voor in *Eigen Haard*, 1894 blz. 596; een betere reproductie van dezen band en van den kelk van LEBUINUS in het werk van TE RIELE en HOEFER: *De St. Lebuinuskerk te Deventer*, platen XXIV en XXV.

4. DE PAROCHIEKERK VAN HET H. HART TE DEVENTER.

Thans eigenlijk nog niet meer dan de helft eener kerk is dit gebouw, opgetrokken naar het ontwerp



Kerk van het H. Hart te Deventer.

van den architect W. TE RIELE GZN. en in November 1904 ingezegend en in gebruik genomen. Wat het worden zal geeft de hierbij gereproduceerde teekening te zien.

Alleen het ruim der kerk is nu voltooid en ook de toren ontbreekt nog: zijn westelijke wand is slechts opgetrokken tot de hoogte van het kerkdak en als gevel behandeld. Toch kan men wel reeds zien, dat dit front der kerk bijzonder interessant zal worden: de forsche nis, waarin de toegang en een groot venster zijn geplaatst, het fraaie traptorenje aan den zuidkant en de geëlaboreerde oplossing der contreforten aan de noordzijde beloven een mooien opbouw voor dezen toren.

Overigens is de kerk uit- en inwendig sober behandeld, zij het dan ook niet zonder die welverzorgdheid, waardoor het werk van dezen architect zich pleegt te kenmerken.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE DUISTERVOORDE.

Alles heeft zijne geschiedenis — dat blijkt ook hier. Want wie zou bevroeden, waarom de kerk van Twelloo aan eenen uithoek van het dorp, op de oude havezate Duistervoorde kwam te staan, indien de historie het hem niet leerde. Bij monde van den tegenwoordigen pastoor, den Z.E.W. heer W. J. TH. HOOIJMAN, aan wiens vriendelijke mededeelingen het volgende is ontleend, verhaalt zij ons, dat de kerk is gebouwd ter plaatste van het koetshuis van het kasteel Duistervoorde. De VAN STEPRAEDTS, bewoners van dit huis, hadden reeds vóór het einde der zeventiende eeuw den priester, die de zielzorg droeg voor de katholieken der Midden-Veluwe, als huisgenoot aangenomen. Toen nu in het midden der achttiende eeuw de apostolische vicaris JOANNES CAROLUS MOMARCHI den tijd gekomen achtte, om de katholieken der uitgestrekte gemeente Voorst weder tot eene parochie te vereenigen en in 1756 den Eerwaarden HUBERTUS ALOYSIUS VAN MUNSTER als eersten pastoor had aangewezen, stonden de VAN STEPRAEDTS hun koetshuis af, om als kerk dienst te doen. Nadat freule CHRISTINE SOPHIA VAN STEPRAEDT 5 Mei 1793 een stuk grond aan het kerkbestuur had vermaakt en Jhr. J. A. VAN BEMMEL *f* 1000 voor de stichting eener kerk had gelegateerd, besloot het kerkbestuur op het eind van 1802 tot den bouw over te gaan. Een zeer eenvoudig kerkje met rieten dak, kon daarop 11 November 1803 door den derden pastoor van Duistervoorde, den weleerwaarden heer J. TH. HESSINK plechtig worden ingewijd. Nog geen eeuw later moest dit kerkje wegens bouwvalligheid en gebrek aan ruimte door een nieuw worden vervangen. De plaats van het oude koetshuis bood een geschikt terrein. 1 Mei 1887 werd de eerste steen gelegd der ruime, driebeukige kerk, die naar het ontwerp van den architect G. TE RIELE door den aannemer L. A. DE HAAN werd uitgevoerd. Zij bevat 700 zitplaatsen en is, gelijk reeds de aanleg doet zien, niet zonder eenige weelde gebouwd. De bouwheer, die haar 10 April 1888 door Mgr. SNICKERS zag wijden, was pastoor-deken F. A. REKVELT.



S. Martinuskerk te Duistervoorde.

De kerk bezit een verguld zilveren monstrans en ciborie, een zilveren pixis en oliebusje, afkomstig uit de kapel van het kasteel Duistervoorde.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE ENTER.

Nadat de talrijke katholieken in deze streek jarenlang in eene boerenwoning hadden gekerkt, stichtten zij in 1818 een eigen bedehuis, in 1824 tot parochiekerk verheven. Het bevat 500 zitplaatsen. In 1841 werd een torentje op den voorgevel gebouwd, maar ook dit kan niet verhelpen, dat —



S. Antoniuskerk te Enter.

naar mij van de „best-ingelichte zijde" wordt bericht — „noch kerk, noch pastorie, noch gewijde vaten, noch paramenten, noch meubelen eenige artistieke waarde bezitten".

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H MARTINUS TE EPE

is eene driebeukige waterstaatskerk, in 1849 of '50 gebouwd onder pastoor J. van Haaren. Vroeger bijkerk van Vaassen, sinds 1903 parochiekerk. Zij bevat 93 zitplaatsen. Belangrijker dan zij zelve is de verguld-zilveren kelk welken zij bezit en wiens vijflobbige voet versierd is met gegraveerde afbeeldingen: het wapen van Epe, den H. Martinus, te paard, en de H. Maagd en Joannes ter weerszijde van het Kruis, welk laatste en relief is uitgevoerd en met schroefjes op den voet bevestigd. De kelk draagt het jaartal 1574 en werd — loffelijk voorbeeld van eerlijke onbekrompenheid — omstreeks 1865 door kerkvoogden der Hervormde gemeente aan de katholieken teruggegeven.



S. Martinuskerk te Epe.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS TE GOOR.

Deze, uit de vrijwillige bijdragen der parochianen tot stand gekomen kerk, is 1 Augustus 1894 gewijd door Mgr. Bottemanne. Zij werd — voor 800 zitplaatsen — gebouwd naar de plannen van den architect J. W. Boerbooms.

Iets breeds, iets kloeks en krachtigs kan men niet ontzeggen aan het uiterlijk dezer kerk, welker voorgevel, zuivere afspiegeling van de innerlijke geleding als hij is, in al zijnen eenvoud toch de eigenheid draagt, die het werk van den heer Boerbooms kenmerkt. Er is een stevige samenhang in de drie deelen dezer façade en tegelijkertijd een fraai gerhytmeerde indeeling door de plaatsing van vensters en spaarnissen. Zij is uitgevoerd in helderroode baksteen met banden van donkerder kleur, onder toepassing van zandsteen voor de harnassen der vensters en de ezelsrugafdekking op den gevelhals.



Kerk der HH. Petrus en Paulus te Goor.

Het interieur laat zich beschrijven als eene driebeukige ruimte, ter diepte van zes traveeën, welker middenschip een choor heeft bestaande uit eene travee, gesloten met zeven zijden van eenen twaalfhoek terwijl de zijbeuken eindigen in overhoeks gestelde halve achtkanten, die op de eene choortravee met eenen wijden boog geopend zijn. Aan den westkant wordt de eerste travee van het middenschip ingenomen door eene gemetselde tribune, waardoor de zijbeuktraveeën daar een eenigszins afgesloten karakter dragen, wat een goede gelegenheid gaf voor de inrichting eener doopkapel, aan den noordkant.

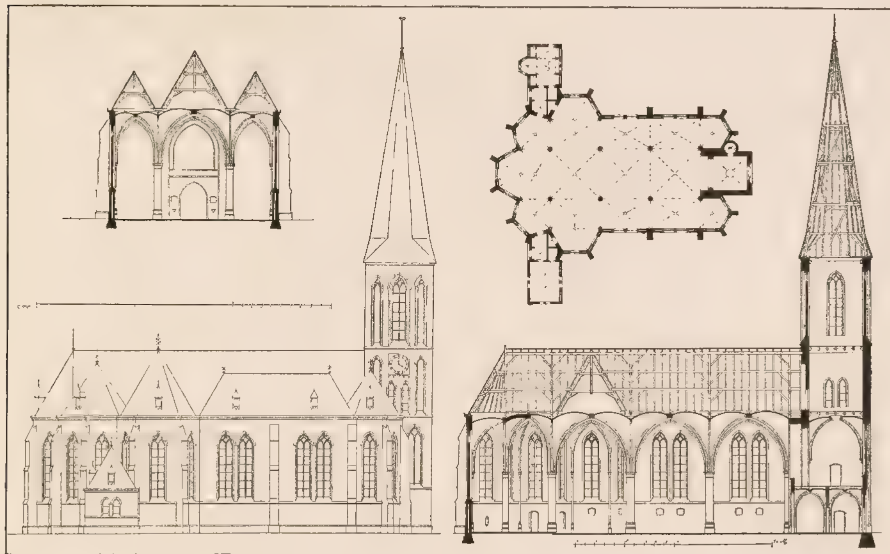
De drie beuken verschillen weinig in hoogte, zoodat het middenschip geen eigen vensters heeft en de kerk uitsluitend haar licht ontvangt door de vensters der buitenste muren, driedeelig in de zijbeuken, tweedeelig in de choorpartij. De beuken zijn gescheiden door slanke pijlers, bestaande uit een ronde kern, die bekleed is met vier colonetten, waarop de ribben der gewelven rusten. Wanden en pijlers zijn geheel gepolychromeerd, in grijs, bruin en lichtrood; de gewelven wit met eene weinig-fijne rankenversiering. Het choor is wat kleuriger behandeld. Evenals in het ruim zijn hier onder de vensters met-segmentbogen-gesloten spaarnissen aangebracht, doch in plaats van met een weefselpatroon, als in het ruim, zijn zij hier met draperieën beschilderd. Om de vensters ontwikkelt zich een bloemrand en de tot den grond doorgaande diensten, die het choorgewelf dragen, prijken in groen en rood met gouden banden. De vensters van het choor hebben eene veelkleurige beglazing met tafereelen uit het leven van den Zaligmaker.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SEBASTIANUS TE HAARLE.

Een onaanzienlijk en in tamelijk vervallenden toestand verkeerend kerkje met tweehonderdveertig zitplaatsen, in 1857 gebouwd volgens de plannen van den architect ROOSMALEN door den aannemer J. VUNDELING, tijdens het pastoraat van den Eerw. heer B. VOS. Het kerkje is niet geconsacreerd.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DE ONBEVLEKTE ONTVANGENIS TE HEETEN.

In een zijner geestigste artikelen heeft de architect A. TEPE eene boutade geleverd tegen de moderne strevingen op het gebied van den kerkbouw in het algemeen en tegen het verlangen naar eenbeukigen aanleg in het bijzonder. „Säulen und Weiträumigkeit" noemt hij zijn goedgehumeurd betoog, dat de verdienste heeft niet onherroepelijk te overtuigen van de onmisbaarheid der zuil — zóó trouw is het „glissez, mortels, n'appuyez pas" erin toegepast — en toch al haar waarde in het



Kerk der Onbevlekte Ontvangenis te Heeten.

volle licht te stellen. Tot deze expectoratie vond de heer TEPE aanleiding in den bouw der door hem ontworpen kerk van Heeten, welker pastoor — de Z.E.W. heer J. A. KOOPMANS — het goede denkbeeld had gehad eene kerk te wenschen, waarin alle plaatsen een onbelemmerd gezicht op het altaar gaven. Maar hooren wij den heer TEPE zelf: „Bij eenige oplettendheid zullen wij misschien in tal van oude kerken voorbeelden, wenken, vingerwijzingen vinden om tot het doel te geraken. Nemen wij eens den kwadratischen aanleg, niet voor het geheele plan, maar voor de middenschipstravee — want de gewelven der zijbeuken zijn toch even goed langwerpig te maken als anders die van het middenschip. Als een frappant voorbeeld van zulken aanleg noem ik de Martinikerk te Munster in Westfalen. Het wijd-uiteen-staan der zuilen brengt daar inderdaad een indruk van groote ruimte teweeg; en wanneer het choor daar minder diep was, of geflankeerd door kapellen, die weder door groote bogen met het choor in verbinding stonden, dan kon het vrije doorzicht daar zijn hoogsten triomf vieren.

Aan zulke voorbeelden aanknoopend, beproefde ik eene oplossing van het vraagstuk in het plan der kerk te Heeten. Pastoor KOOPMAN had een groot, mooi gelegen bouwterrein verkregen, dat geheel-vrije beweging toeliet en ook de zoo wenschelijke orienteering mogelijk maakte. Hij zette mij zijne wenschen en ideeën over kerk en pastorie uiteen. Er zweefde hem voor den geest een breede, overzichtelijke ruimte; hoofdaltaar, zijaltaren en preekstoel uit alle kanten en hoeken van het voor de geloovigen bestemde deel der kerk zichtbaar — het breede, zuilenlooze middenschip scheen onvermijdelijk. Met nadruk wees ik op de nadeelen daarvan, vooral de financieele, en wij kwamen overeen eerst ernstig te beproeven of het gewenschte resultaat zich niet op andere wijze liet bereiken. De uitslag van deze poging was bijgaand plan, dat met vreugde werd aanvaard en uitgevoerd. Het behoeft geen langen uitleg. Kwadraat en zeshoek spelen de hoofdrol. Drie vierkante traveeën vormen het middenschip, langwerpige rechthoeken de zijbeuken; een langwerpige rechthoek werd aan het middenschip toegevoegd; de tusschen dit en de zijbeuken ontstaande hoeken met halve kwadraten aangevuld en bij den aldus geworden grondvorm halve zeshoeken aangesloten, rechtuit, rechts, links en overhoeks, die choor, kapellen en transept vormen. Westelijk sluit zich hierbij de toren aan, geflankeerd door eene biecht- en eene doopkapel, uit vier zijden van den zeshoek verkregen. In overeenstemming met het breede bouwterrein werden, naast de choorpartij zich vrij ontwikkelend, eene katechismuskamer en sacristie gezet, de laatste in verbinding met de pastorie. Zes rondzuilen dragen al de gewelven en laten van alle hoeken en uiteinden den meest vrijen, onbelemmerden doorkijk toe. Niemand, die de kerk betreedt, zal loochenen, dat zij den indruk maakt van een wijde, harmonisch-samenhangende vergaderplaats, zonder de kaalheid van een groote, ledige holle-ruimte. De beeren der zijbeuken, die aan de zijmuren hunnen stut geven, zijn echt krachtig uitgesproken en de wanden doorbroken met vensterparen, welke de groote vlakken verlevendigen en rijkelijk licht naar binnen voeren.

De bedaking is drievoudig in de lengterichting en wordt door een dwarsdak gesneden, terwijl de kapellen afzonderlijke tentdaken kregen". „Voorzeker", aldus besluit de heer TEPE zijne beschrijving, „beweer ik niet het thema uitgeput, het vraagstuk voorgoed te hebben opgelost".

Dat hij niettemin zeer goed geslaagd is, bewijst wel de lof door haren pastoor aan deze kerk gegeven: „haar gebruik voldoet aan priester en volk".

Voegen wij hier slechts aan toe, dat de kerk ruimte biedt voor 760 zitplaatsen en werd uitgevoerd door den aannemer J. ROODENRIJS, die zijn werk in het laatst van 1892 opleverde, zoodat 15 December van dat jaar de wijding kon geschieden door Mgr. SNICKERS.

Aan oude voorwerpen vindt men hier o. a. een kleine gothische kelk en een kazuifel — waarop de Vinding en de Verheffing van het Kruishout geborduurd is — terwijl van haar nieuw gemeubelte het hoofdaltaar en de communiebank worden geroemd.

Zie: Het aangehaald artikel van den heer TEPE in *Zeitschrift für Christliche Kunst*, 1897, S. 40—54.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SEBASTIANUS TE HELLENDOORN.

Het hierbij gevoegd interieur en de lichtdruk-afbeelding van het uitwendig aanzien dezer kerk kenschetsen voldoende dit naar des heeren TEPE's ontwerp opgetrokken gebouw. Het werd gebenediceerd en in gebruik genomen in 1877.



S. Sebastianuskerk te Hellendoorn.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE KOLMSCHATEN.

Onder leiding van den architect G. TE RIELE WZN. is deze kerk gebouwd. Zij bevat 335 zitplaatsen. Mgr. VAN DE WETERING wijdde haar 13 November 1895. Hoe zij er uitziet vertoont de afbeelding op een onzer lichtdrukplaten. Merkwaardiger dan het gebouw, is een kazuifel, dat zij bezit, welks fraai borduurwerk uit het eind der vijftiende eeuw dagteekent en vermoedelijk afkomstig is uit de St. Nicolaas- (Berg-) kerk te Deventer. Behalve eenige figuren van heiligen, waaronder de H. CHRISTOPHORUS en de H. NICOLAAS, ziet men hierop aan de eene zijde een tafereel der geboorte van den Zaligmaker, ter weerszijde omgeven door aanbiddende engelen en herders, en aan den anderen kant de H. Maagd met het Kind.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE LETTELE.



S. Nicolaaskerk te Lettele.

Een tweelingzuster van de kerk te Kolmschaten, door denzelfden architect gebouwd, alleen iets kleiner (zij bevat 276 zitplaatsen). De wijding geschiedde door Mgr. SNICKERS op 14 November 1894.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CORNELIUS TE LUTTENBERG.

Gebouwd naar het ontwerp van den architect W. TE RIELE GZN., is dit kerkje — dat 260 zitplaatsen bevat — in November 1905 gewijd door Mgr. VAN DE WETERING. Dat hij het verstaat, ook waar het geboden is de grootste soberheid te betrachten, toch een eigen cacht, een geest van goeden huize aan zijn werk te geven, heeft de bouwmeester ook hier getoond.

Het kerkje is eenigszins in den geest van dat te Hertme — breed middenschip met zeer smalle zijbeuken — doch met een belangrijken variant in de oostelijke helft: in plaats van de eigenaardige oplossing, welke wij te Hertme zagen, is hier tusschen schip en choor een transept geschoven.



Kerk van den H. Cornelius te Luttenberg.

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLEBRORDUS TE OLST.

Aan de gegevens in Pastoor HOFMAN'S belangrijk opstel [1]) over „het kerspel Olst" is het volgende ontleend:
Het kerkbestuur besloot in het jaar 1858 tot den bouw eener geheel nieuwe kerk en riep tot de uitvoering ervan de hulp in van den bouwmeester H. J. WENNEKERS te Zutfen. Deze koos den gothischen stijl en ontleende den vorm der kerk aan het kruis. Dat hij scheppingskracht genoeg bezat om de moeilijkheden, bij éénbeukige kerken aan den kruisvorm verbonden, gelukkig te overwinnen toont deze kerk, die bij openbare aanbesteding voor *f* 17790 aan den aannemer J. VUNDELING werd gegund. Op 30 Maart 1859 werd de eersten steen van het gebouw — dat geörienteerd staat — gelegd en de maand November van het volgend jaar zag het voltooid: den 25en van die maand werd het ingezegend door pastoor EULINK.
De kerk prijkt met eene muurschildering van den heer RUBENKAMP te Weel, een gothisch altaar van den Roermondschen beeldhouwer OOR en in het choor gebrandschilderde vensters van de firma NICOLAS.

[1]) In: *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht* dl. 18 en 19.

16. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. KRUISVERHEFFING TE RAALTE.

Waar onze afbeeldingen interieur (zie de lichtdrukplaat) en uiterlijk dezer kerk voldoende weergeven, schijnt mij eene beschrijving overbodig. Hoe het gebouw tot stand kwam en werd ingericht heeft pastoor NAGELS te boek gesteld [1]), uit wiens mededeelingen wij vernemen, dat met het vormen van een bouwfonds werd begonnen door pastoor PAS, wiens opvolger, de Eerw. heer ZWEINENBERG, tot den bouw kon overgaan. „Toen het fonds in 1890 tot ongeveer *f* 70.000 was aangegroeid, werd door den architect TEPE een plan ontworpen: een gothieke hallenkerk naar het model der Lambertikerk te Münster. Daar de inschrijvingen bij de aanbesteding (10 Maart 1891) ver boven de begrooting waren, besloot het kerkbestuur den bouw voor eigen rekening door den heer G. A. EBBERS te laten uitvoeren, die einde Mei den bouw begon en in October 1892 voltooide. De consecratie der kerk — die omstreeks 900 zit-


Kerk v. d. H. Kruisverheffing te Raalte.

plaatsen heeft en ruimte voor meer — geschiedde 19 October 1892 door Mgr. SNICKERS. De kerk werd, evenals de oude kerk, aan God toegewijd onder den titel van de H. Kruisverheffing en daaraan toegevoegd het patronaat van den H. ANTONIUS VAN PADUA. De feestrede werd uitgesproken door den WelEerw. heer H. REMMERS.

De bouw der kerk was kwalijk voltooid, of reeds begonnen pastoor en parochianen dezen zoo prachtigen tempel naar waarde te versieren. Achtereenvolgens werden ten geschenke aangeboden drie geschilderde ramen, hoofdaltaar, twee kleine altaren, drie zware klokken, een groote lichtkroon, twee candelabres, doopvont, communiebank, parketvloer in priesterkoor en kerk, Piëta, prachtige paramenten, vazen enz."

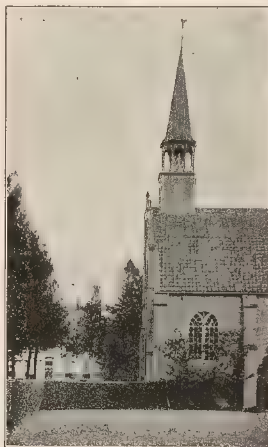
Behalve het hier genoemde, bezit de kerk nog een paar kleine klokken, beide in 1840 gegoten door DUBOIS MOLLART.

[1]) In *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, dl. 30.

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. DIONYSIUS TE RIJSEN.

Gebouwd in 1819 en in 1852 vergroot, zoodat zij thans vierhonderd zitplaatsen bevat.

18. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE VAASSEN.



S. Martinuskerk te Vaassen.

Aan vriendelijke mededeelingen van pastoor G. P. WOLFF ontleen ik het volgende:

De katholieken van deze streek, konden na de Hervorming, dank zij de welwillendheid van de de familie D'ISENDOORN A BLOIS op het huis Cannenburg de H. Mis bijwonen en moesten aldaar ook hunne overige godsdienstplichten vervullen, tot dat zulks door 's lands Staten werd verboden, en het huis Oosterhuizen, bij het dorp gelegen en aan voornoemde adellijke familie toebehoorende, tot kerk en woonplaats van den dienstdoenden geestelijke werd aangewezen. Wanneer die verplaatsing geschied is, kan niet met zekerheid worden opgegeven, noch de namen der op het huis Canneburg en ten tijde der verplaatsing dienstdoende Pastoors.

Het huis Oosterhuizen of, gelijk het thans genoemd wordt, Oosterhof met de daaraan verbondene kerk, welke slechts een schuur was, kon alleen bij nood aan zijne bestemming voldoen, maar toch bleef alles in dien toestand, totdat ook door het toenemen der bevolking meerdere ruimte volstrekt noodig werd. Nadat de WelEerw. Heeren MAAS en KLEINFUNTE, achtereenvolgens pastoors der gemeente, zich vele moeiten en opofferingen ter bekoming eener doelmatige kerk getroost hadden,is de nieuwe, thans in gebruik zijnde, kerk in het jaar 1830 gebouwd.

De bouw dezer kerk werd door het kerkbestuur (den Z.E.W. heer J. C. KLEINFUNTE pastoor, en de kerkmeesters L. KOEKKOEK en H. MENTING) toevertrouwd aan een kundig timmerman, TIM. DE BRUIN te Epe en de uitvoering, na aanbesteding, gegund aan Mr. BUDDEKE te Deventer. Den 18 Juli 1832 werd het kerkgebouw door den HoogEerw. heer J. GERRITSEN ingezegend.

19. DE PAROCHIEKERK DER H. MARIA O. O. TE WIJHE.

Een gedenksteen in den buitenmuur van het priesterchoor dezer kerk verhaalt: „In festo dedicationis hunc lapidem posuerunt E. BRUGMAN pastor W. van OVERBEEK, H. SAVENIJE, J. KROES fabricae magistri hac die 22 decembri 1870".



Kerk der H. Maria O. O. te Wijhe.

Het is eene éénbeukige kruiskerk, vier traveeën diep, — waarvan de westelijke als portaal dienst doet en de zangerstribune bevat — met een transept ter breedte van het schip, waarbij een driedeelig choor aansluit: een presbyterium bestaande uit vijf zijden van eenen achthoek, geflankeerd door en geopend op twee zijkapellen, met twee zijden van eenen zeshoek gesloten. Het geheel is met kruiswelven gedekt. Uiterlijk maakt de kerk, die tusschen boomen staat, een prettigen indruk, vooral aan de westzijde, waar de gebruikelijke toren niet vóór maar ten noorden naast den gevel is geplaatst.

Bouwmeester van deze kerk was de heer G. te RIELE WZN.

20. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLEBRORDUS TE WIJHE-BOERHAAR.

Het opmerkelijkste van deze met de pastorie onder één dak gebouwde kerk is hare mooie ligging aan de Soestwetering. Zij is 18 November 1819 gebenediceerd door den aartspriester van Salland, den Z.E.W. heer J. V. MEIJER.

De parochie bezit een verguld zilveren gothischen monstrans, die, jammer genoeg, door onoordeelkundige restauratie in het midden der vorige eeuw, geleden heeft.



S. Willebrordaskerk te Wijhe-Boerhaar.

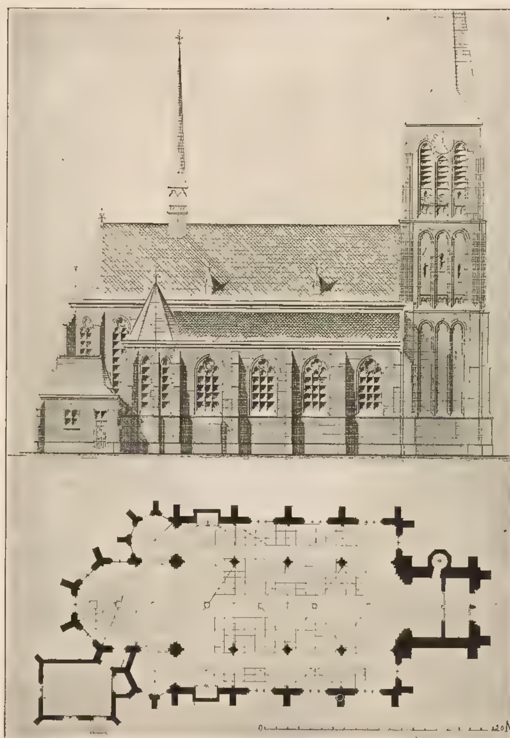
VI. HET DEKENAAT DOESBURG.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MATTHEUS TE AZEWIJN.

Eenigszins in het type van Kolmschaten en Lettele, doch nog nauwer zich aansluitend bij sommige kerken van den heer TEPE — men denke b.v. aan Oosterbeek — waarop de heer G. TE RIELE zich blijkbaar inspireerde, is dit kerkje voor 240 zitplaatsen, dat door Mgr. SNICKERS in 1891 werd geconsacreerd.

Wanneer men den hier bijgevoegden plattegrond beziet, herkent men licht des heeren TEPE's invloed in de fraaie oplossing der choorpartij: het presbyterium bestaande uit vijf zijden van eenen achthoek, voorafgegaan door eene travee, die aan weerszijden met bogen geopend is op de overhoeks gestelde halve achtkanten, welke de zijbeuken afsluiten. Ook de behandeling der pijlers en gewelven wijst naar dezelfde bron. Maar in de vensters, met hunne, bij het overige weinig passende, vroeg-gothische harnassen spreekt een geheel andere geest, die veeleer schijnt te herinneren aan de dagen waarin de Duitsche architect SCHNEIDER een figuur-van-belang was voor onze kerkelijke architectuur.

Zoo blijkt hier dan hoe „l'histoire se repète"; hoe, thans nog als voorheen, in het oostelijk deel van ons land vaderlandsche en uitheemsche stroomingen elkander ontmoeten — zonder dat hunne samenvloeiing altijd een voordeel mag heeten.



S. Mattheuskerk te Azewijn.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE BEEK.

Over deze kerk werd mij door pastoor VAN ANGEREN bericht:

„De oorspronkelijke kerk dagteekent uit 1339 en het onderstuk van den toren, uit tufsteen gebouwd, legt van hare oudheid getuigenis af. Verbouwd werd de kerk tijdens den Z.E.W. heer pastoor GODEFRIDUS VAN WOERKUM, onder leiding van den architect WENNEKERS, die er twee zijbeuken aanbouwde. De kerk is niet geconsacreerd.

Voorwerpen van waarde, relequieën en wat dies meer zij, zijn er hier niet te vinden".



S. Martinuskerk te Didam.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE DIDAM.

☐VAN DER AA vermeldt van deze kerk, dat zij „in het jaar 1838, door ruime bijdragen uit 's Rijks kas geholpen, gebouwd is als een sierlijk en ruim gebouw, waarin bijzonder de kunstig gesneden preekstoel bezienswaardig is". Zij bevat 1350 zitplaatsen, waarvan 150 op een, tegen den westgevel geplaatste, tribune.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE DOESBURG.

☐Van deze, volgens *Neerlandia Catholica* in 1813 gebouwde kerk, gewerden mij geene bizonderheden. Gelijk onze afbeelding laat zien, bezit haar voorgevel, rechtvaardig en strak als hij is, wel iets van de bekoring, die van de uitingen van een placide gemoed pleegt uit te gaan.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. REMIGIUS TE DUIVEN.

☐Voor de geschiedenis dezer kerk meen ik niet beter te kunnen doen, dan hier over te nemen wat pastoor HOFMAN van haar boekte. [1])

„SINT REMY, van 461—533 bisschop van Reims, de apostel der Franken en bekeerder van CLOVIS hun koning, was, met SINT MAARTEN, een der meest gevierde Heiligen van het Frankische volk. Dit doet al aanstonds vermoeden, dat de stichting der kerk te Duiven, wier hoede hem was toevertrouwd, opklimt tot den Frankischen tijd en ontworpen werd door een edelman uit dat grootmoedige volk; te meer wijl gemeld dorp in de Liemersche ligt, een ondergouw van het Frankische Hameland.

Dit gegeven der rede vindt zijne bevestiging in de getuigenis eener aloude oorkonde. Het boek der „Schenkingen aan Utrechts Domkerk" (Liber donationum), door Mr. S. MULLER Fz. ons verstrekt in zorgvuldigen druk, bewaart onder No. 20 een stuk van 23 Maart 838, in Duiven zelf door bisschop ALBRIK verleden en gevloeid uit de pen van HUNGAR zijn schrijver. Daar luidt het, dat de milde RODGAR, een graaf uit deze streken, aan de kerk van St. Maarten te Utrecht een rijkdom van goederen schonk, gelegen in de gouwen Liemersche, Isle, Veluwe en Hinting. Onder Liemers wordt nader vermeld het dorp Duiven met de gewijde kerk, de zaalhoeve, een kate en de verbonden hoorigen.

Zoo blijkt dus uit de getuigenis van Utrechts bisschop, op de plaats zelve gegeven, dat in de lente des jaars 838 een gewijde kerk reeds te Duiven bestond.

Dit doelt gewis niet op het godshuis van steen, dat heden daar staat: onze gewone kerken werden toen en nog meer dan eene eeuw later gebouwd uit hout, zooals de landstreek het hier in voorraad had.

Maar Duivens kerk bestond; en als de houtbouw door slijting, brand enz. ineenviel, rees zij straks weder op als de Fenix uit zijne asch.

Dit bestaan echter bereikte in den aanvang niet de volheid der rechten eener kerspelkerk: nog bijna drie eeuwen zou Duivens kerk aan hare moeder, de kerk van Groessen ondergeschikt blijven.

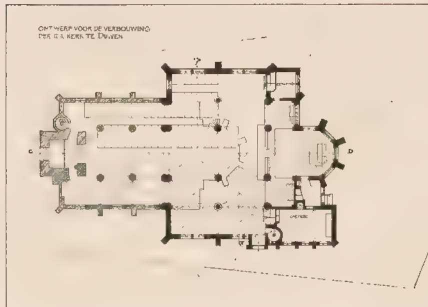
Ten waarborg hiervoor hebben we den besten getuige, ANDREAS VAN KUYCK, sinds de eerste helft van Juni 1128 bisschop van Utrecht. Eene kaarte van hem uit het voorjaar van 1131, in het koninklijk archief te Dusseldorp bewaard, zegt ons, dat de gemelde hoogwaardige heer, voorheen, toen de proosdij van Emmerik met de hoogere rechtsmacht aldaar bij hem berustte, aan de geloovigen van Duiven de volle kerspelsrechten had verleend in doop, begrafenis enz. enz., terwijl zij daarentegen hunne kerk hadden begiftigd met een halve hoeve lands en met een tiend over drie hoeven.



S. Martinuskerk te Doesburg.

Omstreeks het einde van het eerste vierdel der 12e eeuw werd alzoo deze heuglijke vooruitgang verkregen. Allicht gaf dit aanleiding tot den spoedigen bouw eener nieuwe kerk, nu uit doefsteen en in Romaanschen stijl opgetrokken. Van deze is de mooie toren voor het nageslacht behouden gebleven.

Hij behoort tot den bloeitijd van den Romaanschen bouwstijl, en mag, met zorg bewerkt en wel geslaagd, gelijk hij daar oprijst, beschouwd worden als een der beste vertegenwoordigers van een dorpstoren uit het midden der 12e eeuw. Hij bestond toen uit drie verdiepingen, want de vierde, uit rooden baksteen, is later hem toegevoegd. Mogelijk is 't, dat het onderstuk, met zijn zwaar en slichtgehouden muurwerk, nog een bouwrest is uit de elfde eeuw; maar de twée verdiepingen, welke daarboven zich verheffen in zoo schoone verhouding, zijn scheppingen van het beste tijdperk der Romaansche bouworde. Deze kent geene beren, maar sterkt de hoeken van den toren door den uitbouw van opgaande strooken, die bij de wisseling der verdieping door lijstwerk van kleine rondboogjes worden vereenigd. Zoo verkreeg men de noodige kracht, werd het muurvlak verlevendigd door de werking van licht en schaduw, werd mede de innerlijke verdeeling daarbuiten aangewezen.



Verbouwingsplan der S. Remigiuskerk te Duiven. (Het licht-gearceerde is de bestaande bouw).

Plaats nu nog in uwe verbeelding de galmgaten uit de vierde verdieping terug naar de derde, waar ze vroeger stonden en hun oude stede nog kenbaar genoeg is. Die bevallige rondbogen, uit bergsteen gehouwen, in het midden gescheiden door een zuiltje dat twee kleinere binnenboogjes draagt en deze met de stijlen van eerstgenoemde samenkoppelt, zijn een der geliefkoosde lucht- of lichtopeningen uit dat tijdperk.

Denk u op die derde verdieping ter bekroning nog een helm geplaatst, zooals de Romaansche stijl ter dekking zijner werken placht te gebruiken, dan heeft u heel het beeld van den toren, waarmeê ST. RÉMY te Duiven prijkte in het midden der 12e eeuw.

Aan dien toren stond naar het oosten uitgebouwd een klein Romaansch kerkje, gewis een langwerpig vierkant met vlakke koorsluiting. De hoogte van het dak dier oude kerk kan u, zoo u wil, nog meten: u behoeft daarvoor slechts het gewelf te beklimmen van het tegenwoordige middenschip; daar vindt u op de oostvlakte van het muurwerk des torens nog de sporen van de sleuf, waarin eens het dak schoot van dien vroegeren bouw.

Een paar eeuwen verder, mogelijk wel in den tijd van pastoor ZWEDER, die op 14 October 1383 zijn jaargetij stichtte, moest Duiven's oude kerk een herbouw ondergaan. Den ouden toren, thans nog een achtbare kunstschat, lieten ze met eerbied staan, en trokken, misschien in twee tijdperken, een driebeukige kerk in plaats der oude op, een bouw die thans nog fier daar staat, in ongebogen gestalte.

Om wille der verhouding werd nu ook de toren verhoogd met een vierde verdieping. Daartoe moesten ten behoud der noodige kracht de oude galmgaten worden dicht gemetseld; maar de bouwmeester had de wijsheid het daar geplaatste bogenwerk uit bergsteen behoedzaam weg te nemen en voor het vroegere doel te gebruiken boven in de nieuwe verdieping, welke hij uit baksteen opbouwde. Zoo vond hij in de gespaarde resten een middel, om het nieuwe werk in een gelukkige overeenstemming met het oude te brengen. Toen hij straks aan dezen toren een rijzigen helm had opgezet verkreeg hij een kunstvol geheel, dat Duiven nog immer ten luister verstrekt".

□ In het eind der veertiende of het begin der vijftiende eeuw is dan tegen den ouderen toren de thans nog bestaande kerk gebouwd, welker plattegrond op het hier bijgevoegd verbouwingsplan terug te vinden is. Zij bestaat uit een driebeukig schip van drie traveeën, waarvan de westelijke ten deele den toren omsluit, en een choor van eene travee, met vijf zijden van eenen achthoek gesloten. De ribben der kruisgewelven van het middenschip rusten op gebeeldhouwde kraagsteenen (banderole-dragende engelkopjes), voortkomend uit de zuilen, in welke de archivolten zonder bemiddelend kapiteel verloopen. In de zijbeuken dragen vrouwemaskers — men wil dat


S. Remigiuskerk te Duiven.



S. Remigiuskerk te Duiven.

zij de wijze en de dwaze maagden zouden verbeelden — de overkluizing, welke in het choorgedeelte rust op met laat-gothisch bladerwerk versierde kraagsteenen. De vensters hebben hunne oude traceering verloren, van die in het choor zijn er drie gedicht, doch heeft er een nog overblijfselen van zijn oorspronkelijk maaswerk behouden.

Het hoofdaltaar, evenals een groote koperen kroon, in den trant van de tweede helft der zeventiende eeuw, is op onze afbeelding te zien, die ook het echt-landelijk, intiem karakter van het interieur goed doet uitkomen.

Een nadeel daarvan is, dat het slechts 270 zitplaatsen bevat, een aantal veel te gering voor de toenemende parochie, zoodat reeds uitbreidingsplannen zijn beraamd. De architecten Jos. Cuypers en Jan Stuyt, aan wie het ontwerpen daarvan werd opgedragen, hebben gelukkig het oude gebouw zooveel mogelijk geëerbiedigd: toren en schip laten zij staan, alleen het choor willen zij afbreken, om door den aanbouw van een ruim, tweedeelig transept en van een nieuw priesterchoor, geflankeerd door rechthoekige zijkapellen, de noodig geworden meerdere ruimte te winnen.

[1]) Zie: *Het Centrum* van 31 Dec. 1900.

---

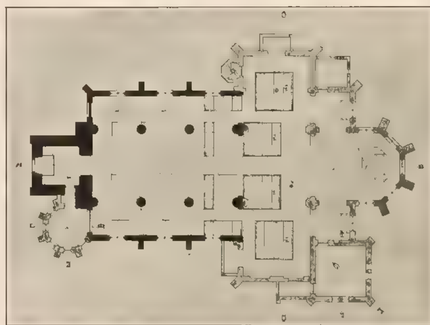
6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANDREAS AP. TE GROESEN.

Naar kanonieke orde — gelijk wij reeds zagen — de moeder der kerk van Duiven, zou men dit gebouw, als gebouw, eer haar broertje of zusje mogen noemen. Ook hier is tegen den Romaanschen toren (wat rijker behandeld dan die van Duiven) van een ouder kerkje, in het eind der veertiende of het begin der vijftiende eeuw een nieuwe kerk gebouwd, en reeds een blik op beider plattegronden doet zien hoeveel overeenkomst er tusschen de stichtingen te Groesen en te Duiven bestaat.

Hier in Groesen is de kerk niet gedeeltelijk om den toren, maar er tegenaan gebouwd, de traveeën zijn wel gelijk in aantal, doch wat dieper dan die te Duiven, maar in karakter loopen beide gebouwen weinig uiteen.

In 1891 is het oude kerkje vergroot. Het presbyterium werd toen afgebroken en in de plaats daarvan kwam een breed transept en een priesterchoor, bestaande uit eene, op vierkante zijkapellen geopende, travee, met vijf zijden van eenen achthoek gesloten. Deze uitbreiding geschiedde onder leiding van den architect J. W. Boerbooms en kwam in 1891 gereed. Sedert biedt de kerk ruimte voor 472 zitplaatsen.

Het volgend jaar werd besloten de geheele kerk te polychromeeren. Bij het afbikken der muren in het oude gedeelte vond men toen zeer goede overblijfselen eener oude beschildering — volgens Mgr. Van Heukelum in veertiende-eeuwschen



Plan der S. Andreaskerk te Groesen.
(Het lichtgekleurde geeft de verbouwing aan).

trant — die tot welkome aanwijzing strekten voor het karakter der nieuwe polychromie.
De kerk bezit eenige fraai-geborduurde oude gewaden.



S. Andreaskerk te Groesen.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PANCRATIUS TE 'S-HEERENBERG.

Een voorlooper van de reeds vroeger beschreven Sint-Martinuskerk te Utrecht, is deze kerk. Aan een driebeukig ruim, vijf traveeën diep, sluit een transept met driezijdig gesloten armen, dat opent op een presbyterium, bestaande uit eene travee en vijf zijden van eenen achthoek en op twee met drie zijden van eenen achthoek gesloten kapellen, met bogen op de choortravee geopend. De beuken worden gescheiden door zuilen, op welker ronde kapiteelen drielingdiensten rusten, welke de ribben van de middenschipswelving dragen. Boven elk der bogen, die deze zuilen verbinden, is een spitsbogige nis aangebracht, welker benedenhelft als triforium is behandeld, terwijl het bovendeel als drielichtsvenster dienst doet. De vensters der zijbeuken zijn geplaatst in spaarnissen ter volle breedte der travee.
Aan de westzijde sluit het schip aan den toren, die de zangerstribune bevat en ter weerszijde waarvan de zijbeuken zijn verlengd met rechthoekig gesloten kapellen.
De kerk is geheel in een weinig-frisschen, geelgrijzen toon gesausd, hier en daar met onsierlijk rankenwerk in vaalbruin en blauw geörneerd, en bezit reeds vele gehistorieerde vensters. Zoo ziet men in het groote westvenster bij het zangkoor de Heiligen CAECILIA, JOANNES, GREGORIUS en DAVID en in de vensters van het choor verschillende voorstellingen en figuren in verband met de H. Eucharistie. Het zandsteenen hoofdaltaar, de communiebank, de preekstoel en de doopvont zijn alle werken van W. MENGELBERG.
In den toren hangt een viertal klokken, welker harmonieus geluid zeer wordt geroemd.
De kerk, die ongeveer 800 zitplaatsen heeft, is van 1895—'97 gebouwd en geconsacreerd door Mgr. VAN DE WETERING. Haar westelijk front is hierbij afgebeeld.



S. Pancratiuskerk te 's-Heerenberg.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE HERWEN.

Een driebeukig kerkje, slechts drie traveeën diep. De zijbeuken, welker welving op gelijke hoogte als die van het schip is aangezet, zijn aan den westkant met drie zijden van eenen achthoek gesloten. Oostelijk eindigt het zuidelijk zijschip op dezelfde wijze, terwijl het noordelijk een rechthoekigen oostwand heeft, omdat daartegen en tegen den wand van het presbyterium — dat uit twee traveeën en drie zijden van eenen achthoek bestaat — de sacristie is gebouwd, welker verdieping, geopend op het choor, als tribune voor de zangers dienst doet.

De kerk is gedekt met kruiswelven, wier ribben rusten op de achtkante kapiteelen der zuilen. De twee choortraveeën zijn met een op schalken gedragen sterfgewelf overhuifd.
Een voorloopige kleuring, even sober als de architectuur, vermag het al te weinig geächeveerd karakter niet te verheffen; het matte, het geestelooze (zie de armoedige venstertraceeringen en zoo vele andere slordige details, als de borstwering der zangerstribune) van dezen bouw, maken het niet gemakkelijker te raden, dat de heer TEPE zijn ontwerper was.
Het uiterlijk, in een te bleeke baksteen uitgevoerd, heeft, niettegenstaande den westtoren en het traptorentje tegen de sacristie, die nog eenig leven trachten te geven, even weinig aantrekkelijks.
□De kerk is 2 Juli 1905 gewijd door Mgr. VAN DE WETERING.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE LATUM.

□Er is te minder reden aan dit volkomen onbeduidend, in 1834 gebouwde, kerkje eenige aandacht te wijden, wijl het — sinds lang te klein voor de parochie — binnenkort door een nieuw gebouw zal worden vervangen.

10. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW ONBEVLEKT ONTVANGENIS TE LOBIT.

□Ook dit is een kerkje van den heer TEPE, ingericht voor 550 zitplaatsen, gebouwd in 1886 en 31 Maart van het volgend jaar door Mgr. SNICKERS gewijd. Het bestaat uit een driebeukig schip van vijf traveeën, een choor, door vijf zijden van eenen achthoek gevormd, geflankeerd door twee driezijdige altaarnissen, als afsluitingen der beide zijbeuken. Zuilen op ronde basementen en met lijstkapiteel scheiden de beuken, waarvan de middelste een eigen licht ontvangt door twee venstertjes in elke travee, terwijl de zijbeuken tweedeelige vensters bezitten, die zijn geplaatst tusschen binnenmuursche contreforten, welke kraagsteenen dragen, waarop de gewelfribben rusten, gelijk er ook boven de zuilen van het middenschip zijn aangebracht.
Westelijk zijn de zijbeuken rechthoekig gesloten en is het middenschip geopend op eene zangerstribune in den toren.
Aan de polychromie, het werk van JANSSEN Sr., is blijkbaar zorg besteed, al bepaalt zij zich tot de gegevens van een zeer gangbaar kleurengamma en niet-ongemeene laat-gothische ornamentmotieven. De zijbeukwanden, beneden de vensters, dragen de kruiswegstaties, die als doorgaand fries behandeld en in eene vergulde arcature zijn geplaatst, elk tafreel geflankeerd door evangelisten- en profetenfiguren.
De kerk bezit een groote koperen kroon in de vormen van de tweede helft der zeventiende eeuw, blijkens inscriptie een geschenk van pastoor A. VERHEY bij de aanvaarding zijner bediening.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS, ABT, TE LOO.

□Dit kerkje van 220 zitplaatsen, gebouwd onder pastoor LAMB. VAN EGEREN en gewijd door Mgr. SCHAEPMAN in 1878, bezit een schoon gedreven ciborie, welke het jaartal 1665 draagt.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE OUD-ZEVENAAR.

□Beginnen wij met eenige historische gegevens, ontleend aan een opstel van Pastoor HOFMAN. [1])

„Dit kerkje, naar het schijnt, heeft zijne opkomst te danken aan de bizondere gunst van de verheven Moeder der Goddelijke genade.

Reeds vroeg stond daar, onbekend van waar gekomen, een beeld der Allerheiligste Maagd Maria, dat naar betuigd wordt, een grooten toeloop verwekte, om de vele teekenen en wonderen, welke daarbij geschiedden.

Heer DERICK VAN LENGELL, in het eerste vierdel der zeventiende eeuw pastoor van Oud-Zevenaar, had daarover

zorgvuldig bijeen gegaard, al wat kondschappen en overlevering daarvan getuigden, en zulks in geschrift achtergelaten. Daaruit weten we, dat de bewijsstukken, die spraken voor de echtheid der wonderen, tot omstreeks den droeven tijd der Nederlandsche Beroerten voorhanden waren, doch toen door brand werden vernield. Maar geloofwaardige menschen hadden gemelden pastoor verzekerd, dat zij met eigen oog weleer die stukken, nog van de zegels en handteekeningen voorzien, hadden aanschouwd en daarom de echtheid der wonderen niet mochten betwijfelen.

In den tijd der hervorming toog men met het hoogvereerde beeld naar Zevenaars veste en borg het aldaar in het hechte kasteel.

Hier geraakte het in vergetelheid, werd eindelijk teruggevonden en toen geplaatst in de kerk van genoemde stad. Na een wijle werd het daar herkend, opgeëischt, naar Oud-Zevenaar teruggevoerd en weer in de Marie-kerk aldaar uitgesteld. Zoo getuigt het legerboek der kerk van Oud-Zevenaar, op gezag der aanteekeningen van gemelden heer VAN LENGELL. De bizondere vereering van het beeld bleef voortbestaan.



S. Martinuskerk te Oud-Zevenaar omstreeks 1640.

Vraagt u thans te Oud-Zevenaar naar dat wonderbeeld, dan geleidt men u bij een klein marmeren beeldje, O.L. Vrouw ter nood Gods, dat in de zuider zijbeuk der kerk, naast het St. Jans-altaar staat, door de geloovigen nog bizonder wordt vereerd en door de overlevering aangeduid als het wonderrijke beeld.

De wondervolle gunsten en genaden bij het beeld der Lieve Vrouwe verkregen, trokken van ver en van nabij talrijke scharen naar Oud-Zevenaar, en die bezoeken met de offers, welke zij brachten, schonken zooveel gunstige welvaart, dat men weldra kon besluiten tot den bouw eener nieuwe ruime kerspelkerk.

Deze werd uit edelen doefsteen opgetrokken in drie beuken, waarvan de middenste zoo hoog opsteeg, dat zij over het dak der zijbeuken heen haar licht kon scheppen. Een forsche toren schraagde haar in het Westen.

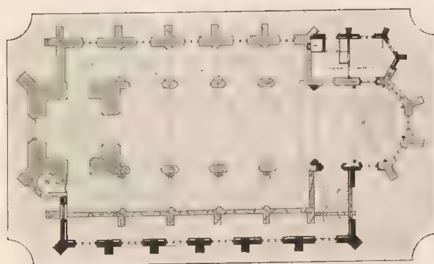
In die kerk werd eens de herderstaf gedragen door den heer GERLACH, pastoor van Zevenaar, en wel in een tijd dat hooge welvaart, bizondere bloei er heerschten. Want toen in 1376 en vervolgens, op last der tweede kerkvergadering van Lyon, ten bate der kruistochten de tienden werden geheven van alle kerkelijke inkomsten, bracht Zevenaars pastoor voor zijn eersten termijn de som in van twee ponden Leuvensch: en van de schouders af stak de man uit boven al zijne genooten. Naast zijne twee ponden (= 40 schellingen) leverde de pastoor van Emmeriks oude kerk niet meer in dan 33 zulke schellingen, en verder die van Zeddam 20, die van Groessen 19, die van Gendringen 15, die van Westervoort slechts 6.

Naar allen schijn is sinds dien tijd de toevloed der beêvaartgangers nog grooter geworden. Het natuurlijk gevolg was eenerzijds, dat de ruimte dezer tweede kerk straks weer te klein werd, doch anderer zijde ook dat de offers te milder vloeiden en tot nieuwen bouw genoegzame krachten schonken.

Zoo kwam men ertoe de zuider zijbeuk op te ruimen en te vervangen door een wijde halle, in grootte minstens aan de hoofdbeuk gelijk. Zij werd als een zelfstandige bouw onder een eigen dak gebracht en als beêvaarts kerk onder de bizondere hoede van St. Marie gesteld. Dit geschiede vermoedelijk omstreeks 1400.

Inmiddels begon ginds om het kasteel heen ook de stad Zevenaar zich te ontwikkelen. In 1487 ontving zij stadsrechten en bezat toen gewis ook de kapel, die in 1521 van Zevenaars oude kerk werd afgescheiden en verheven tot een zelfstandig kerspel. Haar gebied werd bij uitsluiting bepaald tot hetgeen binnen de veste lag. Vandaar dat zij „de bynnenkercke" werd geheeten, in tegenstelling der „buytenkercke", der oude moeder, die met haar gebied rondom haar heenliep.

In dezer voege stonden de kerken van Zevenaar en Oud-Zevenrar een halve eeuw lang rustig naast elkander. Toen kwamen de droeve Beroerten, en zij berokkenden aan de moederkerk, waarin heer HENDRIK HUETINCK toen als pastoor stond, mateloos veel leed. Zij werd geplunderd, soms misbruikt als paardenstal, soms aangewend tot de kern eener versterking, tegelijk met het omliggend kerkhof, dat door schanspalen was omheind. Tot overmaat van ramp werk op St. Vitusdag van het jaar.... (vermoedelijk 1572 en dan door de ruwe krijgers des graven van den Bergh) de rijzige spits van den toren in brand gestoken. Onder het woeden van het vuur stortte deze neder tusschen de daken der St. Martens- en Mariekerken, zoodat de brand ook deze beide aangreep en helaas geheel verteerde. Niets bleef er over dan de naakte romp der muren en gewelven.



Herstellingsplan der S. Martinuskerk te Oud-Zevenaar. (Het lichtgekleurde geeft den huidigen toestand).

Cleefsland beleefde toen onder den zwakhoofdigen hertog WILHELM een zijner droevigste tijdperken. Aan een herbouw van Oud-Zevenaars kerk viel heel niet te denken. Pastoor HUETINCK moest vluchten en begaf zich naar de stad. Vandaaruit schijnt hij zijne kudde te hebben verzorgd, totdat hij omstreeks 1583 moedeloos den herderstaf neerlegde, om vicaris in de stads-kerk te worden. Zijn opvolger werd de heer NICOLAAS VALCK die zich te Oud-Zevenaar vestigde.

Het heiligdom aldaar was, helaas, als een bouwval geworden. In de droeve verlatenheid waren ook de gewelven,

die zonder beschutting aan weer en wind ten prooi stonden, bijna alle ingestort; alleen die van de noorderzijbeuk hadden stand kunnen houden. Deze zijbeuk werd daarom van dak voorzien en verder, zoo goed als het ging, ten godshuis ingericht. Kort daarna — men noemt het jaar 1585 — werd ook de gehavende toren hersteld, niet in zijn fiere gestalte van vroeger, maar in den droeven dwergvorm, die ontstaat uit kommer en gebrek.

Als u het *Kabinet van Nederl. en Cleefsche Oudheden* opslaat, dan vindt u daar een plaatje van Oud-Zevenaars kerk, gelijk ze om den aanvang der 17e eeuw daar stond. Daar ziet u uit het noordwesten de noorderzijbeuk met haar schamel dak, den herstelden toren in zijn gedrukten staat, en den romp der eerwaardige Marie-kerk, die zoo droef langs den toren heen schouwt; maar van het dak van hoofdbeuk en priesterkoor ondekt uw oog niet het minste spoor. Dit bewijst dat die hoofdbeuk daar nog in bouwval ligt.

Heer Derick van Lengell, Valcks opvolger, slaagde erin, het muurwerk der middenbeuk te herstellen en ten jare 1616 weer onder dak te brengen. Zoo werd het althans voor erger verval behoed.

Dertig jaren verliepen eer het werk des herstels eene nieuwe schrede vooruitging, 't Geschiedde onder pastoor Gerrit van Wildenraet, die in Mei 1649 den herdersstaf in Emmeriks oude kerk opnam. Maar voor dien tijd was hij erin geslaagd, de middenbeuk met choor van Oud-Zevenaars kerk meer bruikbaar te maken voor de oefening van den godsdienst. Deze uitslag was verkregen, door een vasten muur met glasramen daarin, tusschen de zuidelijke pijlerrij te plaatsen. Zoo werd de Marie-kerk nu geheel buitengesloten en bleef aan haar droevig lot overgelaten.

Onder den volgenden pastoor, een anderen heer Derick van Lengell, verwant aan den vorengemelden, schijnt men erin geslaagd te zijn, het wonderbeeld der Lieve Vrouwe uit de stad terug te erlangen en te plaatsen in een kappelletje, dat door de evengenoemde scheidingsmuur heen naar de Maria-kerk werd uitgebouwd. Het stond daar nog op het eind der 18e eeuw, toen dit kappelletje door den eerwaarden pastor Gerrit Mander werd hersteld of vergroot. Daar bleven de vrome vereerders der Lieve Vrouwe neerknielen tot het jaar 1865, dat weer eene verandering bracht.


S. Martinuskerk te Oud-Zevenaar.

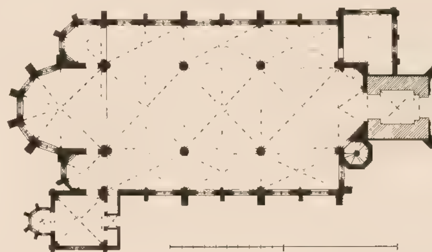
Tot een kloeken herbouw der Maria-kerk kwam het, helaas, niet, schoon de plannen daartoe in een gunstig uur waren opgevat, Hiervan getuigt ons de hoogwaardige Vikaris J. van Neercassel, die in Mei 1668 ten hoog kerkelijk bezoek naar Oud-Zevenaar kwam. Hij zegt ons, dat de achtbare baseliek aldaar, aan de Moeder gods toegeheiligd, oudtijds door dezer gunst met tal van wonderen verheerlijkt, daar thans nog staat te treuren over de wonden haar door den krijg geslagen. Maar voortgaande voegt hij er erbij, dat zij in den ijver van haar waakzame herder troost heeft gevonden en mag hopen op een gelukkig herstel in haar ouden luister.

Lang werd die hoop gerekt, zeer lang. Twee eeuwen bijna vlogen daarover heen. Toen kwam herwaarts als pastoor de eerbiedwaardige, vrome Gerrit Jan Oosterik, die in 1865 ertoe overging, Oud-Zevenaars kerk te herstellen in den vorm, waarmee zij sinds de 13e eeuw heeft geprijkt".

Wie zich even voorstelt hoe omstreeks 1865 in ons land de „restauratie" van een gebouw nog werd opgevat en dan op ons prentje ziet in welke mate deze kerk reeds in het begin der XVIIe eeuw verwoest was — hij zal zich kunnen voorstellen, dat het bezwaarlijk valt op grond van alleen-uiterlijke gegevens den ouderdom van deze architectuur te beoordeelen. De toren, die het minste leed, geeft nog het meeste houvast. En dat pastoor Hofman dien geheel te onrechte voor een dertiende-eeuwsch werk aanzag, behoeft nauwelijks betoog: reeds de overhoeksche stand zijner contreforten, die zelfs in Frankrijk vóór de XVe eeuw niet voorkomt, bewijst dit. Ik geloof niet, dat men zich vèr vergist, wanneer men dezen fraaien reus voor een werk uit het eind der XVe eeuw houdt. De kerk zelf moge ouder zijn, het dertiende-eeuwsch karakter van haar middenschip dankt zij toch vooral aan de in den geest der Fransche gothiek behandelde venstertraceeringen en aan de diensten met hunne crochet-kapiteelen — en deze dagteekenen zeer zeker, evenals de gewelven in het geheele zuiderzijschip, uit de dagen der herstelling. Alleen het noordelijk zijschip is in meer-oorspronkelijken toestand bewaard. Hier zijn de kruiswelven oud, evenals de met maskers versierde kraagsteenen, waarop hunne ribben rusten. [2])

◻Maar een bepaalde uitspraak dient te worden verdaagd tot na een nader onderzoek, waartoe gelegenheid zal zijn, wanneer de voorgenomen vergrooting der kerk tot uitvoering komt. Men is voornemens de zuider zijbeuk dan weder op de afmetingen der oude „Mariakerk" te brengen,

gelijk bijgaand plan — het werk der architecten Jos. CUYPERS en JAN STUYT — doet zien. ◻Merkwaardigerwijze bleven in deze zoo gehavende kerk eenige niet-onbelangrijke voorwerpen bewaard. Het meest bekende daarvan zal zeker wel het ruim-levensgroote beeld van den H. CHRISTOPHORUS zijn, dat thans in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht staat. 3) Voorts vallen te vermelden: het boven reeds genoemde devotiebeeldje (kleine marmeren Pieta van omstreeks 1440); een crucifix met dertiende-eeuwsch Corpus; een paar houtsculpturen: de H. CATHARINA, de H. BARBARA en een z.g. Selbdrittgroep, alle laat-gothisch. Dan een barok zij-altaar van 1664 en een koperen doopvont van 1650. Eindelijk twee liturgische voorwerpen: een ostensorium (afkomstig van „ELISABETH gebohren „Hartzogin van Bruinswijck ende Lunenborgh, „Hartzogin tot Geldre, vereert Anno Doi 1546, „renoviert Anno 1693, gegeven door C. H. Baron „VAN NISPEN en H. C. E. GOOSSENS EHELIEDEN „den 2 Juny 1807 op de Installering van GERARD MULDER als Pastor te Oud-Sevenahr") en een verguld zilveren kelk, op welks voet een gedreven Ecce-Homo-beeld tusschen de lijdensinstrumenten, en een beeld van een Bisschop, waarschijnlijk den H. EUSEBIUS voorstellende. Deze kelk is afkomstig van de voormalige Commanderie van ST. JAN te Arnhem, in het jaar 1807 in bruikleen, later bij Koninklijk Besluit d.d. 21 Aug. 1825 n°. 73, in eigendom aan de Kerk van Oud-Zevenaar gegeven.


Plan der S. Martinuskerk te Pannerden.

1) Zie: *Het Centrum* van 17 Februari 1902.
2) Bizonderheden over de herstelling der kerk in 1866 vindt men in het *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utr.*, II, blz. 309.
3) Beschreven en afgebeeld in de studie van Mgr. VAN HEUKELUM, *Van S. Christoffels beelden*, blz. 17 v.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE PANNERDEN.

◻Hier ontmoeten wij een werk van den heer TEPE, dat van zijne goede eigenschappen getuigt, een werk uit het begin van zijn loopbaan, waaraan blijkbaar, hoe eenvoudig het ook moest zijn, al de kracht eener jeugdige toewijding is ten koste gelegd. Ik geef hierbij den plattegrond — een type, dat navolging heeft gevonden — en een aanzicht van het uiterlijk. Men ziet met hoeveel zorg deze sobere baksteen-architectuur is behandeld, waar een door spaarzaamheid geboden constructie der wanden van het schip een dankbaar schaduweffect aan de hand deed, waar aan een afwisselende vorming der beeren een aangename speling werd ontleend. Men merke ook op hoe de bedaking eenige pikante bizonderheden kreeg, hoe eenige noodige bijbouwtjes tegen den toren en het choor een schilderachtig saamgegroept


S. Martinuskerk te Pannerden.

geheel helpen vormen, hoe een strenge zelfbeperking de juiste verhouding wist te vinden tusschen toren en kerk...

Het gebouw heeft 436 zitplaatsen. Het is geconsacreerd door Mgr. SCHAEPMAN op 27 Juni 1878.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WERENFRIDUS TE WESTERVOORT.

Met de bekende woordspeling „wat er staat is waterstaat" zou men van dit kerkje genoeg gezegd kunnen achten. Maar wij zijn licht geneigd te vergeten dat zulk een, in onze oogen belangloos, gebouw, voor de tijdgenooten zijner stichting evenzeer de bereiking van een lang gekoesterd ideaal beteekende, als de fraaiste kerk van onze dagen voor ons dat is. En, ook ter eere van de onvermoeide zorgers, die het tot stand brachten, schijnt het mij daarom niet onbillijk, waar de gegevens ertoe in staat stellen, dergelijk „waterstaatskerkje" eens te bekijken met de oogen zijner stichters. Ziehier dan wat een hunner verhaalt:

„Hoogst belangrijk was voor Westervoorts katholieken de 25ste Augustus 1842. Geen feestdag werd immer door hen met reikhalzender verlangen tegemoet gezien, dan die, waarop de Doorluchtige en Hoogwaardige Heer CORN. LUDOVICUS, Bisschop van Curium, Baron VAN WIJCKERSLOOTH, Heer van Schalkwijk, ter plechtige inwijding der nieuwe katholieke kerk te Westervoort werd verwacht.... Er bestond werkelijk behoefte in den Westervoortschen cirkel aan een eigen kerkgebouw en in die behoefte voorzag Nederlands rechtvaardige koning, benevens vele weldadige katholieken, ja zelfs niet-katholieken, ten wezenlijken zegen van zes honderd zeventig belijders der katholieke geloofsleer.... Met recht zeggen de Hoogeerwaardige en Eerwaardige Heeren onderteekenaars der uitnoodiging tot het offeren van liefdegaven ter voltooiing der nieuwe Westervoortsche kerk: „Roemrijk in de kerkelijke geschiedenis onzes Vaderlands is (onder anderen) het dorp Westervoort, aan den mond der Drususgracht, die den Rijn met den IJssel verbindt, gelegen! Hier immers werd, omtrent het jaar 736, onze heilige godsdienst door den H. WERENFRIDUS gevestigd; hier eindigde hij, in de armen zijner geloofskinderen, zijn werkzaam en nuttig leven".



S. Werenfriduskerk te Westervoort

De Reformatie, die te Westervoort, zooals elders de Roomsch-Katholieken van hun bedehuis beroofde, en hen als verstrooide schapen zonder eigen herder deed omdolen, verplichtte de bewoners elders de vertroostingen hunner voorvaderlijke godsdienst te gaan zoeken; en die vertroostingen mogten zij beurtelings te Arnhem, Duiven en 't Loo vinden. Het ligt buiten ons bestek eenen blik te werpen op de treurige jaren, die de getrouw gebleven Westervoorters, sedert de Reformatie hebben doorgebragt, totdat het eindelijk door onvermoeiden ijver der dorpsbewoners H. v. ESSEN, J. EVERS en P. RUTJES mogt gelukken, bij een besluit van Z. M. onzen geëerbiedigden koning, den 14en Januari 1841 uitgevaardigd, eene som van vijf duizend gulden beschikbaar gesteld te zien tot het bouwen eener nieuwe kerk. Hoe gunstig deze koninklijke beschikking ook uitviel, er bleven echter nog groote zwarigheden over. De geopende inschrijving werd met moeite op *f* 500 gebracht, eene som nauwelijks toereikend om de onkosten van bestekken, van 's rijks opziener enz. te dekken, behalve het aankoopen van den grond en al hetgeen verder werd vereischt. Maar ook deze zwarigheden stelde men terzijde, zelfs toen de aanbesteding der nieuw te bouwen kerk op den 1sten Juni des vorigen jaars, volgens het fraaie plan en het uitvoerige bestek van den kundigen opziener bij 's Rijks Waterstaat, den heer FIJNEBUIK, voor *f* 10,800 door GERRIT MASSOP te Zevenaar was aangenomen.... Z. M. de Graaf VAN NASSAU schonk eene gratificatie van *f* 300, terwijl de inzameling van liefdegaven, zoo wij hopen, van dien aard zal zijn uitgevallen, dat de bezwaren der commissie daardoor eenigszins zullen zijn verligt. Kieschheid verbiedt ons hier gewag te maken van hetgeen andere vermogende gevers hebben gelieven af te zonderen tot het doen vervaardigen van het altaar, den predikstoel en de communiebank, die met kunst en smaak reeds geheel of gedeeltelijk zijn afgewerkt door den heer G. HOLLAND te Arnhem.

En zoo stond in den aanvang der maand Augustus dezes jaar de net bearbeide, aan het bestek geheel beantwoordende en oog en hart zoozeer voldoende nieuwe tempel ter inwijding gereed. In de nabijheid der grijze Werenfriduskerk gebouwd, is hij uitwendig lang 27 Nederl. el, breed 10.70 el, inwendig heeft hij een lengte van 23.60 el. De nis voor het altaar is breed 3.80 el, de toren, reeds van eene klok voorzien, heeft van den bovenkant des koepels van den lantaarn op den toren eene hoogte van 20.10 el, en staat aan den zuidkant der kerk. Overigens bevat het goed verlichte gebouw een zeer ruim koor en twee rijen nette banken met een ruim middenpad en twee zijpaden...

Van overal stroomden feestgenooten te zamen. Eerebogen, met het Wapen des Konings, en met gepaste spreuken

prijkende, waren hier en daar in het dorp smaakvol opgerigt. Vóór de nieuw te wijden kerk stonden er twee met opschriften, die op de plegtigheden van den dag doelden. Het kerkgebouw was, inwendig, eenvoudig, maar sierlijk met guirlandes getooid. Ter weerzijden van het altaar, waren schilderijen bevestigd, en over de predikstoel was eene derde schilderij geplaatst, welke schilderijen toepasselijke, dichtmatige onderschriften bevatten....

Het Arnhemsche zangkoor, onder directie van den verdienstelijken toonkunstenaar PERQUIN, had benevens de heeren leden van het muziekcorps der stedelijke schutterij, aan de beleefde uitnoodiging, om den luister van het kerkfeest te helpen bevorderen, met de meest mogelijke bereidvaardigheid gehoor gegeven."

Aan deze mededeelingen valt slechts toe te voegen, dat de toren in 1884 is vervangen door eenen nieuwen, volgens het ontwerp van den architect G. TE RIELE WZN.

Zie: *Iets over de inwijding der St. Werenfriduskerk te Westervoort*, door J. DE BREET, *ben. de Leerreden bij die gelegenheid uitgespr.* door den WelEerw. Heer TH. BROUWER, R.k. Pr. en Kap. te Duiven. Arnhem, G. W V. D. WIEL, 1842; en vgl.: *Cath. Ned. Stemmen*, 1842, No. 15 en *De Godsdienstvriend*, dl. 48, blz. 258.

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. OSWALDUS TE ZEDDAM.

□Van de oude kerk, met 1 Januari 1810 volgens besluit van LODEWIJK NAPOLEON weder in handen der katholieken gekomen, staat alleen nog de kloeke toren uit de dertiende eeuw, waarin twee oude klokken hangen, onderscheidenlijk van 1526 en 1788. Tegen dezen ouden kolos is een nieuwe kerk, voor 450 zitplaatsen, gebouwd door den architect G. TE RIELE WZN., welke 18 Juli 1892 door Mgr. SNICKERS werd gewijd. Dit is eene driebeukige hallenkerk van vier traveeën, welker zijschepen met vijf zijden van eenen achthoek zijn gesloten, terwijl het middenschip overgaat in een presbyterium, bestaande uit eene ruime travee, geopend op de zijdelingsche polygonen, en eene vijfzijdige abside. De kruiswelven, die de kerk dekken, worden gedragen op eenvoudige pijlers en op rijzige schalken. Tegen den westwand is in het middenschip een ruime, op zuilen gedragen, tribune gebouwd.

De wanden zijn tot de waterlijst met doffe tegels bekleed, de pijlers welker basementen graniet zijn geschilderd, grijs gekleurd als waren zij van hardsteenblokken gestapeld, de hen bekleedende kolonetten geel gesausd, terwijl de met grove bladeren behouwen kapiteelen hoogsels in goud en oker op eenen rooden of blauwen grond vertoonen. De gewelven zijn wit met spichtig rankenornament, de ribben in roode baksteenkleur.

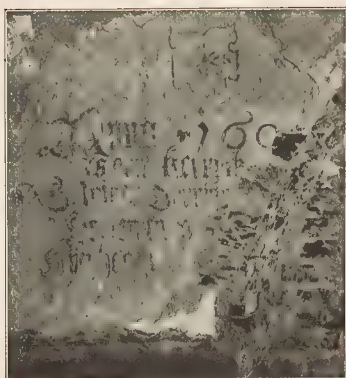
Op de beide wanden der choortravee zijn groote schilderingen aangebracht: het H. Avondmaal en de Bruiloft te Cana, in de welving van het choor engelen, die de Passiewerktuigen dragen.

□Meer dan dit alles verdient een oud



S. Andreaskerk te Zevenaar.

altaar de aandacht, welks laat-gothische retable (van moderne luiken voorzien) in het Noorden des lands zeker eene hooge zeldzaamheid is.
Uitwendig maakt de kerk met hare hooge zadeldaken en forsche drielichtvensters een kloeken indruk.



Opschrift in de kerk te Zevenaar (herinnerend aan de kerkwijding in 1605).

16. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANDREAS AP. TE ZEVENAAR.

Evenals in andere plaatsen, die tot Kleefsch gebied hebben behoord (Duiven, Groessen, Huissen), is ook hier de oude parochiekerk in handen der katholieken gebleven. Toch is het tegenwoordig kerkgebouw zeer verschillend van het oude en de verklaring hiervan geeft het feit dat het oude gebouw, hetwelk in 1601 door eenen brand reeds zeer had geleden, [1]) daarna opnieuw door het vuur schijnt geteisterd te zijn, en sedert niet weder in zijn oorspronkelijken toestand hersteld.
Kort na den eersten brand zijn blijkbaar wel de noodige voorzieningen getroffen, om het gebouw voor den dienst weder bruikbaar te maken, want een opschrift, voor eenige jaren onder dikke kalklagen teruggevonden, leert ons dat de kerk in 1605 opnieuw is gewijd. [2]) Maar daarna moet een nieuwe ramp het gebouw hebben geteisterd. Want de eigenaardige toren, die, blijkens ons van 1640 dagteekenend prentje, den brand van 1601 had overleefd, is geheel verdwenen. Lelong, die in 1733 dit prentje publiceerde, [3]) schreef er bij: „Dese kerk is niet meer in weesen, zijnde *voor eenige jaaren* door de vlammen verteert" — het schijnt dus niet gewaagd te veronderstellen, dat in het begin der achttiende eeuw een tweede brand de kerk verder verwoest heeft.
Belangrijke wijzigingen onderging de kerk voorts in 1870 toen, onder leiding van den heer Wennekers, volgens het ontwerp van Schneider, een transept en priesterchoor werden aangebouwd; vervolgens in 1884 door den bouw van een door Tepe ontworpen westtoren en eindelijk in 1905, toen het geheele interieur door Wolter te Riele werd gerestaureerd en daarna beschilderd door den heer G. B. F. Janssen.
Van het oude gebouw is dus eigenlijk — zij het dan in sterk-gewijzigden toestand — alleen het ruim overgebleven, dat driebeukig en vier traveeën diep is; hierbij sluiten zich twee later gebouwde traveeën aan, waarvan de meest westelijke als transept is behandeld, terwijl de oostelijke den overgang vormt naar het uit vijf zijden van eenen achthoek bestaande presbyterium.
Zware zuilen scheiden de beuken en dragen op hun lijstkapiteel diensten voor de ribben der midden-



Koperen memorieplaat in de S. Andreaskerk te Zevenaar.

schipswelving. Boven de archivolten zijn driedeelige spaarnissen aangebracht, onder TE RIELE's leiding met laat-gothisch maaswerk versierd; door groote drielichtsvensters in de zijbeuken ontvangt de kerk haar licht.



S. Andreaskerk te Zevenaar in 1840.

Verschillende oude meubelen en voorwerpen zijn in deze kerk bewaard: eenige, met snijwerk versierde, banken uit de zeventiende eeuw; een rijkgebeeldhouwde preekstoel van 1657, versierd met de statuetten van de H. Maagd, de Vier Evangelisten en de Apostelen PETRUS, PAULUS en ANDREAS; 4) de kuip van een zestiend'eeuwsche doopvont, met weelderig maaswerk behouwen (op modernen voet). Voorts een verguld zilveren monstrans uit het laatst der XVe eeuw (keur van Breda en jaarletter G) in 1903 door J. H. BROM vergroot en hersteld, en een kelk uit het begin der zestiende eeuw, afkomstig uit Duiven.

Eindelijk eenige grafmonumenten: twee rood-zandsteenen zerken met de beelden van ADRIAAN SPIERINCK († 1604) en zijne vrouw († 1594) en, unicum in ons land: een koperen memorieplaat, waarop eene voorstelling der kruisiging in, met mastikémail gevulde, gravure, een werk uit het begin der zestiende eeuw, dat, jammer genoeg, door eene recente restauratie wel iets van zijn ongereptheid en kunsthistorische waarde verloren heeft. 5)

1) STAATS EVERS, *Gelderland's voormalige Steden*, blz. 304.
2) Bijgaande afbeelding dezer inscriptie dank ik aan den heer G. B. F. JANSSEN.
3) *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Oudheden*, VI, blz. 316.
4) Vgl. hierover: *Bulletin v. d. Ned. Oudheidk. Bond*, 1907, blz. 148, waar de heer HOEFER mededeelt, dat banken en preekstoel het werk zijn van HENDRICK WIJTVELT.
5) Zie: *Bulletin v. d. Ned. Oudheidk. Bond*, 1906, blz. 38.

VII. HET DEKENAAT GROENLOO.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. HELENA TE AALTEN.

In plan een verkleinde en vereenvoudigde imitatie van 's Heerenberg, is dit voor 320 zitplaatsen door den heer Tepe gebouwde kerkje, dat 9 September 1895 door Mgr. Van de Wetering werd gewijd. Een driebeukig schip, zonder eigen verlichting der middenbeuk, een ruim transept met driezijdig gesloten ramen, aansluitend aan de op elkander geopende polygonen van presbyterium en zijbeukkapellen — eene bij uitstek ruime dispositie dus, waarbij twee rijen van slechts vier zuilen voldoende zijn om de geheele welving te dragen.



S. Helenakerk te Aalten.

Eenvoudige polychromie en kleurige vensters in choor, transept en westgevel verlevendigen het interieur, dat met zijn rijk gebeeldhouwden preekstoel en triomfkruis van liefdevolle verzorging spreekt.

Het uitwendig aanzien geeft onze afbeelding weêr.

2. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE BELTRUM.

Het geheel verschillend karakter van uiterlijk en inwendig aspect dezer kerk wordt verklaard door hare gecompliceerde bouwgeschiedenis: een in 1846 door J. B. Weenink gebouwde waterstaatskerk is namelijk van 1862 tot '64 door den architect Wennekers gemetamorfoseerd door den aanbouw van een priesterchoor, in verband waarmede de kerk driebeukig werd gemaakt, en van eene op pijlers gedragen welving voorzien, terwijl een nieuwe herschepping plaats vond in 1894, toen de heer Tepe eenen toren, geflankeerd door doopkapel en catechismuskamer, voor de kerk zette en hare buitenmuren geheel ommantelde.

De kerk, die, na deze laatste uitbreiding, 570 zitplaatsen bevat, werd 10 September 1895 door Mgr. Van de Wetering geconsacreerd.



Kerk van O. L. Vr. Hemelvaart te Beltrum.

3. DE PAROCHIEKERK VAN HET H. HART V. JEZUS EN VAN DEN H. GEORGIUS TE BREEDEVOORT.

Met de karige betiteling „een vrij nette kerk" maakte Staats Evers zich af van dit gebouw, dat inderdaad een goed geslaagd voorbeeld van een dorpskerk mag heeten. Hoewel niet groot (berekend voor 200 zitplaatsen), verdient dit jonge werk van den heer Tepe, in 1876 door Mgr. Schaepman geconsacreerd, alle aandacht.

Het is een eenbeukige kruiskerk: aan een drie traveeën

diep schip, sluit zich een ruim transept, geopend op een uit vijf zijden van eenen achthoek bestaand choor. Een bizonder aangename verhouding der afmetingen geeft aan deze eenvoudige ruimte al dadelijk eene bekoring, welke nog verhoogd wordt door de zorgvuldige polychromie, in goed gekozen kleuren.



Kerk van het H. Hart van Jezus en van den H. Georgius te Breedevoort.

Uitwendig is het kerkje aardig door zijne ligging achter een muurtje, waar frisch groen boven uitkijkt; en het groot talent, waarmede de heer TEPE in zijne gelukkige oogenblikken, met allerlei kleinigheden van sober metselwerk relief en speling weet te geven, valt hier — als ons prentje toont — duidelijk te herkennen. Het torentje — op zichzelf fijn gedetailleerd — is misschien wat spichtig, maar, alles tezaam genomen, mag dit kerkje toch ongetwijfeld een goed voorbeeld heeten.



Kerk van O. L. Vr. Hemelvaart te Doetinchem.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS TE DINXPERLOO.

☐ Vóór het herstel der hiërarchie gingen de katholieken van deze gemeente ter kerke in het aangrenzende Duitsche plaatsje Süderwich. In 1855 werd te hunnen behoeve door eenen anonymus een onbeteekenend kerkje gebouwd, waar later door den architect G. TE RIELE een priesterchoor is bijgebouwd.

5. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE DOETINCHEM.

☐ Volgens *Neerlandia Catholica* zou deze kerk in 1857 zijn gebouwd, maar daar pastoor VAN DE WEIJER mij berichtte, dat zij in November 1863 is gebenediceerd door Deken NIJKAMP, komt het mij waarschijnlijker voor, dat haar bouw ook wel in dit laatste jaar zal zijn voltooid. ☐ Architect was de heer WENNEKERS, die zich blijkbaar inspireerde op Fransche vroeggothiek. Het plan der driebeukige kerk bestaat uit quadraatvormige traveeën in het middenschip, aan elke waarvan twee traveeën der zijbeuken

beantwoorden. De gewelven worden gedragen door pijlers, afwisselend met zuilen. Uit drie zulke kwadraten, in het westelijke waarin de toren is geplaatst, bestaat het ruim der kerk, een vierde quadraat met vleugels ter breedte der zijbeuken en terzelfder hoogte gewelfd als het middenschip, vormt het transept, een vijfde vierkant, met drie zijden van eenen achthoek gesloten, het priesterchoor, welks zijwanden voor de helft doorbroken en met bogen geopend zijn op de rechthoeken, die de zijbeuken afsluiten. Terwijl de pijlers — in doorsnede rechthoekig en bekleed met vlakke pilasters voor de gordelbogen en met ronde colonnetten voor de ribben der gewelven — gepolychromeerd zijn, vertoonen de hardsteenen zuilen hun natuurlijke kleur. Beide, pijlers en zuilen, dragen kapiteelen met bladornament versierd, dat, evenals de traceering der tweedeelige vensters, in het karakter der vroeg-gothiek is bedoeld. De nisvensters in de kruisramen zijn met een veelkleurige, de vensters van middenschip en zijbeuken met een grijze ornamentatie beglaasd; alleen de drie lichten in den chorveelhoek gehistorieerd: in het midden de Annunciatie en de Geboorte des Heeren, rechts de vier Evangelisten, links de vier groote profeten.

□ Uitwendig komt van de kerk niet veel meer te zien dan de al te slanke toren.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MATTHEUS TE EIBERGEN.

□ Een kerkje met ruim 300 zitplaatsen: ééne beuk, met lager en smaller choor en, in het oosten, een toren geflankeerd door doopkapel en traptorentje. De kerk is gebouwd onder den architect A. Tepe en 8 Februari 1877 ingezegend. Van haar bezit is, volgens de opgave van pastoor Van Schaik, alleen opmerkelijk een vijftal houten beelden, iets minder dan 1 M. hoog, geplaatst rondom tegen den muur in het priesterchoor, voorstellende de Heiligen: Paus Gregorius den Groote, Catharina, Clara, Aldegondis en Antonius den Kluizenaar. „De polychromie er van is van een dertig jaar geleden, maar de beelden zelf zijn van vóór de Reformatie en afkomstig uit Groenloo, waar ze zich in de rommelkamer bevonden en waaruit pastoor P. van den Hurk ze gered en mee naar Eibergen genomen heeft".

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE ETTEN.

□ Belangrijker dan dit merkwaardige kerkje zelf, dat 400 zitplaatsen bevat en 20 October 1845 door Mgr. Van Wijckerslooth werd gewijd, zijn de oude zandsteenen reliefs, in de tombe van het hoofdaltaar geplaatst. Zij dagteekenen uit 1638, zijn afkomstig uit het adellijk stift van Hoog-Elten en stellen voor: het verraad van Judas, het H. Avondmaal en Jezus in den hof van Gethsemani.



S. Martinuskerk te Gendringen.

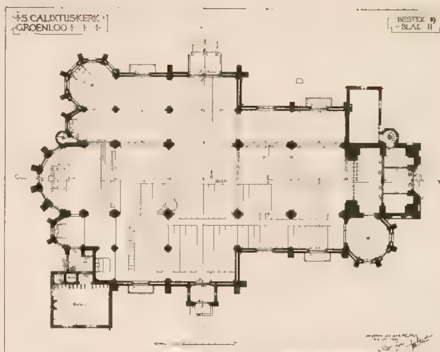
8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE GAANDEREN.

□ Een „waterstaatskerk" voor 350 zitplaatsen, in 1854 gebouwd.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE GENDRINGEN.

□ De bijgevoegde afbeelding moge volstaan ter karakterizeering van deze, door den heer Tepe gebouwde kerk, welke 6 Mei 1896 is gewijd door Mgr. Van de Wetering. Zij bevat ruimte voor omstreeks 500 zitplaatsen. Het in marmer en koper uitgevoerde hoofdaltaar met drieluik-retable is een werk van J. H. Brom.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CALIXTUS TE GROENLOO.



□Ter vervanging der in 1838 gebouwde kerk (27 Augustus 1842 door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH geconsacreerd), is sinds het najaar van 1906 een groote kerk in aanbouw naar het ontwerp der architecten JOS. CUYPERS en JAN STUYT. Dank zij hunne welwillendheid, ben ik in staat met bijgaande prentjes van het nieuwe gebouw reeds eenig denkbeeld te geven. Blijkbaar zal hier door een frissche behandeling van oude gegevens een werk tot stand komen, dat, zonder zich van geëerde traditiën ver te verwijderen, toch geenszins onoorspronkelijk mag heeten. De bouwmeesters zelf schreven over hun werk (in het *Zondagsblad v. Het Centrum* van 2 Feb. 1907) het volgende: „Toen voor het schilderachtige plaatsje Groenloo, ver in den Gelderschen achterhoek, dicht bij de Duitsche grens gelegen, het karakter bepaald moest worden van de nieuw te bouwen kerk, behoefde men niet lang in twijfel te verkeeren, of het hier gewettigd zou zijn den traditioneelen weg te volgen. Met beslistheid is dan ook deze weg gekozen en niettegenstaande de gewijzigde omstandigheden waaronder wij leven, het eenmaal ingenomen standpunt gehandhaafd.

Zoo sluit dan deze kerk wat vormenspraak aangaat, zich aan bij de kerken uit den Roomschen tijd onzer Vaderlandsche geschiedenis. Het is een kruiskerk met grooten toren in het Westen vóór en angelustoren in het kruis op de kerk. Het materiaal is de vaderlandsche baksteen zoowel van binnen als van buiten, en met zeer spaarzame toepassing van natuursteen voor basementen, dorpels, treden, gewelfsluitsteenen en knoopen, in 't kort alleen dáár aangebracht waar men met baksteen moeilijk had kunnen volstaan. Met recht mag men dezen bouw een zuiveren baksteen-bouw noemen. Het prachtige materiaal, dat onze vaderlandsche industrie in deze lijn oplevert, is ook aanleiding geweest de construeerende onderdeelen van den bouw, zelfs binnen in de kerk, van in 't gezicht blijvende baksteen uit te voeren, zoodat nu pijlers, pilasters, bogen en gewelfribben alle met sierlijke roode baksteen worden gemetseld, terwijl de muurvelden en gewelfschelpen gepleisterd worden om gelegenheid te geven deze later met beschildering te voltooien.



Kerk van den H. Calixtus te Groenloo.

Aan het Priesterkoor-eind sluiten aan beide zijden van het hoofdaltaar telkens twee kapellen aan, die echter onderling alle verschillend zijn van afmeting en bewerking. De schitterend rijke gewelfbehandeling herinnert aan de aloude hoofdkerk van Gelderlands hoofdstad, de St. Eusebiuskerk te Arnhem.



S. Bonifaciuskerk te Lichtenvoorde.

☐De kerk biedt ruimte voor veertienhonderd zitplaatsen, doch welsprekender voor het beseffen der afmetingen mogen allicht de hier volgende cijfers worden geacht. De kerk is lang 61 M., breed over het schip 22.50 M. en over het transept 33.25. De hoogte onder het gewelf is 18 M., tot den nok 27 M. De toren meet 12 × 12 M. en zijn metselwerk is 40.60 M. hoog, terwijl de haan zich 75 M. boven den beganen grond verheft."

11. DE BIJKERK VAN DE H. AGATHA TE HARREVELD.

☐Een heel eenvoudig — min of meer op des heeren TEPE's werk geïnspireerd — baksteenkerkje, in 1889 volbouwd, naar het ontwerp van den architect G. TE RIELE, op de fundamenten van een in 1888 door den bliksem verwoest kerkje en met behoud van den daarbij behoorenden toren. Het bevat 200 zitplaatsen, alle in het middenschip.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BONIFACIUS TE LICHTENVOORDE.

☐Een waterstaatskerk „avant la lettre", tijdens Pastoor WESTERMAN door den Arnhemschen bouwkundige VAN WAAIJEN in 1819 gezet, ruimte biedend voor 700 zitplaatsen. Het schip, waaraan een halfrond choor aansluit, is in drie beuken verdeeld door, met rondbogen verbonden, pijlers welke boven de middenbeuk een tongewelf en boven de zijschepen vlakke zolderingen dragen. Tegen den westgevel staat een in de kerk voorspringende tribune, op vier zuilen gedragen. Het geheele interieur is in een geelgrijzen toon gesausd, het choor wat rijker gepolychromeerd: een tapijtpatroon op den wand, de negen choren der engelen in het gewelf. De vensters zijn beglaasd met tafereelen uit het leven van Jezus. Een barok hoofdaltaar en een niet onverdienstelijk gesneden communiebank dateeren blijkbaar uit den bouwtijd der kerk.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES BAPT. TE MEDDEHO.

☐Van dit voor 200 zitplaatsen ingerichte kerkje zij medegedeeld, dat het in 1863 en '64 is gebouwd door den bouwkundige A. TE WIEL uit Azewijn en 15 December van laatstgenoemd jaar ingezegend door Deken NIJKAMP.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE MECHELEN.

☐Aan vriendelijke mededeelingen van pastoor VAN VILSTEREN ontleen ik:
„De eerste steen der kerk werd gelegd op 7 Sept. 1855 en het gebouw was voltooid 1 Aug. 1856. Door de zorgen van den WelEerw. Heer J. H. HARPERINK, pastoor te Gendringen, en eene bouwcommissie, bestaande uit de Heeren B. POODT, TH. en B. SMELTING werd het werk voltrokken. Aannemer der kerk was W. LELIEVELD voor de som van *f* 8940.—, architect de Heer B. BERKHOUT, Rijksopzichter te Zutfen. De gelden werden verkregen door vrijwillige bijdragen uit Mechelen en door eene rijkssubsidie van *f* 2000.—. Op 4 Aug. 1856 werd de kerk van Mechelen door den Aartsbisschop van Utrecht, Mgr. ZWIJSEN, erkend als bijkerk van Gendringen. De inzegening der kerk had plaats door den Deken van Groenloo, J. H. NIJKAMP, op 5 Aug. 1856. 1 Nov. 1863 werd Mechelen eene zelfstandige parochie,



S. Martinuskerk te Mechelen.

terwijl de WelEerw. Heer HEMMING, voordien pastoor te Winterswijk, op 29 Oct. 1863 zijne intrede deed als eerste pastoor der nieuwe kerkelijke Gemeente."

15. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. CAECILIA TE NEEDE.


Kelk der kerk te Neede.

Fundator van dit kerkje in den vollen zin des woords was de ijverige pastoor G. J. VAN ROOIJEN, die zijn werk niet voltooid heeft mogen zien. De kerk heeft ééne beuk, aan welker zes traveeën een smaller en lager choor aansluit, dat uit ééne travee en vijf zijden van eenen achthoek bestaat. Het schip is gedekt met een houten, spitsbogig tongewelf, welks schinkels rusten tegen de gedeeltelijk binnen de muren gestelde contreforten, het choor heeft een gepleisterde baksteenen welving.
Gladde muren met tweedeelige spitsboogvensters, een torentje met venster, galmgaten en op een boogfries gedragen leien spits — ziedaar het eenvoudig uiterlijk van dit landelijk kerkje.
Een zandsteenen altaar met koperen versieringen en geëmailleerde tafreelen, werk van J. H. BROM, en vooral een rijk georneerde kelk met gouden cuppa en pateen, door denzelfden „edelsmid" gemaakt in 1887 en door pastoor VAN ROOIJEN aan de kerk nagelaten, verdienen vermelding.

16. DE PAROCHIEKERK DER H. WALBURGIS TE NETTERDEN.

Overeenkomstig het zesde der „additioneele artikelen" van de staatsregeling van 1798, is de van vóór de Reformatie dagteekenende kerk in deze gemeente uit handen der hervormden in het bezit der katholieken teruggekomen.
Dit, naar het schijnt, oorspronkelijk dertiende-eeuwsch gebouw, is hersteld en uitgebreid onder leiding van Dr. CUYPERS. Het is thans een driebeukig kerkje, vijf traveeën diep en met een uit vijf zijden van eenen achthoek bestaand choor. De oude toren is behouden, doch verhoogd en van een nieuwen spits voorzien. De aanbouwen tegen het choor en tegen den toren, de behandeling van het uiterlijk der zijbeuken met hun rij van geveltjes, de geëlaboreerde vormen van den toren, dit alles karakteriseert wel den vindingrijken geest van den bouwmeester in die periode van zijn leven, waarin hij nog sterk onder den invloed stond van VIOLLET-LE-DUC.
Het kerkje bevat 248 zitplaatsen.


S. Walburgiskerk te Netterden in 1743.

17. DE BIJKERK DER H.H. MARTELAREN VAN GORKUM TE REKKEN.

Een gebouwtje voor 150 zitplaatsen, volgens de aanwijzingen van Mgr. VAN HEUKELUM door den architect G. TE RIELE ontworpen, en 3 September 1872 gebenediceerd.

18. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. CAECILIA TE RIETMOLEN.

Is gesticht in 1771 en in 1836 verbouwd.



S. Walburgiskerk te Netterden.

19. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MAURITIUS TE SILVOLDE.

Ter vervanging eener in 1825 afgebrande kerk, is hier in 1836 eene nieuwe gebouwd, van het waterstaatstype, die in 1880 belangrijk is hersteld en opgeknapt en thans 450 zitplaatsen heeft. Zij bezit een paar laat-gothische koperen kandelaars en een oud Marianum, dat onder den naam „de bedrukte moeder Gods van Varsseveld" vóór de Reformatie grootelijks werd vereerd, zoodat tot in Düsseldorf het spreekwoord bekend was: „Hij ziet er uit als de moeder Gods van Varsseveld". Nadat de parochie Varsseveld, aan welke het oorspronkelijk behoorde, tot de Hervorming was overgegaan, had dit beeld, na eenige omzwervingen, een veilige plaats gevonden in de kloosterkapel van het naburige Duitsche Anholt, vanwaar pastoor BLUEMERS het in 1856 voor Silvolde wist te verkrijgen. Het beeld is ruim 1 M. hoog en dagteekent blijkbaar uit de eerste helft der zestiende eeuw. [1])

[1]) Vgl. over dit beeld p. KRONENBURG'S opstel in *de Kath. Illustratie*, 1904, blz. 145.

20. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. GEORGIUS TE TERBORG.

Een waterstaatskerk, tijdens het pastoraat van den Eerw. Heer JAC. WILLEMSEN gebouwd en in 1843 gebenediceerd door den aartspriester TERWIND. Zij bevat 260 zitplaatsen.

21. DE PAROCHIEKERK DER HH. PETRUS EN PAULUS TE ULFT.

Deze in 1865 en '66 voor 700 zitplaatsen gebouwde kerk, die eerst in 1898 door Mgr. VAN DE WETERING werd geconsacreerd, is een der vroege werken van Dr. CUYPERS. Het is een driebeukig gebouw, bestaande uit eenen westtoren, een schip van vier traveeën, een ruim transept en een choor, gevormd door eene travee en vijf zijden van eenen achthoek. In doorsnede vertoont het gebouw het basilicale schema: een hoog middenschip met eigen licht (in elke travee drie gekoppelde vensters, het middelste hooger dan de flankeerende) en lagere zijbeuken. Beide deelen zijn met kruiswelven gedekt, de luchtbogen, die de middenschipswelving schragen, onder het lessenaardak der zijbeuken aangebracht. De beuken zijn gescheiden door zuilen met kelkvormig kapiteel, waarop slanke diensten, voor de nervures der gewelven, die in het presbyterium op van den grond oprijzende schalken rusten. Uitwendig is de kerk vrij sober behandeld, alleen de portieken in den toren en de beide transeptgevels in een rijker trant.
De kerk bezit een monstrans van vóór de Hervorming, die, volgens de overlevering, door een trouw-gebleven kapelaan zou zijn gered toen de pastoor van Varsseveld in 1578 met zijne kudde het oud geloof verliet.



Marianum der kerk te Silvolde.

22. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS VAN PADUA TE VRAGENDER.

□ Een kerkje voor 190 zitplaatsen, 26 Januari 1871 gebenediceerd. Het dagteekent uit de dagen, toen Mgr. VAN HEUKELUM het aartsbisdom begon te winnen voor zijne kunstopvattingen en men weet te verhalen, dat hij het was, die het ontwerp der kerk — van den architect SCHNEIDER — aan den pastoor kwam brengen.
Men bezit hier een in hout gesneden groep, de Calvarieberg, naar het schijnt gered uit de oude kapel van Vragender en door eene katholieke familie uit de buurt aan de nieuwe kerk geschonken.

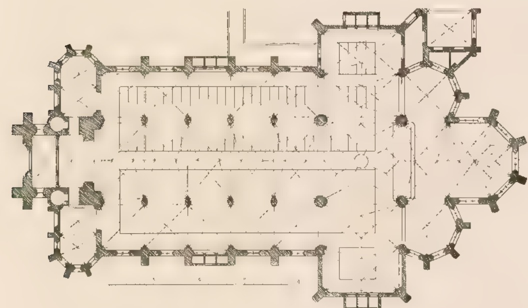

S. Jacobskerk te Winterswijk.

23. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE WINTERSWIJK.

□ De toren dezer kerk, die eene herhaling in betere verhoudingen van die te Doetinchem is, doet onmiddellijk den architect H. J. WENNEKERS als haren bouwmeester kennen. Het komt mij voor, dat zij een zijner best-geslaagde werken is. Zij bevat 600 zitplaatsen, werd in 1869 voltooid en gebenediceerd en laat zich beschrijven als eene driebeukige hallenkerk van vijf traveeën met een vijfzijdig gesloten choor. Slanke, hardsteenen pijlers dragen op vroeg-gothische, ombloemde kelkkapiteelen de gordels en ribben harer gewelven.
De vensters in de oostelijke wanden der zijbeuken en die van het choor zijn met gebrandschilderd glas gedicht; het sterfbed van den H. Jozef, de Hemelvaart der H. Maagd en het leven van Jezus (in negen amandelvormige médaillons) staan hierin kleurig verbeeld.
Tegen den W. wand staat een op den toren geopende tribune, die door het groote torenvenster rijkelijk licht ontvangt.
De geheele kerk is stemmig gekleurd, de choorwanden zijn tot den cordonband met ornamenttegels bekleed.

24. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WERENFRIDUS TE ZIEUWENT.

□ Het laatste en voornaamste werk van den te vroeg gestorven architect J. W. BOERBOOMS, eene ruime kerk — voor 800 zitplaatsen — 10 October 1899 door Mgr. VAN DE WETERING geconsacreerd.
Het is een ware verrassing in dit achterafsche plaatsje deze kerk-als-'n-kathedraal te vinden, die — met haar bijna 70 M. hoogen en goed-geproportioneerden toren, haar geëlanceerd choor, transept en schip, die zoo kras en strak den kruisvorm teekenen, haar sterke kleurigheid door de afwisseling van roode baksteen met witte zandsteenen banden en gele klinkers en blauwe leien — zoo in alle opzichten aandacht vraagt en ook verdient.


Kerk v. d. H. Werenfridus te Zieuwent.



S. Werenfriduskerk te Zieuwent.

De verwachting, opgewekt door dit uiterlijk, wordt door het interieur niet teleurgesteld. Uit onzen plattegrond ziet men de dispositie. Zeggen wij dus alleen, dat van binnen bijna uitsluitend baksteen is gebezigd, veelal gepleisterd en gepolychromeerd, hardsteen toegepast alleen voor de profileering der van grijze klinkers gemetselde basementen, zandsteen voor de kapiteelen, bleekgele baksteen voor de archivolten, de gewelfribben, montants, traceeringen en dagkanten der vensters. De gewelven zijn wit, met eenvoudige rand- en rankversieringen, waartusschen, in de viering, Evangelistenfiguren.

Wendt men zich naar het westen, dan geeft een trits van bogen een verrassenden doorkijk in den toren en de beide uitgebouwde kapellen, die dezen flankeeren, terwijl de blik naar het oosten in de lijnenspeling van de wijd uitgebouwde transeptarmen en de hoog-opgetrokken veelhoeken, die zijbeuken en choor beëindigen, niet minder aantrekkelijks vindt.

Het is jammer, dat een al te haastige ijver blijkbaar de versiering der kerk heeft bestierd. Noch de beglazing der choorvensters — tafreelen uit het leven van den H. Werenfridus — noch de reliefs van communiebank en altaartombe kunnen geprezen worden.

En bij een dorpskerk van zoo grootsteedschen aanleg, voegt allerminst zulk dorperlijk werk.

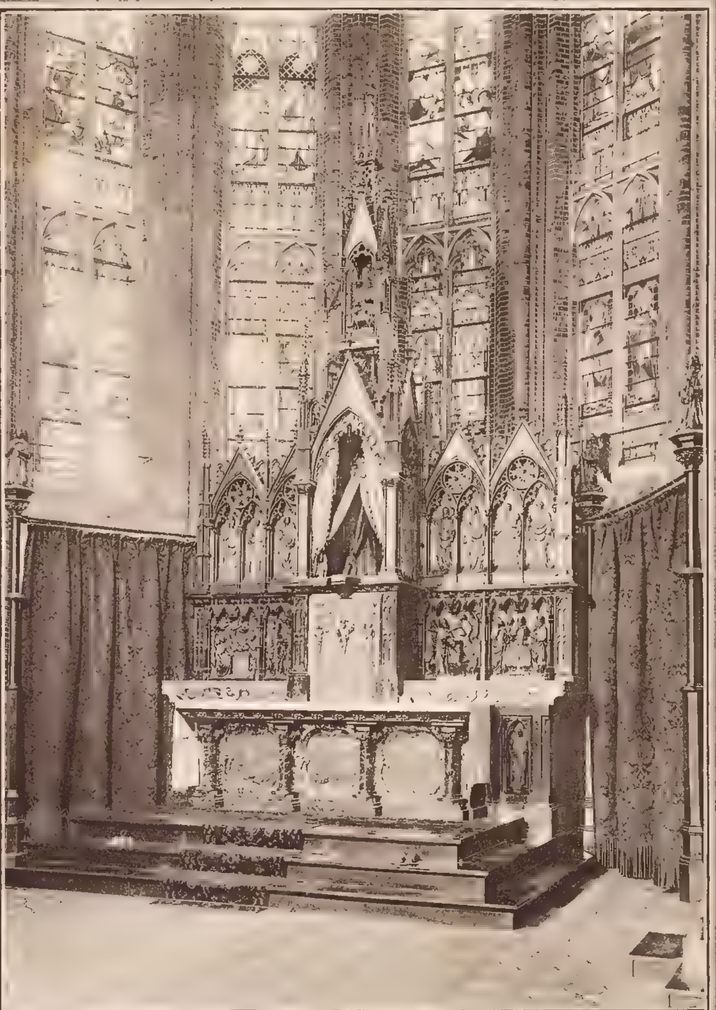
PLAAT B.



S. Martinuskerk te Groningen.



S. Vituskerk te Winschoten



S. Martinuskerk te Groningen (hoofdaltaar)



S. Willibrorduskerk te [illegible]



S. Willibrorduskerk te Oude Pekela.

VIII. HET DEKENAAT GRONINGEN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE APPINGEDAM.

◻Dit voor 150 zitplaatsen ingericht kerkje, dat 30 Juni 1902 door Mgr. VAN DE WETERING werd gewijd, is een werk van den Utrechtschen architect A. J. VAN SCHAIK. Het is een uiterst sober, eenbeukig, baksteenen kruiskerkje, met houten tongewelf gedekt, blijkbaar met veel liefde behandeld: men zie b.v. den voorgevel met het, op een uitgebouwd portaal oprijzend torentje, dat aan zijne overgangen van vierkant naar zeshoek en van dezen naar een achthoekige klokkenkamer en spits, een geestige speling ontleent.



S. Nicolaaskerk te Appingedam.

2. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE ASSEN.

◻Een waterstaatskerk, ontworpen door den hoofdingenieur ADR. KOMMERS GZN., in 1837 voltooid en 12 September gewijd door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH. In 1880 werd het gebouw vergroot en van een in TEPE's trant gebouwden toren voorzien door den Utrechtschen bouwkundige C. VAN SCHAIK. Sedert bevat zij 316 zitplaatsen. Haar interieur ontleent eenigen luister aan drie oude koperen kronen. De kerk bezit een zeer belangrijke reliek, den schedel van den H. RADBODUS.

Mededeelingen over deze kerk vindt men in: *De Godsdienstvriend*, dl. 38, blz. 261; dl. 39, blz. 195; in de *Katholieke Illustratie*, XIV, blz 187 (met afbeelding) en, over de reliek, in *Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, X, blz. 266 vv.

3. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE BEDUM.

◻Dit, naar A. TEPE's ontwerp gebouwde kerkje, werd 31 Augustus 1881 geconsacreerd door Mgr. A. J. SCHAEPMAN. Het bevat 200 zitplaatsen. De herinnering aan den H. WALFRIDUS, die in de negende eeuw een weldoener der streek was, is er verlevendigd, door de plaatsing van zijn beeld in deze kerk. Naar men wil zou ook eene oude houtsculptuur, in de sacristie bewaard, den Heilige voorstellen. 1)

1) KRONENBURG, *Neerlands Heiligen in de Middeleeuwen*, I, blz. 13.



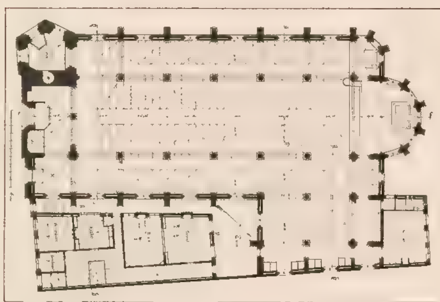
De kerk van O. L. Vr Hemelvaart te Assen.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE DELFZIJL.

◻Een kerkje voor 82 zitplaatsen, dat met hulp van Koning Willem I in 1816 is gebouwd, vooral ten behoeve der daar toenmaals in garnizoen liggende militairen.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE GRONINGEN.

◻Over deze, 19 September 1895 door Mgr. VAN DE WETERING geconsacreerde, kerk vind ik ver-



S. Josephskerk te Groningen.

meld [1]): „Dit is minstens de derde kerk, die op deze plaats verrees. Ook de beide vorige hadden materiaal (baksteen) en bouwstelsel gemeen, want zekerheid werd hiervan verkregen, toen de pijlers van den vorigen bouw (zonder dwarspand) werden afgebroken en inwendig geprofileerde baksteen aan den dag brachten, die dus van een vroegeren bouw afkomstig moest zijn. De hoofdsteunpunten werden ook ten derde male aangehouden, de buitenmuren meer naar buiten geplaatst, het choor verlengd. De kruisvormige basilica met ronde zandsteenen zuilen, is, in aansluiting aan het XV-eeuwsche bouwstelsel, ontworpen op den geometrischen grond van gelijkzijdige driehoeken."

De kerk, die naar een ontwerp van Dr. Cuypers werd uitgevoerd door Joseph Cuypers — wiens hand in de sober-strakke behandeling van het uiterlijk (helderroode baksteen) mij voorkomt het duidelijkst herkenbaar te zijn — maakt een zeer aangenamen ruimte-indruk (zij heeft omstreeks 1000 zitplaatsen).

Hare beglazing (in transept en priesterchoor) en meubeling geven ook blijk van liefdevolle verzorging. Daar zijn de kleurige kruiswegstaties van den Antwerpschen meester Louis Hendrix (± 1860), zoo bizonder gelukkig geplaatst op een houten lambris langs de zijbeukwanden, waardoor zij minder spreken als „schilderijen" en beter zijn ingepast in het decoratief geheel . . . . de rijkbewerkte communiebank (marmer en koper) . . . . het hoofdaltaar, van zwart en groen marmer met dof-gehouden koperen reliefs en retable, dat als kleurengeheel zeer smaakvol mag heeten, al is de architecturale samenstelling zwak en weinig in harmonie met de kerk...

☐ Maar waar zou ik ophouden bij een zoo rijken inventaris! Want de kerk bezit ook mooie oude dingen: gedreven zilveren tabernakeldeurtjes in het hoofdaltaar; een eiken preekstoel uit het eind der zestiende eeuw, jammer genoeg ontsierd door latere reliefs op de paneelen der kuip; een mooien vroeg-zestiende-eeuwschen monstrans (1523) [2]) en eenige met borduurwerk versierde oude gewaden.

[1]) *[Catalogus van de] Tentoonstelling der werken van Dr. P. J. H. Cuypers*, Amsterdam, 1907, blz. 71.

[2]) Vgl. hierover de opstellen van pastoor Hofman in *Dietsche Warande*, 1889, II, blz. 549 en *Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, XXIII, blz. 274.

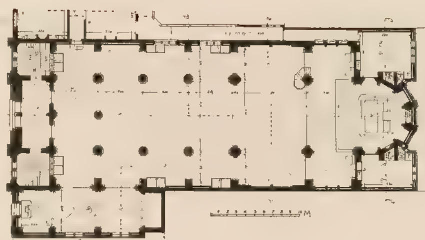


S. Josephskerk te Groningen.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE GRONINGEN.

☐ Met geringe wijzigingen in den aanleg der oostelijke kapellen en de plaatsing van den toren, is deze kerk (25 Mei 1887 gewijd door Mgr. Snickers) gevolgd naar de, eveneens door Dr. Cuypers, te Bussum gebouwde kerk, die op hare beurt in hoofdzaak werd ontleend aan de reeds vroeger besproken Broerenkerk te Zutfen (zie blz. 66). De hierbij gevoegde afbeeldingen

geven het werk voldoende weêr. Men ziet uit den plattegrond welke moeilijkheden het terrein meêbracht en hoe die aanleiding gaven tot eene oplossing (de uitgebouwde oostelijke kapel tegen de zuiderzijbeuk), welke aan dit overigens zoo eenvoudig plan eene verrassende variatie bezorgt. ▢Van de vier altaren is dat van den H. Jozef uit de ateliers van STOLTZENBERG, de overige zijn het werk van W. MENGELBERG, evenals de communiebank. De gehistorieerde vensters in het priesterchoor werden door H. GEUER geschilderd.[1]


Kerk van O. L. Vr. O. O. te Groningen.

In de pastorie zag ik eenen kelk, versierd met graveer- en drijfwerk, half gothisch, half renaissance, onder welks voet staat ingegrift: „wolterus gherardi groninganus commendator in witwert anno 1542".

[1]) Zie: A. B H. Derksen, *St. Jozefkerk van Groningen. Beschrijving van altaren, ramen en communiebank*, Groningen, 1897.

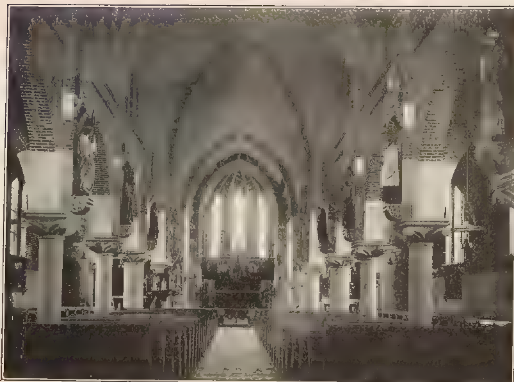
7. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. ONBEVLEKTE ONTVANGENIS TE GRONINGEN.

▢Ook bij deze kerk — in 1886 door den Haagschen architect NICOLAAS MOLENAAR gebouwd — is het blijkbaar de ruimtevraag geweest, die op het plan den grootsten invloed had. Eene kerk, die bij 45 M. diepte (buitenswerks) niet meer dan 16 M. breed kon worden, bezit zeker niet de dimensies, die men in eene stad zou verwachten. Geen wonder dan ook, dat haar bouwmeester woekerde met den grond, de muren aan de buitenzijde der contreforten plaatste en, door het aanbrengen eener galerij boven de zijbeuken, ruimte won, die gelijkvloers niet te vinden was.


Kerk van O. L. Vr. O. O. te Groningen.

Van dit empore-systeem — aanvankelijk om constructieve redenen toegepast — vindt men in Frankrijk en Duitschland voorbeelden te over en ook in ons eigen land komt het voor (voorm. S. MARIE te Utrecht, O. L. VR. te Roermond). Geheel in den geest dier oudere werken heeft de bouwmeester zijne taak opgevat. Het gelijktijdig gebruik van rond- en spitsboog, van spitsboog- en radvenster kon hij te eer daaruit overnemen, wijl dit hem hielp de hoogte van zijn gebouw met de andere afmetingen in goede verhouding te brengen.

Aan hetgeen onze afbeeldingen van het gebouw verhalen, heb ik slechts toe te voegen, dat de galerij boven de zijbeuken langs den westgevel wordt voortgedragen op twee bogen, die rusten op een in het middenschip geplaatste zuil. Evenals de, uiteraard ietwat gedrongen zuilen, welke de beuken scheiden en de slanke colonnetten in de openingen der empore, is deze van zandsteen, terwijl het opgaand muurwerk gepleisterd is en de gewelven zijn schoongemetseld: de schelpen in gele, de ribben en gordels in roode baksteen. ▢De armen van het kloeke transept zijn met



S. Willibrorduskerk te Kloosterburen.

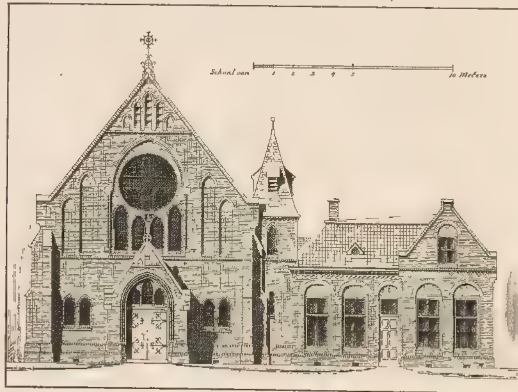
hooge bogen geopend op de zijkapellen van het choor, dat met zeven zijden van eenen twaalfhoek is gesloten.
De hoog-oprijzende lichten van het choor en de breede vierdeelige transeptvensters prijken met eene veelkleurige beglazing, die in het choor in tien tafereelen het leven der H. Maagd te zien geeft en in het kruispand de acht zaligsprekingen, verbeeld door evenveel heiligen.
Een uitbouw, door twee rondbogen aan de westelijke traveeën der zuiderzijbeuk verbonden, is ingericht als devotiekapel. Van de meubelen der kerk (hoofdaltaar, communiebank, preekstoel) kan worden gezegd, dat er blijkbaar geen kosten aan zijn gespaard en dat zij voor de zoovelste maal bewijzen, dat men met de duurste materialen leelijke dingen kan maken. De maker moet wel elk stijlgevoel missen, die zoo zoetsappige knutselarijen in dezen robusten bouw kon plaatsen.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE KLOOSTERBUREN.

Deze driebeukige zuilenkerk, in vroeg-gothischen trant, is in 1868 gebouwd naar het ontwerp van Dr. CUYPERS. Haar priesterchoor werd in 1904 door Jos. CUYPERS aangebouwd, waarna, den 19^{den} Juli van dat jaar, de wijding plaats had door Mgr. VAN DE WETERING. Het aantal zitplaatsen bedraagt 450.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE MARTENSHOEK.

In afwijking van de zonderlinge usance, die ook het kleinste kerkje bij voorkeur méérbeukig wenscht, is hier — naar het ontwerp van NIC. MOLENAAR — een ruime zaalkerk gezet, een rechthoek van 23 bij 9.60 M., geopend op een uit vijf zijden van eenen achthoek bestaand presbyterium. Een spitsbogig houten tongewelf overdekt deze goed verlichte hal, die 24 November 1891 werd in gebruik genomen, na door Mgr. SNICKERS te zijn gewijd.
Het houten gewelf en het priesterchoor zijn eenvoudig gepolychromeerd, waardoor alle aandacht te beter wordt geconcentreerd op de beschildering van den muur om den triomfboog, het werk van den Groningschen schilder F. H. BACH, die op een dofblauwen fond in forsche lijnen en over het geheel zachte kleuren — eenigszins in Romaanschen trant — tafereelen aanbracht: de Zaligmaker



S. Martinuskerk te Martenshoek.



S. Willibrorduskerk te Munsterscheveld.

omgeven door de vier Evangelisten en de latijnsche kerkvaders, daaronder twee voorstellingen uit het leven van den H. MARTINUS. [1])

[1]) Uitvoeriger beschrijving en afbeelding van deze schildering vindt men in *Onze Kunst*, 1907, I, blz. 134 vv.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE MUNSTERSCHEVELD.

Deze eenbeukige, baksteenen kruiskerk, die 180 zitplaatsen heeft, werd gebouwd naar het ontwerp van den architect G. TE RIELE WZN. De consecratie had plaats door Mgr. VAN DE WETERING op 28 Juli 1897.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS VAN PADUA TE MUSSELKANAAL.

Volgens vriendelijke mededeeling van pastoor YNTEMA is deze kerk — een uiterst sobere baksteenbouw — in 1905 gebouwd door den Utrechtschen architect G. EBBERS.



S. Antoniuskerk te Musselkanaal.

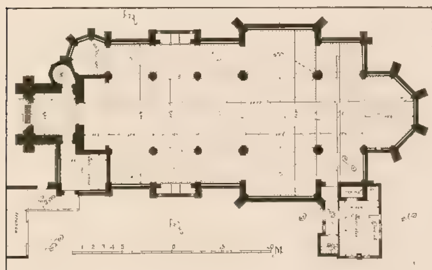
12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BONIFACIUS TE NIEUWE PEKELA.

Bij eene in 1862 alhier gebouwde kerk van het waterstaatstype, werd in 1882 onder leiding van den heer A. TEPE een nieuw presbyterum gebouwd, dat reeds in 1898 moest worden vernieuwd. Deze laatste wijziging geschiedde door den Hilversumschen bouwkundige J. VAN GROENENDAAL.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BONIFACIUS TE OP DEN HOORN.

Van deze kerk, in 1844 gebouwd, gewerd mij geenerlei bericht.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE OUDE PEKELA.



S. Willibrorduskerk te Oude-Pekela.

Deze kerk, 9 Juni 1896 gewijd door Mgr. VAN DE WETERING, is gebouwd door NIC. MOLENAAR, dien men ongetwijfeld tot de beste van CUYPERS' leerlingen moet rekenen. Zij verloochent dien meester niet, gelijk reeds een blik op de lichtdrukplaat, die haar uiterlijk afbeeldt, een ieder zal doen zien. En de goede indruk, door dit uiterlijk gewekt, wordt door het interieur niet weêrsproken.

Waar bijgaande plattegrond de dispositie verhaalt, zij hier alleen vermeld, dat de pijlers zijn gemetseld van licht helderroode baksteen, met hardsteenen basementen en zandsteenen kapiteelen,

de ribben en gordelbogen eveneens in roode baksteen, de gewelfschelpen in gele uitgevoerd, terwijl het overige metselwerk gepleisterd is. En door deze variatie in de kleur der materialen, èn door de toepassing van profielsteen, is de, bij baksteenwerken zoo licht ontstaande, eentonigheid hier op gelukkige wijze vermeden.
De vensters van choor en zijkapellen zijn kleurig beglaasd en de kerk bezit drie altaren in kalksteen — evenals de rijkbehandelde preekstoel, werk uit het atelier van den heer MENGELBERG. De kerk heeft 400 zitplaatsen.

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE SAPPEMEER.

Deze kerk, in 1866 door Dr. CUYPERS ontworpen, schijnt eerst later te zijn uitgevoerd, want de wijding had plaats op 18 October 1873 door Mgr. SCHAEPMAN. Het is er eene uit die reeks van kleinere kerken, die een zoo schitterend getuigenis geven van de groote vindingrijkheid en de onvermoeide zorg van den meester, waardoor hij er in slaagde voor gelijksoortige opgaven altijd afwisselende oplossingen te vinden. Men ziet dan in het eene gebouw wel herinneringen aan een ander — gelijk de toren hier een variant is van dien te Kloosterburen — maar in plaats van herhalingen zijn zulke replieken verbeteringen of pogingen daartoe.
Uitwendig maakt de kerk, die achter kleine huisjes en hoog geboomte, als in een enclos, verscholen ligt, een verrassenden indruk, zoowel om de verzorgde détails van haren toren, als om de schilderachtige behandeling der zijbeuken, die niet met lessenaardaken tegen het schip aansluiten, doch voor iedere travee een geveltje hebben en met zadeldaken zijn gedekt, ongeveer in den trant van het kerkje te Netterden.
De kerk is driebeukig en zes traveeën diep; het presbyterium bestaat uit een halven tienhoek, terwijl de zijbeuken recht gesloten zijn. Van bleekroode baksteen gemetselde pijlers, met zandsteenen kapiteel, dragen de bogen, die de beuken scheiden, en de kruiswelven, welker gele schelpen op roode gordelbogen en ribben rusten. De kerk is eenvoudig, in harmonieuse tinten, gekleurd en grootendeels met gehistorieerde vensters beglaasd. Zij biedt ruimte voor 500 zitplaatsen.
Volgens vriendelijke mededeeling van pastoor KOENEN, bezit de parochie een gothischen monstrans (verguld koper), die door een Westfaalschen metselaar in den toren van Slochteren is gevonden.

Bij mijn bezoek aan de kerk had ik geene gelegenheid dezen monstrans te zien. Vgl. voor de veelbewogen geschiedenis der parochie (de eerste statie in de veenkoloniën): *Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, X, blz. 41 vv. en 241 vv.

16. DE PAROCHIEKERK VAN MARIA HEMELVAART TE STADSKANAAL.


S. Willibrorduskerk te Ter Apel.

Een in 1848 gebouwde kerk, in 1882 vergroot, zonder eenige artistieke beteekenis. Zij kwam tot stand met eene rijkssubsidie van *f* 5000.— en bijdragen van provincie en stad tot een gezamenlijk bedrag van *f* 1000.—. 19 October 1848 werd zij ingezegend door den Aartspriester VAN KESSEL. [1])

[1]) Zie: *de Godsdienstvriend*. dl. 61, blz. 368.

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE TER APEL.

Niet minder dan het prachtig landschap van Ter Apel van het vreugdelooze vaartdorp Stadskanaal verschilt, onderscheidt zich deze kerk van haar naaste gebuur. Het is een driebeukige, kruis-

vormige hallenkerk, baksteenbouw, in 1880 of '81 naar plannen van den heer A. TEPE gebouwd, eenvoudig, maar smaakvol en vriendelijk. Thans is het schip nog slechts twee traveeën diep, doch de kennelijk-voorloopige westgevel bewijst, dat de kerk op meerder ruimte is aangelegd en inderdaad ligt het in de bedoeling haar met een tweetal traveeën te vergrooten en dan aan den westkant van eenen toren te voorzien.

18. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE UITHUIZEN.

Deze in 1860 gebouwde — en door Mgr. SCHAEPMAN geconsacreerde — kerk is een werk van den Groningschen bouwmeester SCHEEPERS, uitwendig nog geheel in den trant der onbegrepen gothiek uit de eerste helft der negentiende eeuw, inwendig blijkbaar min of meer geïnspireerd op het werk van WENNEKERS. Het is eene driebeukige kruiskerk, van zeer slechte proportiën — men zie de overmatige hoogte van het middenschip — met veel te zware pijlers, een zonderling, naar alle richtingen te klein torentje en te kleine vensters.
Het interieur is niet zonder luxe gepolychromeerd en bezit een ciborie-altaar van MENGELBERG.

19. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE VEENDAM.

Waterstaatskerk met ongeveer 450 zitplaatsen, in 1845 gebouwd door den aannemer E. v. D. VOORST uit Winschoten, naar het ontwerp van den heer HASSELBACH, opzichter van den Waterstaat, van wiens werk bij de voltooiing werd getuigd: „Deze kerk is in haar soort zeker de fraaiste van alle, welke in later tijden, in het aartspriesterdom van Groningen, Salland en Drenthe gebouwd zijn" — eene uitspraak, die thans, gelukkig, niet herhaald zou kunnen worden. [1])

[1]) Vgl.: *de Godsdienstvriend*, dl. 56, blz. 39.



S. Jacobuskerk te Uithuizen.

20. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. HIERONYMUS ÆMILIANUS TE VEENHUIZEN.

Aan de bedelaarskolonie Veenhuizen was oorspronkelijk een algemeen weeshuis verbonden. Zoo kwam men er toe als patroon van de kerk der kolonie den H. HIERONYMUS AEMILIANUS te verkiezen, die zich immers onderscheiden heeft door zijne zorg voor verwaarloosde knapen. Niet minder zeldzaam dan dit patronaat, is de wijze waarop deze kerk gebouwd werd — naar het ontwerp nl. van den hoofdingenieur voor den bouw der gevangenissen, den heer METZELAAR.
De kerk, die 800 zitplaatsen heeft, is 4 April 1893 gebenediceerd.

21. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VITUS TE WINSCHOTEN.

In een tamelijk omvangrijk boekdeel — mij uit het archief der parochie welwillend ter inzage toevertrouwd — vindt men alles bijeen wat betrekking heeft op de luisterrijke viering van het honderdjarig bestaan der parochie (sinds hare wederoprichting na de Hervorming) op 1 October 1900. En daarbij ook een feestschrift, voor die gelegenheid uitgegeven door den toenmaligen pastoor, waarin de geschiedenis der tegenwoordige kerk verhaald en het gebouw zelf uitvoerig is beschreven. [1]) Daarnaar verwijzend, heb ik hier slechts mede te deelen, dat de kerk een driebeukig gebouw is (zonder middenschipsvensters), vier traveeën diep, met een choor, dat uit vijf zijden van eenen achthoek bestaat, en rechthoekige sluitingen der zijbeuken, die door ronde zuilen met ronde basementen en kapiteelen van het schip gescheiden zijn. De kerk, gebouwd naar het ontwerp van den



S. Vituskerk te Winschoten.

heer A. TEPE, werd 30 Augustus 1881 gewijd door Mgr. SCHAEPMAN. Zij bevat 240 zitplaatsen. Het interieur is door F. X. JANSSEN geheel gepolychromeerd, de choorvensters zijn beglaasd door H. J. GEUER, die hier in eenen Christus aan het kruis een blijk gaf van zijn beste kunnen. Het hoofdaltaar (uit 1882) is een werk van W. MENGELBERG. De kerk bezit een kelk, waarvan de voet oud is en merkwaardig, minder om zijn schoonheid, dan wel om zijn historie. Toen nl. de priester ALBERT LE GROZ in 1750 de H. Mis celebreerde te Winschoterzijl, werd hij door een bende hervormde boeren overvallen. Hijzelf ontkwam ternauwernood, maar al de kerksieraden vielen in hunne handen en wat geen stoffelijke waarde voor hen had, wierpen zij te water. Zoo ook den koperen kelkvoet (de zilveren cuppa hadden zij blijkbaar behouden), die echter in het begin der negentiende eeuw, toen men het vaarwater de Rensel uitbaggerde, werd teruggevonden. Onnoodig te zeggen, dat hij, van een nieuwe cuppa voorzien, thans weder dienst doet en met eerbied wordt bewaard.

[1]) C. J. VASIERT, *Herinnering aan het eerste eeuwfeest van den wederopbouw eener Kath. kerk te Winschoten*, (Winschoten, 1900).

22. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE ZANDBERG.

Aan vriendelijke mededeelingen van pastoor J. H. M. HAGEN ontleen ik het volgende. Het gebouw is een eenvoudige waterstaatskerk met klein torentje boven den ingang. De eerste steen werd gelegd 1 Juni 1843, nadat de bouw van kerk en pastorie was aangenomen voor *f* 7000.—. In 1858 werd zij 10 M. verlengd, in 1867 haar voorgevel gerestaureerd. Volgens een verslag [1]) van de inzegening dezer kerk (19 October 1843), was voor den bouw der kerk en pastorie een rijkssubsidie toegestaan van *f* 5800.— en hielden de belanghebbenden zich „onverwijld na de uitbesteding der werken bezig met, over den afstand van meer dan een uur, de benoodigde bouwmaterialen aan te voeren”. Altaar, communiebank en preekstoel ontving zij uit de gesupprimeerde huiskerken in de stad Groningen. Met haar rijk snijwerk is deze preekstoel nog heden het belangrijkste sieraad der kerk.

[1]) Vgl. *de Godsdienstvriend*, dl. 51, blz. 267.

23. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE ZUIDHORN.

Er valt waarlijk niets te zeggen over deze kerk, dan dat zij in 1844 is gebouwd door den heer SCHEEPERS uit Groningen, die toen nog niet aan gothiek deed en er een allereenvoudigst gebouw van maakte. Naar pastoor YPMA mij berichtte, bezit de kerk een met drijfwerk versierden monstrans van 1591 (?), waarop de wapens van ANNA M. R. BROERSEMA en ANNA CATHARINA PEPPINCK, en eenen, eveneens gedreven, verguld zilveren kelk uit 1661, met het wapen van PETER REWIJNCX.



S. Josephskerk te Zuidhorn.

IX. HET DEKENAAT HEERENVEEN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES EV. TE FREDERIKSOORD.

□Voor deze in 1822 opgerichte statie, werden de kerkelijke diensten aanvankelijk in een schoollokaal verricht, tot de Maatschappij van Weldadigheid in 1845, met eene rijkssubsidie van ƒ 7000.—, het hierbij afgebeelde, zeer bescheiden kerkje liet bouwen, dat 198 zitplaatsen heeft. Het werd 25 Sept. 1845 geconsacreerd door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH.



Kerk van den H. Joannes Ev. te Frederiksoord.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. GEEST TE HEERENVEEN.

□Een waterstaatskerk, met plompen toren op den gevel en inwendig al even weinig fraai: een driebeukige rechthoek, ter diepte van vijf traveeën, het altaar tegen den — beschilderden — sluitingswand van het schip geplaatst. Zware en hooge zuilen, met sterke entasis, dragen op lijstkapiteelen de overdekking der ruimte, een tongewelf over het schip, vlakke zolderingen over de zijbeuken, alles gestuct. Alleen een paar koperen kroontjes, in de vormen van de tweede helft der zeventiende eeuw, geven aan het interieur eenigen luister. De kerk is gebouwd in 1841.



S. Mattheuskerk te Joure.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MATTHEUS TE JOURE.

□De heer WENNEKERS, die blijkbaar dacht: „je prends mon bien où je le trouve", schijnt zich bij het ontwerpen van deze kerk op de Romaansche kunst van Zuid-Frankrijk te hebben geïnspireerd, waar tenminste zoowel voor zijne behandeling van de vensters in den toren, als voor zijne welving van het middenschip — een tongewelf met gordelbogen — voorbeelden zijn aan te wijzen en waar men ook de — voor de hoogte te geringe — breedte van het middenschip kan terugvinden. Voor een kerkje met 200 zitplaatsen, gebouwd in een tijd toen beter gewelfsystemen reeds lang gevonden waren, is deze terugkeer tot zoo primitieve procédés en tot zoo op groote afmetingen berekende vormen, zeker bevreemdend, gelijk het



S. Nicolaaskerk te Kuinre.



S. Willibrorduskerk te Oldemarkt.

resultaat dan ook weinig te bewonderen valt. De kerk is in 1868 gewijd door Mgr. SCHAEPMAN.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE KUINRE.

Dit voor 85 zitplaatsen ingericht „gothisch" kerkje, volgens vriendelijke mededeeling van pastoor BAERMANS gebouwd door PETERS, is 23 Maart 1871 in gebruik genomen. [1])

[1]) *Arch. v. d. Gesch. v. h Aartsb. Utrecht*, III, blz. 388.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. STEPHANUS TE MEPPEL.

In 1866 gebouwd, naar het ontwerp van H. J. WENNEKERS, met ruimte voor 175 zitplaatsen.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE OLDEMARKT.

Een kerkje voor 200 zitplaatsen, gebouwd onder A. TEPE en in 1883 door Mgr. SNICKERS geconsacreerd.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CLEMENS TE STEENWIJK.

Evenals de vorige in den trant der kerk van Winschoten, is ook deze een werk van A. TEPE, door Mgr. SNICKERS gewijd op 14 Juni 1883. Zij bevat 190 zitplaatsen.



S. Fredericuskerk te Steggerda.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANDREAS AP. TE STEENWIJKERWOLD.

Dit waterstaatskerkje, volgens VAN DER AA, „een net gebouw met een koepeltoren", is in 1830 gebouwd. Het heeft 320 zitplaatsen.



Kapel v. d. H. Geest (thans S. Nicolaaskerk) te Vollenhove omstreeks 1648. (Naar de kaart van Bleau).

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. FREDERICUS TE STEGGERDA.

Een allereenvoudigst kerkje, in 1839 gebouwd naar het ontwerp van den architect (?) KORENSTRA, dat bestemd is weldra voor een waardiger gebouw plaats te maken.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE VOLLENHOVE.

Dit kleine kerkje — het bevat 150 zitplaatsen — was

oorspronkelijk de kapel van het H. Geest-gasthuis. In 1799 werd deze aan de katholieken teruggegeven, die haar tot kerkgebruik inrichtten, nadat zij 8 Mei van dat jaar door den aartspriester N. PAS was ingewijd. [1]) Van den ouden toestand is thans weinig meer herkenbaar, daar het gebouw, dat vermoedelijk uit de vijftiende eeuw dagteekent, uitwendig geheel is bepleisterd en inwendig van een nieuwe zoldering voorzien. Daarboven vindt men nog de schinkels van het bizonder fraaie houten tongewelf, dat de kapel oorspronkelijk overspande. Het kerkje heeft een rechthoekig gesloten choor. Vroeger bezat het eenen dakruiter. [2])



Kerk van den H. Franciscus van Assisi te Wolvega.

[1]) *De Godsdienstvriend*, dl. 73, blz. 187 en 198.
[2]) Blijkens de fraaie kaart van Vollenhove in BLAEU'S *Toonneel der steden van de vereenighde Nederlanden.*

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANDREAS TE WATEREN.

☐ Eene hulpkerk met tachtig zitplaatsen, 1884 gebenediceerd en in gebruik genomen.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. FRANCISCUS VAN ASSISI TE WOLVEGA.

☐ Deze onder leiding van den architect H. J. WENNEKERS in 1861 voltooide kerk, is 8 October 1867 geconsacreerd door Mgr. SCHAEPMAN. Zij heeft 230 zitplaatsen.

X. HET DEKENAAT LEEUWARDEN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CLEMENS PAUS, OP AMELAND.



S. Clemenskerk op Ameland.

Van deze in 1878 gebouwde kerk, door Dr. CUYPERS ontworpen, verhaalt de catalogus der tentoonstelling van zijne werken (blz. 59): „met lage muurtjes en een hooge kap werd het middel gezocht om voor dit eiland, waar bijna steeds veel wind heerscht, op economische wijze een kerkje te bouwen. Alle houtwerk werd in Amsterdam gereed gemaakt, en met eenige bekwame timmerlieden aan boord per schip naar Ameland gezonden en binnen enkele maanden geplaatst, onder leiding van P. RIJNJA".
Welk een eigenaardig en echt landelijk gebouwtje op deze wijze tot stand kwam — in de verte herinnerend aan Scandinavische kerkjes — bewijzen bijgaande afbeeldingen.

De kerk bezit o.a. een gedreven ciborie van den frieschen edelsmid LELY; een kasuifel met oud borduurwerk; eene houtsculptuur (de H. Familie) uit het midden der XVe eeuw en een altaarstuk — de Kruisiging — toegeschreven aan den „Frieschen Rafaël", GERARDUS WIGMANA (1673—1741). [1])

[1]) Over de geschiedenis der parochie in de zeventiende eeuw — die haar betrekkelijken rijkdom aan oude kunstvoorwerpen verklaart — zie *de Wachter*, 1873, II, blz. 91 vv.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE DOKKUM.

Blijkbaar om een compromis te vinden tusschen de populaire beschouwing, die gaarne gevel en torens eener kerk aan de straat ziet, en den liturgischen eisch, die het altaar ten oosten gericht wil, heeft de bouwmeester, Dr. CUYPERS, deze kerk wel op de lijn der orientatie aangelegd — waardoor haar *choor* aan Dokkum's hoofdstraat kwam te staan — maar tegen dit presbyterium nu ook den toren gezet, dien men gewoonlijk in het Westen vindt. Beperkte ruimte dwong hem daarbij tot een stoute constructie: de toren moest verrijzen boven de zijkapel der zuidelijke zijbeuk, zoodat zij aan eene zijde op eenen boog gedragen wordt. Eene aanvankelijke verzakking noopte wel dien eersten toren af te breken, maar de moed werd niet opgegeven en een nieuwe toren van lichter constructie verrees. Wie eenigszins gevoelig is voor stedenschoon, zal deze oplossing slechts kunnen bewonderen, want de vierkant oprijzende toren, naast de lagere bedaking van den choorveelhoek omhoog strevend, geeft aan het straataspect een zeer pikante noot.



S. Clemenskerk op Ameland.

Of het komt van de eindelooze reis, die een Hollander te maken heeft om Dokkum te bereiken, of wijl er wezenlijk een guurder wind waait — het stadje gaf mij een sterken indruk van het „barre Noorden", en ik vond de uiterst sobere en strakke vormen van het baksteenkerkje daarmee in een bizondere harmonie. De ets van ARNDZEN, hierbij gereproduceerd, hoewel gedeeltelijk blijkbaar naar een onuitgevoerd avant-projet ontworpen, geeft toch dien indruk gelukkig terug. Inwendig heeft de kerk, ook hier geheel in baksteen uitgevoerd, hetzelfde stoere karakter. Het is eene driebeukige kruiskerk, welker middenschip vier traveeën heeft, waarvan de westelijke als portaal en zangerstribune dient en de drie overige door zijbeuken zijn begeleid, die zich oplossen in het dwarspand. Hieraan sluit het choor, dat bestaat uit twee traveeën, waarlangs de rechthoekig gesloten zijbeuken zich voortzetten, en een absis in den vorm van een halven tienhoek. Schip en kruisarmen zijn met spitsbogige tonwelven, de viering is met een achtdeelig kruisgewelf gedekt, welke alle in stuc zijn uitgevoerd. De zijbeuken en het choor daarentegen bezitten gemetselde gewelven. De kerk kan trotsch gaan op het bezit van een belangrijk deel van den schedel van den H. BONIFACIUS, bewaard in een houten chef-reliquaire uit de zeventiende eeuw. Een wit zijden kazuifel en een veelkleurige zijden choorkap (met patroon van toegewende pauwen in groen, blauw en een weinig rood) worden eveneens als afkomstig van dezen Heilige beschouwd. Maar althans dit laatste weefsel kan van zoo venerabele origine niet zijn, [1]) want het is Siciliaansch werk uit de dertiende of veertiende eeuw. Voorts zag ik er een gedreven zilveren kelk uit 1643, een kleine, eenvoudige kelk uit het eind der zestiende eeuw en een zilveren monstrans in de vormen der barok.



S. Martinuskerk te Dokkum.



S. Martinuskerk te Dokkum.

[1]) De gewaden zijn achter glas gesloten, zoodat ik de weefsels ter plaatse niet kon onderzoeken. Van de choorkap is echter een stuk bewaard in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht. Dit is afgebeeld bij: Prisse d'Avennes, *L'art arabe d'après les monuments du Caire*, en in: *Het Huis oud en nieuw*, 1905, blz. 75.

3. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. GEBOORTE TE DRONRIJP.

Dat deze kerk, ingericht voor 240 zitplaatsen, gebouwd door den Leeuwarder



Kerk van O. L. Vr. Geboorte te Dronrijp.

bouwkundige Pieter van Wal en 9 October 1839 gewijd door Mgr. Van Wijckerslooth, [1]) geene aanleiding geeft tot nadere beschrijving — dit zal met bijgaand prentje wel voldoende zijn toegelicht.

[1]) *De Godsdienstvriend*, dl. 42, blz. 244.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. FRANCISCUS VAN ASSISI TE FRANEKER.

◻Door eenen bouwmeester, wiens werk men in deze streken stellig niet zoude zoeken, door den Roermondschen architect Ch. Weber nl., werd deze kerk ontworpen. Zij is eene driebeukige kruiskerk met hoogen lichtbeuk en bestaat uit een schip van drie traveeën, een dwarspand en een choor, gevormd door ééne, op zijkapellen geopende, travee en zeven zijden van eenen twaalfhoek. Het interieur is geheel gepleisterd en gepolychromeerd, in een grijsblauwen tint met geelbruine versieringen. Uitwendig is de kerk als baksteenbouw behandeld. Zij heeft een vierkant opgaanden toren met achtzijdige klokkenkamer en spits. Het gebouw werd 28 September 1865 gebenediceerd door pastoor W. van Asveld. Er zijn ongeveer 600 zitplaatsen.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MICHAËL TE HARLINGEN.

◻Wanneer deze kerk eens gepolychromeerd en kleurig beglaasd is, zal men haar ongetwijfeld rekenen tot de meest volledige representanten van het streven der stichters van het Sint-Bernulphusgilde. Gebouwd door Tepe, in choor en zijkapellen van gebrandschilderd glas voorzien door Geuer Sr., prijkend met altaren, communiebank, preekstoel en beelden van Mengelberg en met liturgisch vaatwerk en kandelaren uit het atelier-Brom — is zij geheel en al het werk der Utrechtsche gildebroeders. Alleen hare kruisweg-staties — van den Münsterschen beeldhouwer Fleige — kwamen buiten den directen invloed van het gilde tot stand, maar door hare opvatting vallen zij toch niet uit den toon. Dat de kerk niettemin thans nog een ietwat naargeestigen indruk maakt, is te wijten aan de omstandigheid, dat zij de polychromie nog mist, waaraan de heer Tepe bij zijne bouwwerken een zoo groot aandeel pleegt toe te kennen: het thans eentonig grijs gepleisterd interieur vraagt, neen roept, om wat kleur.



S. Franciscuskerk te Franeker.

Het gebouw laat zich beschrijven als driebeukige kruiskerk, met een schip van vijf traveeën, driezijdig gesloten kruisarmen en vijfzijdig gesloten choor met zijkapellen. Naar het Westen is het

middenschip geopend op eene, in den toren aangebrachte, zangerstribune, terwijl de noordelijke zijbeuk daar aansluit aan eene, door vijf zijden van eenen achthoek gevormde, doopkapel.

De kerk heeft ruimte voor 800 zitplaatsen. Zij werd 31 Mei 1881 gewijd door Mgr. SCHAEPMAN.

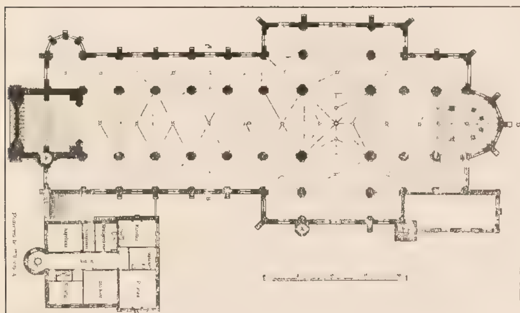
In de pastorie wordt het portret bewaard van den eersten pastoor, die de statie na de Hervorming bediende, P. JOANNES DOUMA O. F. M., 1619 priester gewijd, die van 1631—'35 te Franeker werkzaam was en aldaar 4 October van laatstgenoemd jaar overleed.



S. Michaelskerk te Harlingen.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARCUS TE IRNSUM.

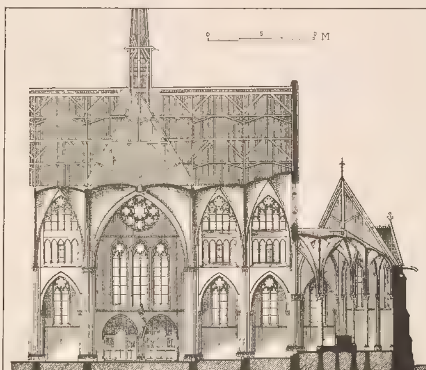
Nadat de bouw in 1864 voor *f* 44000.—, bijeengebracht uit giften der parochianen en een rijkssubsidie van *f* 3000.—, was aangenomen, kwam deze kerk in 1866 gereed en kon den tweeden Mei van dat jaar door pastoor VAN SCHELTINGA worden ingezegend. 22 Oct. 1872 volgde de consecratie door Mgr. SCHAEPMAN.



S. Bonifaciuskerk te Leeuwarden.

Als een herinnering aan de inzegening prijken in de drie vensters van het presbyterium gebrandschilderde glazen, in het midden de Kruisiging, links O. L. Vr. Geboorte, rechts de Boodschap des Engels, geschonken door den pastoor en de twee uit Irnsum geboortige priesters, die bij deze plechtigheid assisteerden. Deze vensters zijn het werk van den glasschilder ORTMANN uit Linnich.

De kerk, die ruim 300 zitplaatsen heeft, werd ontworpen door den architect H. J. WENNEKERS. Haar hoofdaltaar werd gemaakt door W. MENGELBERG. Zij bezit een gedreven zilveren monstrans, in den bekenden zonvorm, een werk uit 1747, dat haar geschonken werd door de Bernardinessen der abdij Swysbeke bij Dendermonde, die voor de Fransche legers waren gevlucht en gedurende een jaar in Irnsum een gastvrij onderkomen hadden gevonden. [1])



S. Bonifaciuskerk te Leeuwarden (doorsnede C—D).

[1]) Vgl. pastoor HOFMAN's opstel over Irnsum in *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, XX, blz. 114 vv.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BONIFACIUS EN GEZELLEN TE LEEUWARDEN.

□In menig opzicht schijnt mij deze, door Dr. CUYPERS gebouwde en 19 November 1884 door



Sint Bonifaciuskerk te Leeuwarden.

Mgr. SNICKERS gewijde, kerk te mogen gelden als prototype van de kerk te Hilversum, met welke zij niet alleen het van drie tot vijf beuken uitzettende schip gemeen heeft — plan, dat later ook door Jos. CUYPERS in eenige zijner kerken zou worden geädapteerd — maar ook de inwendige behandeling der traveeën, behoudens dan de wijzigingen, voortvloeiende uit de omstandigheid, dat het middenschip van deze kerk met gemetselde kruiswelven is gedekt, terwijl dat te Hilversum een houten gewelf heeft.



Kerk v. d. H. Wiro te Oosterwierum.

Den fraaien ruimte-indruk, dien men te Hilversum gevoelt, krijgt men ook hier. Wat echter hier heel anders dan daar behandeld werd, is het presbyterium. Dit is te Leeuwarden veel lager gehouden dan het schip (zoodat zelfs boven den triomfboog een roosvenster kon worden aangebracht) en bestaat uit ééne travee met vier zijden van eenen achthoek als sluiting. Daarbinnen zijn zes slanke zuilen gesteld, die een rijk stergewelf dragen, als overkluizing van het



Phototypie L. VAN LEER & Co. — Amsterdam.

St. Bonifaciuskerk te Leeuwarden.

eigenlijk sanctuarium en van een omgang. Terwijl het ruim der kerk geheel van baksteen is opgetrokken, grijsrood en paars met gele banden, waarbij zandsteen alleen voor de kapiteelen werd toegepast, zijn in het choor ook de zuilen en gewelfribben in zandsteen uitgevoerd.

Uitwendig is deze kerk, die voor een groot gedeelte achter ombouwingen verscholen ligt, zeer eenvoudig behandeld. Maar de zeer slanke westelijke toren, „die in zijn achtkante houten verdieping onder de pyramidale spits herinnert aan den ouden toren van Enkhuizen", trekt hier de aandacht. De altaren en beelden in de kerk zijn meerendeels uit de ateliers-MENGELBERG; het hoofdaltaar echter — een witmarmeren tombe met koperen retable — is een werk van R. BRUNN te Münster i/W. en de eigenaardige koperen doopvont (kuip, gedragen op zes zuiltjes) min of meer in den stijl van het eerste keizerrijk, werd in 1846 gemaakt door M. H. NAGTHEIM.

De kerk bezit voorts een goede houtsculptuur (z.g. Selbdrittgroep) van omstreeks 1500, maar nieuw gepolychromeerd; een kleine, verguld koperen kelk uit denzelfden tijd, en een grooteren, van verguld zilver, uit het eind der zestiende eeuw, welks gedreven, zeslobbige voet met eene voorstelling van de Kruisiging en van eenige heiligen versierd is, terwijl op den nodus de passiewerktuigen zijn aangebracht.



S. Martinuskerk te Warga.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. DOMINICUS TE LEEUWARDEN.

Hoewel nog niet meer dan een halve eeuw oud — zij dagteekent van 1856 — is dit gebouw in zoo vervallen staat, dat het vermoedelijk wel spoedig tot het verleden zal behooren.

De kerk bestaat uit drie even-hooge beuken, waarvan de middelste aan een rechthoekig gesloten priesterchoor aansluit. Al te slanke zuilen — thans leelijk uit het lood geweken — dragen hare in stuc uitgevoerde kruiswelven. In de vier westelijke traveeën torschen zij daarenboven eene boven de zijbeuken aangebrachte galerij, die langs den westgevel ter diepte van anderhalve travee wordt voortgedragen en daar zelfs van eene étage is voorzien.

Een rijkgesneden eiken preekstoel en een gemarmerd houten altaar met barokken achterwand zijn geheel in den geest van dit kwasi-klassieke interieur. De voorgevel met drie deuren, boven de middelste waarvan een beeld van den H. DOMINICUS is aangebracht, draagt eenen klokkentoren. Van het bezit der kerk verdienen vermelding: eene houtsculptuur uit de zestiende eeuw: MADONNA met kindje, en een verguld zilveren kelk uit 1676, welks voet versierd is met de gedreven beeltenissen der Heiligen DOMINICUS, THOMAS, JOANNES EV. en HYACINTHUS.



Kerk v. O. L. Vr. Hemelvaart te Wijtgaard.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WIRO TE OOSTERWIERUM.

Het merkwaardigste van dit in 1792 voor 150 zitplaatsen gebouwde kerkje is ongetwijfeld het patronaat van den H. WIRO, dat, in ons land, alleen te St. Odiliënberg zijn weerga vindt. „Is dit wellicht eene herinnering, vraagt P. KROONENBURG [1]), aan eenigen apostolischen arbeid van den Heilige in die streek? Wij hebben dit niet kunnen achterhalen". Men zou ook kunnen meenen, dat eene volksetymologische opvatting van den plaatsnaam tot de patroonskeuze heeft aanleiding gegeven. Zeker schijnt te zijn — mededeeling van pastoor RUTJES — dat de kerk aanzienlijke relieken van de HH. WIRO en PLECHELMUS bezit.

In de tombe van het altaar der kerk ziet men eenen Christus in het graf, gebeeldhouwd naar VAN DIJK's bekende schilderij in het Museum te Antwerpen.

Voorts bezit de kerk een kelk en ciborie, navolgingen van een Duitsch nieuw-gothisch origineel, dat indertijd zeer de aandacht trok. [2])

[1]) *Neerlands Heiligen in vroeger eeuwen*, III, blz. 13.
[2]) Afgebeeld bij: F. BUTTGENBACH, *Die Kirchliche Kunst in Monographien, Skizzen u. Kunstbildern*, III Abth., S. 182.



Kerk van O. L. Vr. Hemelvaart te Wijtgaard.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE WARGA.

In 1862 is deze kruiskerk gebouwd door den architect H. J. WENNEKERS. Zij bevat 200 zitplaatsen.

11. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE WIJTGAARD.

Deze éénbeukige kruiskerk, in 1870 voltooid en in 1872 door Mgr. SCHAEPMAN geconsacreerd, wordt door onze afbeeldingen voldoende weêrgegeven en gekarakteriseerd als baksteenbouw in vroeg-gothischen trant en als een werk van Dr. CUYPERS. Er zijn 250 zitplaatsen in deze kerk.

XI. HET DEKENAAT MONTFOORT.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VICTOR TE BENSCHOP.

Tot mijn leedwezen moet ik mij ten opzichte van deze kerk, waarvan ik slechts een vage herinnering over heb, bepalen tot de mededeelingen, dat zij onder leiding van den heer TEPE is gebouwd en 1 Augustus 1888 door Mgr. SNICKERS gewijd. Zij bevat 350 zitplaatsen en ruimte voor meer.

Op eene tentoonstelling, eenige jaren geleden te Arnhem gehouden, heeft men den bijzonder fraaien monstrans kunnen bewonderen, die haar toebehoort, een rijk werk uit het begin der vijftiende eeuw, met zorg gerestaureerd door JAN BROM.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. BARBARA TE BUNNIK.

Volgens het bericht van een tijdgenoot [1]) is deze, door den architect VOGELPOEL in quasi-gothieken stijl ontworpen kerk, „louter uit de liefdegaven van pastoor en gemeente daargesteld". 29 October 1845 werd zij door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH gewijd. Na vergrooting in 1885 — door den aanbouw van een nieuw priesterchoor onder leiding van den heer L. C. HEZENMANS — bevat deze kerk 500 zitplaatsen.

[1]) Zie: *De Godsdienstvriend*, dl. 55, blz. 324 vv.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BAVO TE HARMELEN.

„Begunstigd door de welwillendheid van Z.Ex. den heer VAN TOULON, Staatsraad en Gouverneur van deze Provincie, ondersteund door den raad, de voorspraak en hulp van den WelEd. Hoog Geb. Heer Mr. VAN BEUSICHEM VAN HARMELEN, ontving de pastoor niet alleen van Z. M. onzen Koning, wiens levensdagen daarvoor van God mogen gezegend worden! eene zeer groote bijdrage [*f* 9000.—], maar nog daarenboven eene niet minder aanzienlijke uit de kas der Provincie [*f* 1500.—]. Ook u riep hij op, leden van deze gemeente, om van uwen godsdienstzin te doen blijken, en de stem van uwen herder bleef niet onverhoord".

Aldus verhaalde de feestredenaar [1]), bij gelegenheid der wijding — 29 October 1839 — door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH, de stichtingsgeschiedenis dezer kerk, die in onvervalschten waterstaatsstijl is opgetrokken en 650 zitplaatsen bevat. Zij is een werk van den Utrechtschen provincialen architect, C. KRAM, en gold in haren stichtingstijd voor heel bizonder, als blijkt uit de woorden van den verslaggever van *de Godsdienstvriend*, die roemde: „de kruiskoepelkerk is hoewel van buiten zeer eenvoudig, van binnen zoo juist geproportionneerd en munt zoo door schoonheid van bouworde en stucadoorwerk uit, dat zij de bewondering van alle deskundigen wegdraagt. De kundige en vernuftige heer C. KRAM heeft in dit gebouw, hetwelk in Holland nog eenig is, zijne talenten loffelijk aan den dag gelegd".



S. Bavokerk te Harmelen.

[1]) J. G. WENNEKENDONK, *Kerk- en Kerkhof-wijding. Twee redevoeringen*..., Utrecht, 1840. Vgl. ook: *de Godsdienstvriend*, dl. 41, blz. 243 en dl. 43, blz. 316.

4. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE HOUTEN.

In een dier smakelijke opstellen, waarvan hij zoozeer de kunst verstaat, heeft de bouwmeester ALFRED TEPE de wordingsgeschiedenis dezer kerk verhaald. [1]) Het feit, dat te Houten bij de hervormde kerk een bizonder mooie en imposante oude toren stond, deed hem begrijpen, dat de toren der katholieke kerk, waarvan hem de bouw was opgedragen, gezien de beschikbare geldmiddelen, daarnaast allicht een poovere figuur zou slaan. Om elke vergelijking bij voorbaat uit te sluiten, en zonder al te groote kosten eenen toren te verkrijgen van flinke afmetingen, besloot hij dien niet vóór, maar op de kerk te zetten. Toen dit eenmaal was vastgesteld, zocht hij naar oude voorbeelden van dergelijken aanleg, vond die in een reeks dorpskerkjes in de Ardennen, en zette zich aan het werk. Hoe het plan, waarnaar de kerk gebouwd is, toen tot stand kwam, moge hij ons zelf vertellen.



Kerk van O. L. Vr. Hemelvaart te Houten.

„De breedte (buitenwerks) van choor, middenschip en dus ook van den centraaltoren wordt op 8 M. aangenomen. De diepte van het choor moet 9 M. zijn; voor de viering is natuurlijk weder 8 M. noodig. De afstand der pijlers in de lengteas is tamelijk groot; drie traveeën zijn tezamen 15 M. lang, door welke dispositie ook de zijbeukgewelven een langwerpigen vorm krijgen.

Bij het middenschip wordt aan de westzijde een smallere travee gevoegd, waarin beneden een ruim portaal en boven de orgeltribune gevonden wordt. Aan de noordzijde vindt de doopkapel de gewenschte plaats, terwijl zuidelijk een flinke traptoren wordt aangelegd, die een gemakkelijken opgang geeft naar de tribune en de zolders. Een dwarspand komt er bij den aanleg van een centraaltoren met zijne draagpijlers en bijbehoorend centraalgewelf, vanzelf en men zou daarom kunnen meenen, dat het orgel beter in een der transepten geplaatst ware geweest.

Maar om den toren beter te laten spreken en hem niet tusschen vier dakarmen in te wringen, wordt het dwarspand lager gehouden dan het middenschip — waardoor het tevens mogelijk is kleine vensters te winnen voor de verlichting van de benedenste torenruimte. Deze hoogtebeperking van het dwarspand laat nu echter geene onderverdeeling toe, gelijk een orgeltribune zou hebben geëischt. Ook geeft zij aanleiding, dat in de transeptgevels moet worden afgezien van een groot venster, zooals de westgevel er een heeft, om een onbeholpen, gedrukte verhouding te vermijden. Wij maken daarom de transeptgewelven vierhoekig, deelen ze door middelribben, en krijgen zoo in elken gevel twee slanke, tweedeelige vensters.

Tengevolge van den grooten afstand tusschen de pijlers, hebben de zijbeuktraveeën, als reeds gezegd, een langwerpigen vorm en de betrekkelijk breede en lage zijbeukmuur vraagt daaraan beantwoordende driedeelige vensters, waarin drukkend maaswerk moet vermeden worden.

Kleine, rozetvormige bovenvensters, van binnen door een nis omlijst, verlichten de middenschipsgewelven. De breede traveevorming eischt ook, dat de archivolten reeds op de geringe hoogte van 3 M. uit den vloer aanvangen. Zuilen met basementen en kapiteelen zouden hier veel te gedrongen schijnen, wij kiezen dus pijlers, langs welke het profiel der archivolten zonder onderbreking wordt voortgezet. Het tamelijk ruime choor is begeleid door kleine zijkapellen; de welving ervan op dezelfde wijze ingedeeld als die der transepten.

Ongeveer tot de hoogte van den nok van het transeptdak rijst de toren vierkant op, om dan zoo eenvoudig mogelijk in het achtkant over te gaan — want hier is de achthoek op zijn plaats: bij zoo geringe hoogte, als hier geboden was, zou een vierkante toren te zwaar lijken en de kerk drukken. Lisenen, door baksteenuitkragingen verbonden, geven een indeeling aan toren en schip. De toren krijgt een borstwering, door hoekfialen onderbroken en gesteund, en een niet al te hoogen



Phototype L. VAN LEER & Co — Amsterdam.

St. Nicolaaskerk te IJselstein.

helm. Het westfront wordt verlevendigd door de variaties en de sprongen in de onderdeelen. De middenschipsgevel krijgt een groot venster, welks geprofileerde dagkant tevens de deur omlijst en hij ontleent verdere speling aan nissen, rozetten en wat baksteenmozaiek. De traptoren wordt eveneens door nissen, en de daken worden door dakvensters verlevendigd".

□De kerk bevat 400 zitplaatsen. Zij is den 8sten October 1885 geconsacreerd door Mgr. SNICKERS. Hare meubeling en versiering zijn geheel uitgevoerd door de Utrechtsche kunstenaars — als bijgaande afbeelding doet zien.

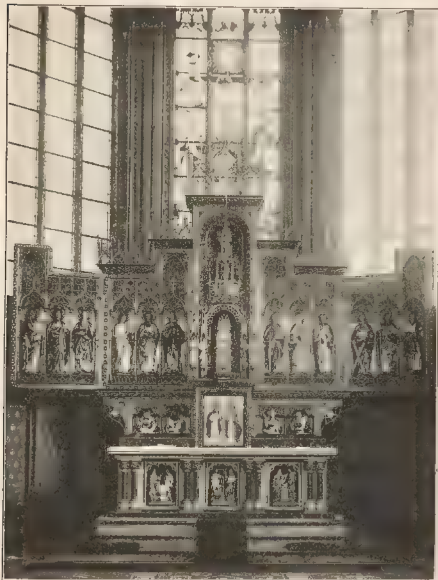
[1]) In de *Zeitschrift für christliche Kunst*, 1893, Sp. 46 ff.



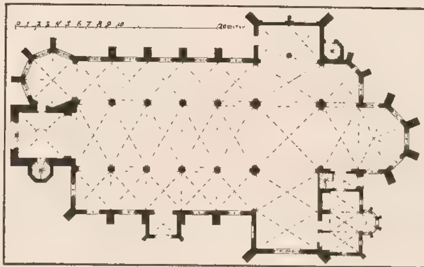
S. Nicolaaskerk te IJselstein.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE IJSELSTEIN.

□Naast de weinig geëlanceerde, met zijn speelsch silhouet zoo karakteristieke, spits van den ouden toren te IJselstein, doet de hooge flêche van den nieuwen op eenen afstand wel erg mager en spichtig. Dat de toren zelf er toch wezen mag, dat zijn kloeke romp, door de schaduwwerking van diepe spaarnissen verlevendigd, een verdienstelijk werk is, bespeurt men eerst van dichterbij; want hooge boomen onttrekken den onderbouw aan het gezicht-uit-de-verte. Evenals de toren, is de kerk een zuivere baksteenbouw, met geen andere versieringen dan de rijke, laat-gothische traceeringen harer vensters, de elegant versneden contreforten en de opengewerkte, gemetselde borstwering, die hare wanden bekroont. Het gebouw laat zich beschrijven als driebeukige hallenkerk met een presbyterium in den vorm van een halven tienhoek, met bogen geopend op de overhoeks gestelde halve achtkanten, die de oostelijke sluiting vormen der zijbeuken, welke naar het westen aansluiten aan kapellen ter zijde van den toren, die een portaal en zangerstribune bevat. Slanke pijlers, bestaande uit een ronde kern bekleed met vier driekwart kolonetten, dragen de ribben en gordelbogen der netgewelven, die de kerk overdekken. Hooge vensters, vierdeelig in het ruim, driedeelig in de veelhoekige partijen, voeren overvloedig licht in dit interieur, dat aanmerkelijk in behagelijkheid zal winnen, wanneer de monotone vuilgrijze tinten, waarmede het thans gesausd is,



Hoofdaltaar der S. Nicolaaskerk te IJselstein.



S. Nicolaaskerk te Jutfaas.



Campo Santo der S. Nicolaaskerk te Jutfaas.

voor een frisscher polychromie zullen hebben plaats gemaakt. De architect, die de kerk ontwierp — A. TEPE — zal tegen minder eentonige kleuring zeker geen bezwaar hebben, want zelf bracht hij in de muurbehandeling reeds meer afwisseling dan elders, door de wanden van choor- en zijkapellen met arcaturen te verlevendigen en den zuidelijken zijmuur met spitsbogige toegangen tot de uitgebouwde biechtstoelen te doorbreken.

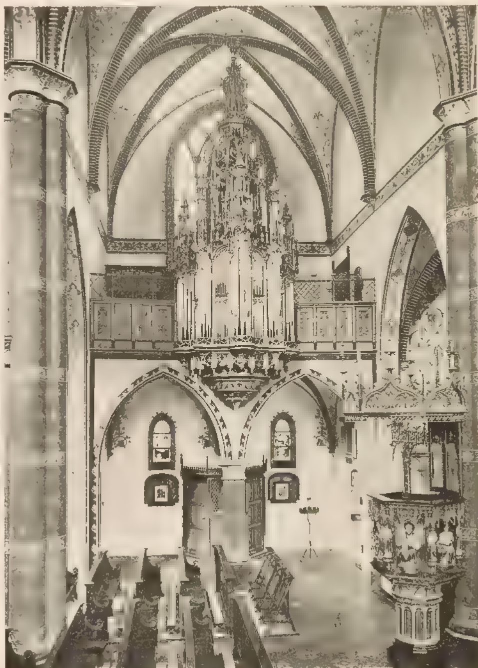
☐Van de meubelen der kerk zijn de oude — een kranig gesneden communiebank en preekstoel — uit het laatst der achttiende eeuw, verreweg de mooiste. Het hoofdaltaar, van W. MENGELBERG, met diens bekende virtuositeit uiterst rijk gesculpteerd, is hierbij afgebeeld. De kerk is 5 Sept. 1887 door Mgr. SNICKERS gewijd. Zij bevat bijna 1000 zitplaatsen.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE JUTFAAS.

☐Op den 11den Mei 1875 werd de Sint Nicolaaskerk te Jutfaas plechtig ingewijd door Z.D. Hoogw. den aartsbisschop van Utrecht. Bij deze gelegenheid voerde Dr. SCHAEPMAN het woord.

☐De bouwmeester der kerk is de architect A. TEPE. Zij werd begonnen en voltooid onder het oog van den vermaarden bevorderaar der kerkelijke kunst, pastoor G. W. VAN HEUKELUM, den directeur van het Aartsbisschoppelijk Museum en het zal daarom wel niemand verwonderen, dat zij het meestvolledige voorbeeld is van een kerk, gebouwd en ingericht volgens de beginselen dier Utrechtsche school, welker eigenaardige richting ik in de inleiding tot dit boek trachtte te karakteriseeren. Eene monografie, geschreven door den bouwheer zelf [1]) en opstellen van den architect en van den kunstenaar (W. MENGELBERG), die hare meubeling en versiering leidde [2]) zagen reeds het licht en dadelijk na hare wijding heeft Dr. SCHAEPMAN een fraai artikel over haar gepubliceerd. [3]) Het zou daarom een even vermetele als ondankbare taak zijn een nieuwe beschrijving te beginnen, zoodat ik liever SCHAEPMAN'S woorden — eenigszins verkort — overneem.

„Wie Utrecht langs de Tolsteegbarrière verlaat en dan den weg langs de vaart inslaat, ontdekt bij het naderen van het dorp Jutfaas aan zijn rechterzijde een nieuw gebouwde gothische kerk. Iets aantrekkelijks in het geheel, zooals het daar voor hem ligt, houdt hem



Noordtransept der S. Nicolaaskerk te Jutfaas.



Phototypie L. VAN LEER & Co. — Amsterdam.

St. Nicolaaskerk te Jutfaas.

staande. Daar is iets teekenachtigs in die koorafsluiting, dat Mariakapelletje, door den traptoren belend, dien slanken dakruiter op zijn vier beenen, dien forschen toren, met zijn krachtige spits, geen naald, maar een helm. Hier is ook meer dan iets teekenachtigs, hier is frischheid, bevalligheid, eenvoud en orde, hier is schoonheid. Wie de brug overstapt en den bouw van alle kanten bezichtigt en binnengaat, zal hieraan niet twijfelen. Wel zal hij zich afvragen waarom dit geheel hem reeds bij den eersten blik en van welke zijde ook gezien zoo aangenaam aandoet, zoo bekoorlijk schijnt, zoo voldoet. De toren is een flink model van oud-Hollandsche kracht, hij staat vast, in den zanderigen weeken bodem. Het hooge raam boven den ingang met zijn flinke posten, die in een eenvoudige krachtige traceering samenkomen, maakt een statigen indruk en weer trekt de breede helm het oog, nu door de ordelijke wijze waarop hij zich uit den steenen bouw ontwikkelt. De doopkapel met haar slanke vensters en haar achthoekig dak komt aardig uit naast deze vierkante kracht. De hoogere muren der uitspringende dwarskerk, verbonden met de lichtbeuk van het middenschip, rijzen statig op, en nederig, bescheiden leunen de zijbeuken daar tegen aan. Maar dit alles is in zekeren zin zeer gewoon en zeer eenvoudig. De bouwstof — niets anders dan Hollandsche baksteenen en blauwe leien. Tot de beeren toe zijn met leien gedekt. Daar zijn geen versieringen aangebracht, eerder zijn ze vermeden; de schraagbogen zijn verborgen onder het dak der zijbeuken. Noch de posten, noch de traceeringen der vensters zijn van gehouwen steen, alles is baksteen, niets anders. Ook geen stoute, geen verrassende spelingen en geen nieuwe verbeteringen aan den ouden stijl. De bouwmeester heeft hier den palm der schoonheid gewonnen door zijne zelfbeheersching. Hij heeft zijne bouwvormen laten spreken in hun taal, in hun orde, sans forcer la note, zonder effectbejag, zonder zelf het woord te nemen en boven alles uit te gillen. . .



NOORDZIJDE
der S. Nicolaaskerk te Jutfaas.

Nog meer treft dit alles, wanneer men de kerk binnentreedt. Staande onder het gewelf van den toren, dat één geheel uitmaakt met het gewelf der kerk, kan men bij het rondoogen van het geheel een glimlach van tevreden bewondering niet onderdrukken. . . . . Dat hier geen versieringen zijn aangebracht zal niemand bevreemden. Constructie en ornament, de beide elementen van den schoonen bouw, zijn in den gothischen stijl zoo innig verbonden, dat de bouwvorm en de versiering slechts één geheel uitmaken, dat de versiering in zekeren zin slechts een schoone ontwikkeling is van het bouwdeel. En hier treft het: hoe sieren de eenvoudige bouwvormen het geheel! De gewone kruisgewelven door flinke, kantige ribben gedeeld en gebonden, de eenvoudige vensters der lichtbeuken, de daaronder in den muur aangebrachte triforiën, de ranke, maar stevige pijlers, met de flink gevormde kapiteelen en voetstukken, de juist gemeten en fraai gevormde bogen — ziedaar den bouw, ziedaar het sieraad. Het gewelf der



Altaar der XIV Noodhelpers te Jutfaas.

Maria-kapel is in vijf ongelijke schilden gebroken, een aardige speling voor het gezicht; het zangkoor met zijn inspringende borstwering vult het noorderpand der dwarsbeuk; boven den ingang tot de sacristie zijn drie ongelijke open bogen, die licht geven aan de nog beschikbare ruimte, als tribune bruikbaar. Staat gij in het koor, wend u dan nog eenmaal om en groet het volle licht, dat breed en machtig binnenstroomt door het hooge bovenraam, — hier brengt de eenvoudige orde niet alleen schoonheid, maar ook majesteit".…

□Sedert Dr. SCHAEPMAN dit schreef, werd deze kerk versierd met den luister van gebrandschilderd glas in alle vensters — goed werk van H. J. GEUER — en met een overal doorgevoerde beschildering van G. B. F. JANSEN, beide in den trant der vijftiende-eeuwsche gothiek, evenals de altaren en meubelen, zoodat heel het gebouw wezenlijk van één karakter, éénen geest getuigt — gelukkige omstandigheid, die ons door Mgr. VAN HEUKELUM zelf worde verklaard.



Hoofdaltaar der S. Nicolaaskerk te Jutfaas.

„Wanneer wij hier de namen der kunstenaars vermelden, die het bouwwerk van den architect ALFRED TEPE hebben opgeluisterd, dan dient de Altmeister WILHELM MENGELBERG op de eerste plaats te worden genoemd. Hij ontwierp het generaal-plan der algeheele versiering en meubeling. Hierdoor kon het principe worden doorgevoerd, dat bij elke kerkversiering op den voorgrond moest staan — helaas, in de meeste kerken ontbreekt het geheel en al — dat namelijk alle aangebrachte kunstwerken van zoodanige afmetingen zijn, dat zij met elkander en met het geheele kerkgebouw één harmonisch geheel vormen. Naar dit generaalplan werden de altaren, preekstoel, communiebank, biechtstoelen enz. door den meester zelf of door anderen uitgevoerd. De kunstsmid ALBERT KNIEP, de steenhouwer LAMBERT TE RIELE, de schrijnwerker DIRK VAN KENT, zij allen zullen het volmondig bekennen, dat zij zonder MENGELBERG'S teekeningen en aanwijzingen niet hadden gemaakt, wat zij ieder op hun terrein hebben geleverd. De glasschilder HENDRIK GEUER, hoe vaardig overigens om zelf te ontwerpen, dankt ook aan de vingerwijzingen van den vriend zijner jeugd voor een goed deel het welslagen van zijn werk. En ofschoon de kerkschilder GERARD B. F. JANSEN van Zevenaar, die door zijn kunstige en zinrijke versiering van het geheel de kroon op het werk zette, ook meer zelfstandig optrad, of liever, een leerling toonde te zijn van onze oude, echt nederlandsche kerkschilders, toch zal ook hij gaarne erkennen, dat zoowel hij zelf als zijn kunstzinnige vader veel van WILHELM MENGELBERG geleerd hebben".

□Wat de waarde van dit geheel verhoogt, is dat ieder der medewerkers blijken gaf van zijn best vermogen, zoodat elk voorwerp op zichzelf evenzeer de aandacht verdient. Behalve al deze werken van hedendaagsche meesters, bezit de kerk ook eenige voortreffelijke stalen van oude kunst: een prachtig gesneden laat-gothische orgelkast uit den aanvang der zestiende eeuw, afkomstig uit de Nieuwezijdskapel te Amsterdam en door Mgr. VAN HEUKELUM gered, [4]) en een merkwaardige altaarretable, schilderij in den trant van MICHAËL WOHLGEMUTH (1434—1519), voorstellende de Veertien Noodhelpers.

□Onnoodig te zeggen, dat het liturgisch vaatwerk en de paramenten zich waardig aansluiten bij al het overige. Een zilveren gedreven kelk en godslamp, beide uit de zeventiende eeuw, en een kazuifel met goed borduurwerk uit de zestiende mogen daarvan bizonder worden vermeld.

Aan al deze uiterlijke pracht beantwoordt voortreffelijk de rijkdom van gedachten, die eraan ten grondslag ligt. Want in heel de versiering dezer kerk heeft haar stichter, naar een vast plan van iconografie — gegrond op de middeleeuwsche traditie, doch niet zonder uitbreidingen en toepassingen

van eigen vinding — velerlei belangrijke leeringen tot uitdrukking gebracht, meest in symbolische figuren, enkele malen in uitvoeriger tafereelen, o. a. in de doopkapel, waar de zondeval geschilderd werd (door geen mindere dan DERKINDEREN).



S. Joanneskerk te Montfoort.

Ik meen den smaakvollen bouwheer, die met zooveel liefde en kennis dit geheel tot stand bracht, geen onrecht te doen, indien ik de beteekenis zijner schepping toch vooral eene historische zeg te achten. Ook zij die gelooven, dat eene repristinatie van oude kunst, gelijk hier beproefd werd, geen vooruitgang, maar stilstand beduidt, zullen deze kerk toch gaarne vereeren als meesterstuk eener richting, die in den tijd waarin zij ontstond, hare verklaring en haar bestaansrecht heeft. Zij zullen hier ook gaarne komen leeren, al ware het maar om de groote waarde van beginseltrouw nog eens sterker te doorvoelen. Maar juist hier, waar de uitstekendste navolgingen naast de oude voorbeelden te zien zijn, *en daarvan zoo onmiskenbaar de minderen blijven*, zullen zij te vaster groeien in hunne overtuiging, dat zulk imiteerend werk het oude nimmer vermag nabij te komen en dat het tot een nieuwe kunst in geene betrekking staat.

[1]) G. W. VAN HEUKELUM, *De St. Nicolaaskerk van Jutfaas*, Utrecht, 1906.
[2]) In de *Zeitschrift für christliche Kunst*, 1891, Sp. 106 ff.
[3]) In het dagblad *De Tijd* van 24 Mei 1875.
[4]) Het orgel is beschreven en afgebeeld in het *Jaarverslag van het St. Bernulphusgilde*, 1887, blz. 43 vv. en in de *Zeitschrift für christliche Kunst*, II, Sp. 191 ff.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS TE KABAUW.

Deze 25 Juli 1863 door Mgr. SCHAEPMAN geconsacreerde kerk werd gebouwd onder de leiding van den architect VOGELPOEL. Zij bevat 500 zitplaatsen.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES BAPT. TE MONTFOORT.

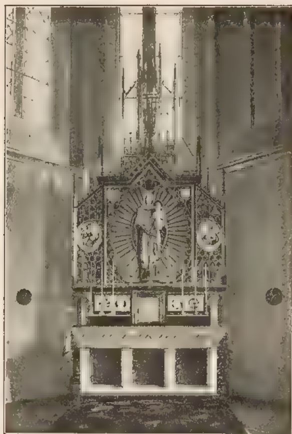
Een driebeukige kerk, met 750 zitplaatsen. De westgevel, die even doet denken aan dien der Sint Jacob te Enschede, is hierbij gereproduceerd en geeft, uit haar onbegrepen gothiek, allicht den naam van haren ontwerper, H. J. VAN DEN BRINK, te raden. Belangrijker dan het gebouw zijn de oude voorwerpen in het bezit der kerk: eene vijftiende-eeuwsche Madonna, gevonden in de gracht van Oudewater, een zilveren wierookvat, waarvan het deksel uit de twaalfde eeuw dagteekent, een gothische wijwateremmer (eind vijftiende eeuw) en eenig zilveren liturgisch vaatwerk uit de zeventiende en achttiende eeuwen.



Kerk van S. Petrus' banden te Rijzenburg.

9. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE OUDENRIJN.

Ook deze is een werk van VAN DEN BRINK, in 1857 voltooid, en ruimte biedend voor 400 zitplaatsen. Inwendig vertoont zij den invloed van het S. Bernulphusgilde: alle vensters zijn door H. GEUER kleurig beglaasd, triomfkruis en preekstoel stammen uit MENGELBERG's atelier, het orgel is van Maarschalkerweerd en



Maria-altaar der O. L. Vr. Hemelvaartkerk te Vianen

de koperen tabernakelkast en verder altaargerei werden door JAN BROM vervaardigd.

10. DE PAROCHIEKERK VAN S. PETRUS' BANDEN TE RIJZENBURG.

Gelijk het plaatsje zelf zijn ontstaan te danken heeft aan den ambachtsheer P. J. VAN OOSTHUYSE, leverancier aan het Fransche leger, die het plan had Rijzenburg tot een fabrieksstad te maken, is ook deze kerk aan hem het aanzijn verschuldigd. Een hardsteenen plaat in den choormuur verhaalt, dat door hem en zijne vrouw, stichters, de eerste steen werd gelegd op 7 Juli 1809. Het volgend jaar, 10 Augustus, had de inwijding plaats. Het kerkje is gebouwd in den eigenaardigen klassicistischen stijl, die door bijgaand vignet [1]) uit den tijd zoo goed wordt weërgegeven, en inwendig maakt het met zijn sierlijk stuccowerk en kleurige glazen den indruk van een keurig kerkje. De trots van het dorp is een in deze kerk ter herinnering aan de stichters geplaatst grafmonument, obelisk, waartegen een treurende vrouw leunt, sculptuur in wit marmer, door paarsrood vensterglas met een mystischen gloed beschenen, theatraal werk van den Belg DUCAJU, in 1863 geplaatst.

1) Titelvignet van: TH. VAN BEEKOM, *Redevoering bij de plechtige inwijding van het nieuwe R. C. kerkgebouw te Rijzenburg*, Amsterdam, 1810.

11. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE VIANEN.

Deze driebeukige kruiskerk is gebouwd naar het ontwerp van den architect ALFRED TEPE. Zij bevat 400 zitplaatsen. [1]) Als een bizonder geslaagd werk van den heer W. MENGELBERG wordt hierbij haar Maria-altaar afgebeeld, dat bij al zijnen eenvoud, ongetwijfeld de verdienste bezit, dat de retable op even origineele als sierlijke wijze is opgelost.

1) Niettegenstaande herhaalde verzoeken om inlichting is het mij niet gelukt van den pastoor eenige nadere mededeeling te verkrijgen.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. BARBARA TE VREESWIJK.

Deze zeer eenvoudige zaalkerk is in 1806 gebouwd — als een gedenksteen der eerste steenlegging getuigt — in 1816 met een orgel verrijkt; in 1848, dank zij een rijkssubsidie van *f* 1500.—, met een derde vergroot en in 1856 voorzien van een ruime tribune tegen den westgevel en van een klokketorentje.
De kerk bezit een kleine verguld zilveren kelk, met fraai drijfwerk in de renaissance-vormen van het midden der zestiende eeuw.

Zie over deze parochie pastoor HOFMAN's opstel in het *Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, dl. 23, blz. 205.



S. Barbarakerk te Vreeswijk.

11. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE WERKHOVEN.

Volgens *Neerlandia Catholica* is deze kerk in 1695 gebouwd. Zij draagt echter geheel het karakter der vernieuwing, welke

zij in 1810 onderging, en waarna VAN DER AA haar noemde: „een goed ingericht gebouw met eenen spitsen toren". Er zijn ruim 370 zitplaatsen.
Een kelk en een ziekenbusje, welke de kerk bezit, dagteekenen nog uit de zeventiende eeuw.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE ZEIST.

Over deze kerk was pastoor JANSEN zoo vriendelijk mij het volgende mede te deelen: „De kerk werd gebouwd in 1846 door den aannemer A. v. BEEK volgens het plan van den architect TH. MOLKENBOER en gewijd door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH. De kerk is opgetrokken in spitsbogenstijl, doch niet rijzig, met gestucadoorde gewelven. In 1899 is de kerk vergroot door den aanbouw van een nieuw priesterchoor, iets lager dan het schip, volgens het plan van den architect TEPE". Sinds korten tijd bezit de kerk een kalksteenen hoofdaltaar, uit het atelier MENGELBERG.



S. Josephskerk te Zeist.

XII. HET DEKENAAT NAARDEN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. COSMAS EN DAMIANUS TE ABCOUDE.

In het œuvre van den architect Tepe behoort deze — 5 April 1888 door Mgr. Snickers gewijde — kerk tot de wel-verzorgde werken. Men ziet dit reeds aan haar uiterlijk, waarvan de, langs den publieken weg gelegen, zuidzijde door eenen aanbouw, met eigen traptorentje tegen het transept, een weinig-alledaagsch aanzien bezit. Wanneer men het gebouw is binnengetreden, blijkt de beteekenis van dien aanbouw: men ziet dan dat de zijbeuktravee, die tegen den zuidelijken kruisarm aansluit, dieper is dan de andere en hooger opgetrokken, omdat zij, beneden, de biechtstoelen en, boven, de orgelkamer en de tribune der zangers bergt.



Kerk van de HH. Cosmas en Damianus te Abcoude.

Het gebouw is overigens een regelmatige kruiskerk, vier traveeën diep, met driezijdig gesloten dwarspanden, welke met bogen open zijn op rechthoekige kapellen, die op hare beurt in open verbinding staan met het, uit eene travee en vijf zijden van eenen achthoek gevormd, presbyterium. Aan de westzijde is het schip verbonden aan de overhoeks gestelde beeren van eenen toren, waar langs de zijbeuken als kapellen zijn voortgezet. Er is ruimte voor ongeveer 600 zitplaatsen. Terwijl voor de architectonische behandeling van het interieur naar de hierbijgevoegde afbeelding kan verwezen worden, dient te worden vermeld, dat het geheel gekleurd is: de muren en vensters grijsgeel, de pijlers bleek paars met groene schalken, de profileeringen voornamelijk rood en blauw — een kleurengamma dat, in woorden gebracht, misschien wat bont lijkt, maar het in werkelijkheid toch niet zoo heel erg is.

De kerk bevat eenige beelden en laat-gothische altaren van Mengelberg, welker weelderige detailleering misschien *te* sterk contrasteert met de soberheid der architectuur. Zij bezit voorts een zeldzamen schat in haar orgel, afkomstig uit de Groote kerk te Gouda. Het front en de daarbij aansluitende borstwering zijn met goed snijwerk versierd, maskers, bladranken en voluten, uit den bloeitijd der Nederlandsche renaissance, vermoedelijk van omstreeks 1570. [1])

Ook in de sacristie vindt men belangrijke kunstvoorwerpen, o. a. een paar vijftiende-eeuwsche houtsculpturen — andere werden door Mengelberg verwerkt aan het Maria-altaar — een zeer mooi



Phototypie L. VAN LEER & Co. — Amsterdam

Kerk van den H. Joannes Bapt. te Breukelen.

geborduurd schild van eenen choorkap (omstreeks 1530), en een zilveren monstrans uit het einde der zestiende eeuw.

[1]) De samenstelling van het orgel vindt men beschreven bij: J. HESS, *Dispositiën der merkwaardigste kerkorgelen*, blz. 31 v. HESS deelt mede, dat het orgel vroeger in de Groote kerk te Gouda „zeer konstig aan den hoek van de muur boven den ingang van de noorderdeur hing" en in 1744 voor *f* 1100.— aan de Luthersche gemeente te Gouda werd verkocht. DE LANGE VAN WIJNGAERDEN (*Gesch. en Beschr. der Stad van der Goude*, III, blz. 227) weet te berichten, dat dit orgel in 1588 eenige herstellingen had ondergaan en in 1636 was „vernieuwd" — hetgeen blijkbaar op het pijpwerk doelt, daar de kast thans nog den stijl van de tweede helft der XVIe eeuw vertoont. Deze is onlangs door MENGELBERG met smaak gepolychromeerd.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE ANKEVEEN.



S. Martinuskerk te Ankeveen.

Uitwendig zeer eenvoudig, zelfs niet veel meer dan wat men een „schuurkerk" pleegt te noemen, draagt deze kerk het kenteeken gebouwd te zijn in de dagen, toen de katholieke godsdienst hoogstens werd getolereerd. Zij is gebouwd in 1758 en werd door een tijdgenoot beschreven als 72 bij 28 Rhijnlandsche voeten groot „en voorts met de noodige cieragien vervult, waaronder uitmunt een zeer fraaij orgel". Van haar interieur is het mooie stuccowerk van het tongewelf het voornaamste sieraad. Dit is vermoedelijk het werk van eenen Italiaan, ANTONI MELLO, aan wien voor stucadoorswerk 14 October 1758 *f* 250.— werd betaald. In 1842 is op den gevel een torentje gezet, in 1880 het inwendig eenvoudig gepolychromeerd. De kerk bevat 330 zitplaatsen. Men vindt er eenige mooie oude kunstvoorwerpen: een zilveren missaalbeslag met gegraveerde heiligenfiguren van 1636; een met wapens versierd schenkblad uit 1647; en een paar groote schilderijen van NICOLAAS MOYAERT: LEONARDUS MARIUS en JOAN BANNINGH WUYTIERS op hun doodsbed. Ook een door den Antwerpschen edelsmid VERSCHUYL gedreven zilveren monstrans (1859) verdient vermelding. [1])



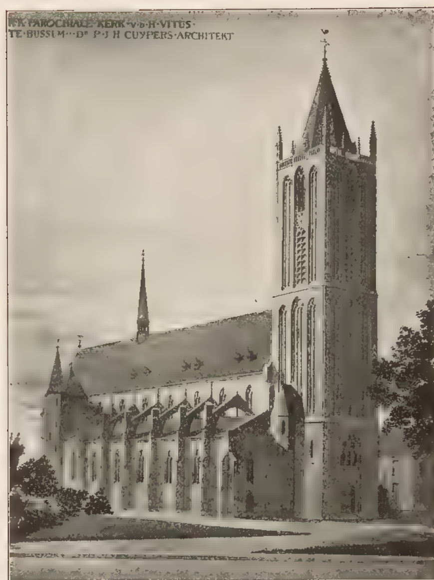
S. Joanneskerk te Breukelen.

[1]) Vgl. het belangrijke opstel van pastoor B. H. PEL, *Het kerspel Ankeveen*, in het *Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, dl. XXIV, blz. 246 vv. en 445 vv.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES BAPT. TE BREUKELEN.

Dit is een der oudere werken van de heeren MARGRY SNICKERS, in 1880 gebouwd en in 1885 door Mgr. SNICKERS gewijd. Daar het uitwendig van dit gebouw op een onzer lichtdrukplaten is weêrgegeven, terwijl het interieur hiernevens staat afgebeeld, kan ik volstaan met eene beschrijving der dispositie.

Het in vroeg-gothischen trant behandeld gebouw is een driebeukige kruiskerk met 532 zitplaatsen. De westtoren geeft toegang tot het zes traveeën diepe schip, welks zijbeuken langs den toren zijn voortgezet. Aan het kruispand sluit zich het, met eenen halven zeshoek gesloten, priesterchoor, waarvan de eene travee door bogen verbon-



S. Vituskerk te Bussum

den is aan half-achthoekige zijkapellen. Van de zijbeuken zijn de middelste traveeën hooger opgetrokken dan de overige. Deze zijn, evenals schip en transept, met houten tonwelven gedekt, terwijl gemetselde kruiswelven het choor en de zijbeuken overkluisen. De beuken worden gescheiden door van gele baksteen opgetrokken zuilen met wit-zandsteenen kapiteelen; de muren daarboven — door vijfdeelige spaarnissen verlevendigd — zijn schoongemetseld in helderroode baksteen.

Om ruimte te geven aan het zangchoor, is in de westelijke travee van het middenschip een op een segmentboog gedragen tribune aangebracht. Het al te bont gepolychromeerde choor en de transepten zijn met gehistorieerd glas versierd. De kruiswegstaties vormen een fries onder de zijbeukvensters.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VITUS TE BUSSUM.

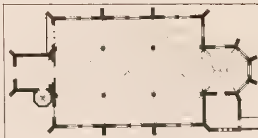
□ „Dat hier niet een meer origineel plan tot uitvoering kwam, met breed middenschip en afwisselende hoofd- en tusschenpijlers, in verband met het alterneerende gewelfstelsel, is niet de voorkeur des bouwmeesters geweest, maar de kerkelijke overheid heeft in dit geval den wensch geuit, dat de Broerenkerk te Zutfen, als zijnde een goed type van XIV eeuwsche parochiekerk, zoude worden gevolgd op den voet.... De toren is later gebouwd in navolging van die te Eemnes". Aldus de schrijvers van den catalogus der tentoonstelling van Dr. CUYPERS' werken (blz. 63). Reeds vroeger hebben wij de oude Broerenkerk uitvoerig besproken (blz. 66) en er toen ook op gewezen, dat Dr. CUYPERS haar toch niet slaafs heeft nagevolgd. Inderdaad heeft hij de gewaagde constructie der kapiteelen van zijn voorbeeld gewijzigd, de afmetingen van het choor meer in overeenstemming gebracht met de eischen eener parochiekerk, waar geene collegiale diensten worden gehouden, en voor de zangerstribune een goede plaats gevonden door eenen uitbouw ten noorden van het presbyterium. De daarvoor gewoonlijk bestemde torenruimte is hier voor zitplaatsen ingericht, waarvan de geheele kerk er thans 900 heeft.

□ De muren en gewelven zijn schoongemetseld en eenvoudig gepolychromeerd, de zuilen bepleisterd en gekleurd en in de spaarnissen op de plaats van het triforium werden heiligen geschilderd. De kerk is in 1883 en '84 gebouwd en 16 Juni van dit laatste jaar geconsacreerd door Mgr. SNICKERS. De toren werd in 1896 voltooid.



Kerk van O. L. Vr. Hemelvaart te Kokkengen.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. HIPPOLYTUS TE KAMERIK.



S. Antoniuskerk te Kortenhoef.

☐ Deze rechthoekige zaalkerk, met spits gedekten, open klokkenstoel op den voorgevel, heeft ongeveer 270 zitplaatsen. Zij is 23 November 1855 ingezegend.

6. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE KOKKENGEN.

☐ Een zaalkerk als de vorige en in hetzelfde jaar in gebruik genomen. Er zijn 300 zitplaatsen. Opmerkelijk is de communiebank, een houten balie met gesmeed ijzeren vullingen in den stijl Lodewijk XV.



S. Antoniuskerk te Kortenhoef.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS TE KORTENHOEF.

☐ Een zeer geslaagde, kleine, driebeukige hallenkerk van den architect A. TEPE, waarvan bijgaande prentjes een denkbeeld mogen geven. Zij is gebouwd in 1880.

8. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. VAN DEN BERG CARMEL TE LOENERSLOOT.

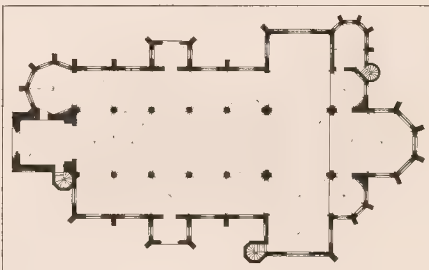
☐ Een zaalkerk uit 1857, met ongeveer 450 zitplaatsen. De, met een ongewonen rijkdom van snijwerk overladen, preekstoel is een zonderling specimen van quasi-gothiek.

9. DE PAROCHIEKERK VAN HET H. HART VAN JEZUS TE MAARSEN.

☐ Van hare gezusters, de andere dochters van des heeren TEPE's geest, onderscheidt deze kerk zich uiterlijk doordien de schraagbogen, welke deze bouwmeester gewoonlijk onder het dak der zijbeuken pleegt te bergen, hier zichtbaar geconstrueerd zijn. Het middenschip kon daardoor hooger dan anders boven de zijbeuken uitrijzen en, binnengekomen, waardeert men dit, omdat het interieur daaraan onmiskenbaar aangename verhoudingen te danken heeft.

Door een ongelooflijk leelijke beschildering, hard en ordinair van kleur en, vooral in de figurale gedeelten, hinderlijk slecht van teekening, heeft dit interieur zeer geleden.

De dispositie is een eenvoudige: een schip van drie beuken, vier traveeën diep, een dwarspand met driezijdig gesloten armen, priesterchoor bestaande uit ééne, aan drie zijden van eenen achthoek sluitende, travee, die met kleine korfboogdoorgangen geopend is op veelhoekige zijkapellen. Langs den toren, waarin de zangerstribune, zetten



Kerk van S. Joannes Bapt. te Mijdrecht.



Kerk van S. Joannes Bapt. te Mijdrecht.

zich de zijbeuken kapelvormig voort. In de zijbeuken tweedeelige, in het middenschip driedeelige vensters, die in het choor met verdienstelijk gebrandschilderd glas gedicht. Kruiswelven, op zuilen gedragen, overdekken de kerk. Zij heeft 700 zitplaatsen en werd 9 September 1885 gewijd door Mgr. SNICKERS.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE MIJDRECHT.

Als een voorlooper en aankondiging van TEPE's schilderachtigste werk — de kerk van Schalkwijk — kan men deze kerk beschouwen, die een paar jaar vroeger is gebouwd: 20 Juni 1876 geconsacreerd door Mgr. SCHAEPMAN. Waar ik in de gelukkige gelegenheid ben haar door afbeeldingen geheel te doen kennen, schijnt eene beschrijving overbodig. Er zijn 838 zitplaatsen in het gebouw, dat geheel in den Utrechtschen stijl is versierd en ingericht, en dus ook door W. MENGELBERG gemeubeld.



Kerk van S. Joannes Bapt. te Mijdrecht.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VITUS TE NAARDEN.

Deze eenvoudige zaalkerk is, met een rijkssubsidie, naar het ontwerp van E. HUYSMAN in 1835 gebouwd [1]) — 22 September geconsacreerd door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH en, volgens *Neerlandia Catholica*, in 1866 vergroot. Zij heeft 400 zitplaatsen.

De kerk bezit een paar niet-onbelangrijke oude voorwerpen: een zestiende-eeuwsche ciborie en een verguld zilveren monstrans, blijkens het op den nodus aangebrachte wapen, afkomstig van GUALTERIUS VAN ALCKEMADE S. J., die van 1641—1673 pastoor te Naarden was. [2])

[1]) *De Godsdienstvriend*, dl. 35, blz. 265.
[2]) Vgl.: *Bulletin v. d. Ned. Oudheidk. Bond*, II, blz. 88 en *Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, I, blz. 275.



Kerk van S. Joannes Decap. te Uithoorn.

12. DE PAROCHIEKERK VAN S. JOANNES' ONTHOOFDING TE UITHOORN.

Deze vermoedelijk „romaansch" bedoelde driebeukige kerk, die zes traveeën diep is en welker priesterchoor uit eene, met vijf zijden van eenen tienhoek gesloten travee bestaat, heeft ruim 600 zitplaatsen. Zij

werd van 1866—'67 door den architect H. J. VAN DER BRINK gebouwd en is door Mgr. SCHAEPMAN geconsacreerd.


Kerk van het H. Hart van Jezus te Vinkeveen.

13. DE PAROCHIEKERK VAN HET H. HART VAN JEZUS TE VINKEVEEN.

Hoewel zij tot zijne vroege werken behoort, is deze, 23 Juli 1883 door Mgr. SNICKERS gewijde, kerk niet een van de beste van TEPE's scheppingen. Aangelegd als driebeukige kruiskerk voor ruim duizend zitplaatsen, maakt zij toch geen imposanten indruk. Het interieur is wel ruim en groot, maar niet grootsch. Het is alsof de bouwmeester zelf onder den indruk der afmetingen is gekomen en die niet heeft weten te beheerschen. Zoo gaf hij dan aan den omgang om het priesterchoor — zulk ambulatorium moest op stelligen wensch van den bouwheer worden aangelegd — veel te groote breedte en ontnam daarmede alle stemming aan dit sanctuarium.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE VLEUTEN.

Bedrieg ik mij niet, dan is deze kerk — 3 November 1885 door Mgr. SNICKERS gewijd — de eersteling van den Haagschen architect NIC. MOLENAAR. Van een „coup d'essai — coup de maître" mogen wij hier — dunkt mij — niet spreken, maar wel kan den bouwmeester de eer worden nagegeven, dat hij, ruim tien jaar later een repliek van deze kerk bouwend (in 1896 te Oude Pekela), daaraan den vorm eener belangrijk verbeterde uitgave wist te geven. Maakt het middenschip der Vleutensche kerk den indruk te smal te zijn — dat te Oude Pekela, een weinig minder diep en éven anders ingedeeld, is aangenaam van verhoudingen. De toren, in Vleuten spichtig en te klein gedetailleerd, won evenzeer belangrijk door aangebrachte wijzigingen en de vensters der hooge lichtbeuk voegen zich in de repliek beter in het wandvak, dat zij doorboren, dan de lichten in de oudere uitgaaf. Dat niettemin ook de Vleutensche kerk reeds hare verdiensten heeft, is onmiskenbaar en ik geloof, dat bijgaande afbeelding die goed doet uitkomen. Er zijn 400 zitplaatsen in deze kerk.


S. Willibrordaskerk te Vleuten.

XIII. HET DEKENAAT OLDENZAAL.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BLASIUS TE BEKKUM.

VAN DER AA spreekt van een „fraaije, romanesk gelegene kerk", die in 1819 gebouwd zou zijn. *Neerlandia Catholica* zegt, dat de kerk, in 1830 gesticht en in 1856 vergroot werd.... ik voor mij heb vergeefs gepoogd iets naders aan de weet te komen.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. STEPHANUS TE BORNE.

Laat ik beginnen met te zeggen, dat deze kerk in de werkelijkheid veel aantrekkelijker is dan de hierbij gereproduceerde, ietwat vervelende, penteekening zou doen vermoeden. Opgetrokken van grijsroode baksteen, verlevendigd door donkerroode profielsteen en spaarzaam toegepaste zandsteenen détails, bizonder rustig van kleur; door hare geringe hoogte en strenge vormen vrij van alle pretentie, is zij een echt landelijke kerk, die in de ordinaire fabrieksomgeving iets zeer voornaams heeft.



S. Stephanuskerk te Borne

Het interieur weerspreekt dezen indruk niet. Het bizonder lage middenschip, dat geene eigen vensters heeft, zoodat de verlichting alleen door de zijbeuken binnenkomt, geeft iets ingetogens en intiems — indruk die nog versterkt wordt, omdat alle vensters van gebrandschilderd glas zijn voorzien, zoodat het licht zeer gedempt is.

De kerk, die 1000 zitplaatsen heeft, werd door den architect NIC. MOLENAAR gebouwd en door den schilder KLEIJKAMP gepolychromeerd. Zij is geconsacreerd door Mgr. SNICKERS op 5 December 1888.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. STEPHANUS TE BORNERBROEK.

Dit, in 1800 gesticht, kerkje, in den voorgevel met een beeld van den H. patroon versierd, werd volgens VAN DER AA in 1834 „aanmerkelijk hersteld en verbeterd". Pastoor HENDRIKS deelde mij mede, dat het in 1857 is vergroot en in 1868 nogmaals, toen onder leiding van den architect G. TE RIELE WZN. een priesterchoor werd aangebouwd. In het torentje op den voorgevel hangen twee klokken, de eene gegoten door M. D. BERGH in 1701, de andere in 1840.

In den tuin der pastorie staat de doopvont der oude (thans hervormde) kerk: een ronde kuip op voet in den vorm van een boomstam, waarom zich een slang kronkelt, blijkbaar een werk uit het midden der zestiende eeuw.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA PRESENTATIE TE BUURSE.

Een onbeteekenend gebouw, ingericht voor 180 zitplaatsen, in 1859 gebouwd en den 28sten November van dat jaar ingezegend door den deken van Oldenzaal, G. H. VAN COEVORDEN.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. BLASIUS EN JOSEPH TE DELDEN.


Kerk van de HH. Blasius en Joseph te Delden.

Wie op het denkbeeld is gekomen den architect van dit gebouw de oude kerk van Winterswijk ter navolging aan te bevelen, heeft alle eer van dien inval, want dit is ongetwijfeld de beste kerk, welke de heer WENNEKERS gebouwd heeft. En al is het oude voorbeeld volstrekt niet slaafs gevolgd — dááraan zal het toch wel te danken zijn, dat men aan het (hierbij afgebeelde) uiterlijk een zin voor schilderachtige groepeering waarneemt, als bij geen der andere werken van den heer WENNEKERS, en dat het inwendig beter verhoudingen en smaakvoller dispositie vertoont, dan men van zijne gebouwen gewoon is.

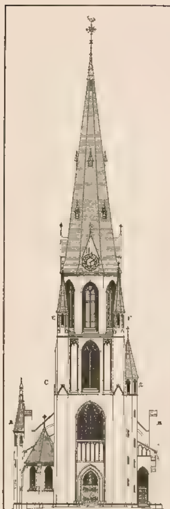

Monstrans der kerk te Delden.

De kerk bestaat uit een schip van drie, door slanke zuilen gescheiden, beuken ter diepte van zeven traveeën en een choor van een travee, evenals de zijbeuken met vijf zijden van eenen achthoek gesloten.

De vierde travee der noordelijke zijbeuk is uitgebouwd als transept, oorspronkelijk om plaats te geven aan de zangerstribune. Maar sinds de laatste naar den toren is overgebracht, wordt deze ruimte als kapel benut.

De ribben der kruiswelven, die de kerk dekken, rusten zoowel in het middenschip als in de zijbeuken op kraagsteenen, versierd met maskers en dragende figuurtjes, naar ouden trant. De kerk is geheel gepolychromeerd in lichten toon, hier en daar met sprekender kleuren gehoogd, als met goud en rood aan de kapiteelen en met groen rankenwerk op de witte gewelfschelpen. De sluitingen van choor en zijbeuken zijn van gehistorieerde vensters voorzien; die in het choor geven tafereelen in grisaille te aanschouwen in een kleurige ornamentatie van geel, groen en paars — werk van den Utrechtschen glasschilder DE VOS dat als kleurengeheel geprezen kan worden. De overgang van de kerk naar de, in denzelfden trant behandelde, pastorie wordt gevormd door eene achtkante sacristie, waarin nog eenige voorwerpen van vóór de Hervorming worden bewaard: een kelk en de hierbij afgebeelde monstrans, rijk en sierlijk, van omstreeks 1500, die in onze dagen door JAN BROM is gerestaureerd. De wonderbare


Kerk van S. Jacobus Maj. te Enschede.



S. Josephskerk te Enschede.

wijze, waarop deze monstrans is teruggevonden, werd door pastoor GEERDINK beschreven. [1])

[1]) *Eenige bijdragen tot de geschiedenis van Twenthe*, bl. 499 v.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PLECHELMUS TE DEURNINGEN.

Deze kerk, 18 November 1830 ingezegend, is in 1856 vergroot en heeft thans 700 zitplaatsen.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE ENSCHEDE.

Deze driebeukige kruiskerk, met schip van zes traveeën, rechthoekig dwarspand en priesterchoor, dat uit eene travee en vijf zijden van eenen achthoek bestaat, is door den bouwmeester — H. J. VAN DEN BRINK — blijkbaar in vroeg-gothischen geest bedoeld. In plaats der stucadoorgewelven, die haar middenschip oorspronkelijk dekten maar door vocht gevaarlijk werden, is zij later van eene „charpente apparente" voorzien, welker detailleering even plomp en zwaarmoedig is als al haar overige deelen. De viering is met een achtdeelig houten gewelf, choor en zijbeuken zijn met gemetselde (?) kruiswelven overspannen. Er is te minder reden hier over dit gebouw in bizonderheden te treden, omdat de bouwmeester zelf elders [1]) de noodige mededeelingen erover heeft gepubliceerd. Zeggen wij dus alleen, dat het choor aan de zuidzijde een galerij heeft, bestemd voor nonnen en zieken, en dat het inwendig geheel in sombere kleuren is gepolychromeerd. Het gebouw dagteekent van 1862.

[1]) *Bouwkundige Bydragen*, dl. XVI, blz. 19 vv.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE ENSCHEDE.

Met enkele wijzigingen, is deze fraaie en ruime kerk gevolgd naar die van Bussum. Zij werd 28 September 1894 geconsacreerd door Mgr. SCHAEPMAN en is het werk van JOS. CUYPERS, die echter alleen bij den kloeken toren zijn eigen weg ging. Er zijn 820 zitplaatsen.

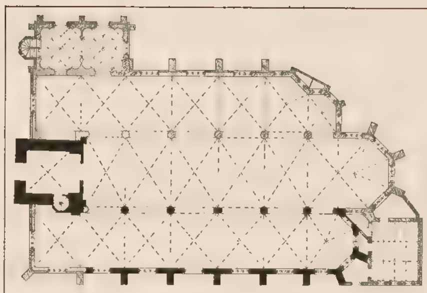
9. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. VAN DEN ROZENKRANS TE GLANERBRUG.

De Z.Eerw. heer A. H. MEIJER, die indertijd met de stichting dezer kerk werd belast en met vragen en preêken het noodige geld bijeen wist te brengen, was zoo vriendelijk mij te berichten, dat nog slechts het schip volbouwd werd. Dit is opgetrokken volgens de plannen van den architect A. TEPE en 12 November 1903 ingezegend.



S. Josephskerk te Enschede.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PANCRATIUS TE HAAKSBERGEN.



S. Pancratiuskerk te Haaksbergen.
(De lichte arceering geeft de vernieuwing aan.)

Het is alweder aan den rechtvaardigheidszin van Koning Lodewijk te danken, dat de katholieken van deze gemeente hunne parochiekerk, waarvan de hervormden zich — vermoedelijk omstreeks 1600 [1]) — hadden meester gemaakt, in 1809 terug hebben gekregen. Zij hebben haar een „aanzienlijk herstel" doen ondergaan [2]) in 1838 en belangrijk vergroot in 1887, toen, onder leiding van den heer Tepe, bij de aanvankelijk tweebeukige kerk een doopkapel en een noordelijk zijschip werd gebouwd, waarvan de twee meest-westelijke traveeën eene verdieping hebben, die als zangchoor is ingericht en het orgel draagt. Thans bestaat de kerk dan uit een middenschip ter diepte van zes traveeën, waarvan de westelijke door den toren wordt ingenomen en de oostelijke aansluit aan een door vijf zijden van eenen achthoek gevormd presbyterium — en twee zijschepen, die eveneens gesloten zijn met halve achthoeken, door bogen in open verbinding met het choor. Het in verhouding tot de breedte niet zeer hooge middenschip en de weinig lagere zijbeuken zijn gedekt met kruiswelven, welker geprofileerde ribben en gordelbogen, evenals de archivolten, zonder de bemiddeling van een kapiteel, verloopen in de tamelijk zware, op achtkante basementen gestelde, zuilen, die de beuken scheiden. De tusschen de vierde en vijfde travee (vanaf het westen aan de zuidzijde) geplaatste drager is geen zuil, doch een zware pijler. Uitwendig ziet men, dat boven de deur in de vierde travee der zuidelijke zijbeuk het opschrift: Anno Dni MCCCCCXX is aangebracht en tegen den westelijken sluitwand dierzelfde beuk de inscriptie: int jaer ons Heren MV^C^LXII. Wellicht is dus het westelijk deel dezer kerk van 1520 tot 1562 bij een toen bestaande oudere kerk aangebouwd.

Uitwendig is de geheel van Bentheimer steen opgetrokken kerk zeer eenvoudig behandeld; de muren worden gesteund door zware beeren (driemaal versneden), waar tusschen met laat-gothisch maaswerk voorziene, breede vensters. Het stemmig interieur ontleent eenigen luister aan de kleurige beglazing der choorvensters en de nog alleen in het westelijk gedeelte voltooide, polychromie, uitgevoerd volgens ontwerpen van W. Mengelberg. In den aanbouw verdient de achtkante doopkapel de aandacht, die met een rijk stergewelf is overdekt.

[1]) Geerdink, *A. W.*, blz. 300.
[2]) Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*, V, blz. 12.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE HENGELOO.

Kennelijk niet buiten den invloed van des heeren Tepe's werk is deze, naar de Munstersche S. Martini vrij gevolgde kerk, onder bestier van den architect G. te Riele tot stand gekomen. Het is dus een driebeukige hallenkerk — 65 M. diep — met een schip, dat uit zeven traveeën bestaat en veelhoekige sluitingen aan elk der beuken. Is een zoo groote en door al te slanke pijlers te weinig onder-verdeelde ruimte van nature al gauw ijl en hol, deze lijkt dat te meer, omdat zij egaal grijs gesausd is, met alleen wat kleur aan kapiteelen en gewelfribben, terwijl zij ook nog meest voorloopige meubelen en alleen in de oostelijke veelhoeken kleurige vensters bezit.



Kerk van den H. Jacobus Maj. te Lonneker.


Kerk van O. L. Vr. Geboorte te Losser.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE LONNEKER.

Zaalkerk met 960 zitplaatsen, in 1820 gebouwd en in 1845 vergroot, van simpelen rechthoekvorm, waarbij een smaller, driezijdig gesloten choor aansluit. De zoldering is met allegorische schilderingen versierd.

13. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. GEBOORTE TE LOSSER.

Vrijwel van denzelfden aanleg als de kerk te Hengeloo is deze — in 1902 door den heer TEPE gebouwd en 3 Juni gewijd door Mgr. VAN DE WETERING — maar met toch juist genoeg verschil om haar tot een veel aangenamer geheel te maken. Het is een driebeukige hallenkerk van zes traveeën, welker priesterchoor uit drie zijden van eenen zeshoek bestaat, terwijl de zijbeuken met twee zijden derzelfde figuur gesloten zijn. Wat leven en speling is in deze anders al te overzichtelijke ruimte gebracht, doordien de vijfde en zesde travee der noordzijde met lage bogen verbonden zijn aan eenen uitbouw, waarvan de verdieping als orgelkamer en zangerstribune dienst doet.


S. Plechelmuskerk te Lutte.

Door de groote vensters valt nog te veel licht naar binnen, maar als deze eens donkerkleurig beglaasd zullen zijn en de eenvoudige polychromie der kerk wat verfijnd, zal er ook wel wat meer stemming komen in dit interieur. Merkwaardig is het hoofdaltaar, in welks retable dertien oude apostelbeelden, afkomstig uit een klooster te Glane, zijn geplaatst.

De kerk heeft ruimte voor 1000 zitplaatsen. Haar uitwendig aanzien is hierbij afgebeeld.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PLECHELMUS TE LUTTE.

Tijdens pastoor H. G. VAN COEVERDEN, in 1830 en '31, „niet zonder veel zorg" gebouwd.

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PLECHELMUS TE ROSSUM.

Evenals de statie Lutte is deze een dochter van Oldenzaal en daarom aan den H. PLECHELMUS gewijd. De kerk is door pastoor W. NIEUWENHUIS (1832—'42) op de plaats eener oudere gebouwd. Men bezit er een oude kelk, blijkens eene inscriptie onder den voet, afkomstig van MENNO THOM. CAMPE, die van 1612 tot 1625 pastoor van Oldenzaal was. [1])

[1]) GEERDINK, *Eenige bijdragen tot de geschiedenis van Twenthe*, blz. 208.

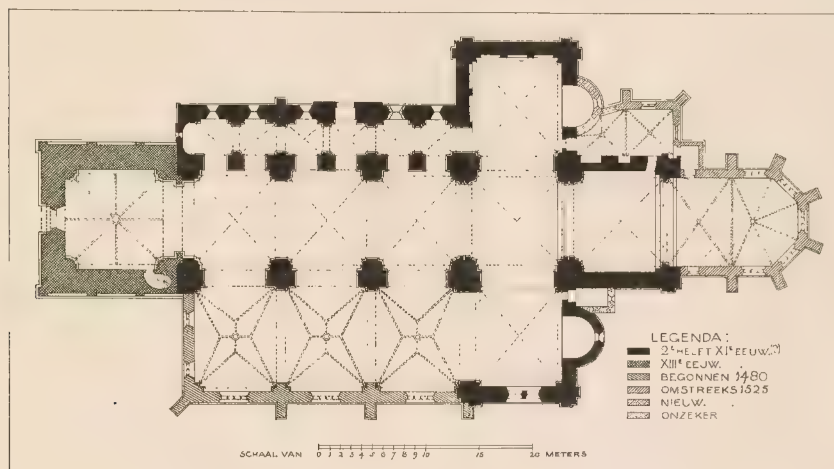
16. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS TE WEGDAM.

Gebouwd in 1844 onder pastoor J. H. C. BLOEMEN.

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PLECHELMUS TE OLDENZAAL.

Wie zich overtuigen wil hoe taai legenden zijn, kan in de geschiedenis van dezen eerbiedwaardigen tempel meer dan één voorbeeld vinden. Behalve de op niets gegronde „overlevering", dat een deel der noorderzijbeuk uit de tiende eeuw zou dagteekenen — dwaling, die men nog kort geleden door een zeer geëerd archeoloog kon hooren verkondigen —, leeft ook nog altijd de meening, dat de thans bestaande kerk van Oldenzaal door den H. Bernulphus zou zijn gebouwd, hoewel ook daarvoor geen enkel argument valt aan te voeren. De geschiedenis van deze vergissing is te vermakelijk om haar niet te verhalen.

In 1839 publiceerde [1]) de toenmalige rector der Latijnsche School te Oldenzaal, J. WEELING, een voor dien tijd zeer verdienstelijke studie over „de Plechelmikerk" en deelde daarin ook de inscriptie mede, die nog heden in haren zuidelijken wand gebeiteld staat. Allicht meer thuis in de klassieke dan in de middeleeuwsche epigrafie, las deze latinist het eenvoudig opschrift verkeerd en kwam met veel geleerdheid tot de verklaring, dat het — hoewel geplaatst in een muur uit het laatst der vijftiende eeuw — de mededeeling behelsde, dat 10 Juni 1043 de eerste steen der kerk was gelegd. Op dit onjuiste gegeven voortbordurend, schreef EYCK VAN ZUYLICHEM in 1845 den bouw der kerk toe aan Bernulphus [2]) en herhaalde in 1858, dat „sous les auspices de l'évêque Bernulphe" de tegenwoordige kerk werd gebouwd [3]), hoewel het stijlverschil met diens wezenlijke stichtingen hem niet ontging. Sedert wordt deze kunstlievende bisschop zóó vast voor den bouwheer der S. Plechelmus gehouden, dat zelfs pastoor SNELTING in zijne *Geschiedenis van Oldenzaal* [4]) WEELING's vergissing bij de vertolking van het opschrift (dat het jaartal 1480 te lezen geeft) uitvoerig aantoont, en niettemin verhaalt *„onder bisschop*



Plattegrond der S. Plechelmuskerk te Oldenzaal.

Bernulphus (1025—1054), *in 1043*, werden de grondslagen gelegd van de tegenwoordige kerk...." Wie nog mocht meenen, dat de H. Bernulphus toch wel de stichter kan zijn geweest, al bleek het jaartal 1043 uit de lucht gegrepen —, hem zij erop gewezen, dat zich daartegen, behalve den straks nader te bespreken stijl, ook de gewichtige omstandigheden verzetten, dat geen der vóór-negentiende-eeuwsche schrijvers van Bernulphus' aandeel aan den bouw gewaagt, dat in de oorkonde van 1049, waarbij keizer HENDRIK III aan den H. Bernulphus vergunning geeft te Oldenzaal eene weekmarkt te houden [5]), met geen woord van diens kerkstichting aldaar wordt gerept en eindelijk — wat m. i. beslissend is — dat in het kalendarium der St. Plechelmus [6]), hetwelk alle weldoeners der kerk zoo trouw herdenkt, zelfs de naam van den gepraesumeerden stichter niet voorkomt.

Wat wij weten aan minder legendarische geschiedenis van deze kerk komt neer op het volgende. In de plaats van een aan den H. Silvester gewijd kerkje, stichtte bisschop BALDERIK, die heer van Twente en Oldenzaal was, eene kerk. Hij liet hierheen het te Utrecht bewaarde gebeente van den H. Plechelmus overbrengen, onder wiens naam hij 2 October 954 de kerk wijdde, waarin hij terzelfder tijd een kapittel oprichtte [7]). Deze kerk van BALDERIK is spoedig (over de tijdsbepaling straks) op hare beurt door eene nieuwe vervangen, waarvan schip, transept en noorderzijbeuk thans nog bestaan. In 1450 had eene transactie plaats ten behoeve der „luchtinge" (= verlichting?) en timmering der kerk [8]). Of toen reeds begonnen is met den bouw van het tegenwoordig zuider zijschip? Een steen in den beer tusschen de tweede en derde travee (vanaf het westen) van dat zijschip vermeldt: „bij het duizendvierhonderste jaar voeg ik drie tienen boven vijftig, en de eerste steen wordt hier gelegd". Wellicht werd dus in 1450 met de meest oostelijke travee van dit ruime zijschip (ongeveer



S. Plechelmuskerk te Oldenzaal uit het noordwesten.

even hoog en breed als het middenschip) begonnen en is de westelijke voortzetting daarvan eerst in 1480 aangevangen. In 1483 of '84 schijnt deze uitbreiding voltooid te zijn geweest.

In 1492, toen bijna geheel Oldenzaal door brand verwoest werd, leed ook de kerk aanmerkelijk schade: de looden dakbedekking smolt ten deele en het orgel, aan den noordkant geplaatst, werd vernietigd [9]).

In 1510 en 1522 schijnt de kerk opnieuw geteisterd te zijn, ditmaal vermoedelijk vooral het choorgedeelte, want in 1525 werd de oude, halfronde absis, afgebroken en vervangen door het huidig presbyterium [10]), dat uit ééne travee en vijf zijden van eenen achthoek bestaat.

Ook toen Oldenzaal in 1626 door de Staatsche troepen werd belegerd en ingenomen, leed de kerk aanzienlijke schade. In 1628 althans schrijven deken en kapittel aan de landvoogdes van Spanje te Brussel: „et au dernier siege et prinse d'icelle ville par les Estats rebelles est-il; que ladicte eglise at esté combattue avecq plus de cent coups de canon et plusieurs de mousquets parmy le toict le plomb; de façon qu'elle demeure du tout endommagée, à cause que la partie adverse a faict fort peu de reparations; et sy ce n'est qu'il soit mis remède; icelle viendra à tomber en totale ruyne, ce que serait en grand prejudice des bons Catholicques". Zij vragen daarom een jaarlijksche subsidie voor de noodzakelijke herstellingen en schijnen inderdaad eenige hulp te hebben ontvangen [11]).

Eerst in het begin van 1633 schijnt het gebouw in handen der hervormden te zijn gekomen. Vermoedelijk in 1651 onderging de kerk eene belangrijke wijziging aan haren noordkant: op de lage zijbeuk werd toen eene verdieping gebouwd en ingericht tot Latijnsche School [12]). Nadat de kerk van 1672—74, tijdens de bezetting van Oldenzaal door Munstersche troepen, weder door de katholieken gebruikt was, bleef zij in ongestoord bezit bij de hervormden, tot zij — na in 1794 en '95 door ingekwartierde Engelsche troepen niet weinig te zijn gehavend [13]) — door LODEWIJK NAPOLEON bij Koninklijk Besluit van 12 Maart 1809 aan de rechtmatige bezitters, en nu voor goed, werd teruggegeven [14]). Allerlei herstellingen en veranderingen werden nu uitgevoerd: de benedenruimte van den toren, vroeger in open verbinding met het schip der kerk [15]), werd daarvan door eenen (thans weder verwijderden) muur gescheiden; een gothisch venster in den westelijken torenwand vermoedelijk dagteekenend van 1525 [16]), werd gedicht [17]); de choorvloer verlaagd [18]); het steenen oksaal weggebroken, enz. enz. In 1891 eindelijk, werd begonnen met een stelselmatige restauratie der kerk, onder leiding van den architect JOS. CUYPERS, waarvoor een Rijkssubsidie van *f* 125.000 was toegestaan. De Latijnsche School is toen afgebroken, waardoor de noordkant der kerk in zijn vroegeren toestand kon worden hersteld; tegen den oostwand van den noordelijken kruisarm werd de verdwenen absidiool herbouwd en de sacristie veranderd; aan den zuidkant kwam een nieuw portaal, en heel de kerk werd in- en uitwendig in goeden staat gebracht — niet het minst, doordat de in verloop van tijd opgehoogde vloer tot zijn oorspronkelijk peil werd verlaagd, in verband waarmede ook het kerkplein belangrijk moest worden afgegraven.



Noordkant der kerk te Oldenzaal, ± 1838 (vóór de afbraak der Latijnsche School).

□ Men treedt de, geheel van Bentheimer steen opgetrokken, kerk binnen, niet in het westen — waar een kleine deur alleen toegang geeft tot den toren — maar aan de noord- of zuidzijde, die elk, in hare tweede travee, een dubbele deur bezitten. Zooals dat vroeger in de Utrechtsche Buurkerk het geval was, en in menige buiten-

landsche kerk nog heden gebruikelijk is, geven deze tegenover-elkander-liggende deuren aanleiding, dat de publieke weg, althans voor voetgangers, door de kerk loopt: wie van den eenen kant van het kerkplein naar den anderen moet gaan, bespaart zich de wandeling om de kerk heen. Veel heen-en-weer-verkeer is hier niet, maar nu en dan klinkt er toch een haastige stap dwars door de kerk — even stil als in het middenpad de révérence voor het Allerheiligst wordt gemaakt. En voor een Hollander is het een aardig gezicht, dit tegelijk gemeenzaam en eerbiedig omgaan met het imposante kerkgebouw... Het is daarbinnen wel wonderlijk indrukwekkend.

Reuzig-zware pijlers van een prachtig-grijze steen; aan den eenen kant een middenschipsmuur in dezelfde kleur, boven doorbroken met kleine vensters, beneden met lage bogen, die, in een gedrukte en smalle zijbeuk, tegen heel kleine lichten laten zien; aan den anderen kant de vakken tusschen de pijlers hoog en wijd geopend op een ruim en rijzig zijschip; naar het oosten de doorkijk in een kloek transept, en een vèr-wijkend choor; een kerk die niet heel hoog is, tegelijk een gevoel van rustige omslotenheid en toch eenen ruimteïndruk geeft; een niet-sterke, maar zeer gelijkmatige verlichting, in de hoogte verhelderd door de witheid der gewelven — zoo is dit wel een heel bizonder interieur.



Choor der S Plechelmuskerk te Oldenzaal.

Een rondgang om de kerk, van buiten, geeft nog levendiger contrasten te zien. Van den fraaien westtoren, die van onderen, vooral in zijnen westgevel, er zoo sober uitziet — niet anders dan een kleine rondboogdeur en een venstertje — en rijker wordt naarmate hij opstijgt; dan, aan den zuidkant, het hooge zijschip met zijn breede en rijk-getraceerde vierlichtsvensters; de van zijnen topgevel beroofde wand van het transept; het weer levendiger choor, dat, na zijn ombuiging, met een ongeschondener bewaarden dwarspandgevel verbonden is aan den primitieven noordwand: vlakken, grauwen muur met geen ander leven dan de angstig-kleine venstergaten....

Plaatsruimte verbiedt mij hier te beginnen aan een gedetailleerde beschrijving, die wezenlijk tot zijn recht zou brengen al wat er aan dit allermerkwaardigst gebouw valt op te merken. Om een indruk ervan te geven zijn de afbeeldingen trouwens voldoende.

Het middenschip is, van den vloer tot den top van het gewelf gemeten, 12.50 M. hoog, het zuidelijk zijschip 13.50 en de oude noorderzijbeuk 5 M.

De romaansche gedeelten der kerk zijn gedekt door kruiswelven, gemetseld van naar den eisch hunner ligging gehouwen, 30 c.M. dikke, blokken; de zuidelijke zijbeuk heeft stergewelven, het choor een straalgewelf, beide uitgevoerd in baksteen en gedragen op zandsteenen ribben.



Zuider zijbenk en kruisarm der kerk te Oldenzaal.

De diensten tegen de pijlers in het oude gedeelte, die op primitief geprofileerde basementen staan, dragen teerlingkapiteelen, rustend op een keelband en versierd met zeer eenvoudige, kantig, als in kerbschnitt, gesneden palmet- en kringmotiefjes; de imposten zijn met een schaakwerkje verlevendigd. De schalken tegen den toren daarentegen, oprijzend van met hoekblaadjes versierde basementen, hebben crochet-kapiteelen, in vroeg-gothischen geest, in overeenstemming dus met het op acht ribben gedragen kruisgewelf in den toren.

Wil men zich een voorstelling vormen van de kerk in haren oorspronkelijken toestand, dan heeft men zich haar vermoedelijk zonder, of met een kleineren, westtoren te denken (dat de westzijde niet eenen gevel tusschen twee torens had, schijnt mij de behandeling van den westelijken wand van het noordelijk zijschip aan te toonen); aan de zuidzijde een smal en laag zijschip gelijk thans nog aan den noordkant bestaat, en, inplaats van het tegenwoordige choor, een half cirkelvormige absis (zooals op den plattegrond in stippellijnen is aangegeven). Het dak niet met leien, doch met lood, bekleed. Inwendig — wat op het aspect der kerk van zeer grooten invloed was — heeft men zich voor te stellen, dat het choor van de viering gescheiden is door een jubé: een ongeveer 4 M. hoogen muur, met twee breede doorgangen, tusschen welke een altaar (het altare pro populo) was geplaatst. Deze zeer dikke muur, aan voor- en achterkant bekroond door eene steenen balustrade, droeg in het midden (dus boven het volksaltaar) een kleine verhevenheid, door twee zittende leeuwen geflankeerd, het z.g. lectorium, vanwaar bij plechtige diensten, door eenen priester de verschillende lessen werden gezongen, terwijl de overige ruimte diende als standplaats voor het zangchoor [19]. Dit jubé was bereikbaar door de kleine deurtjes, welke zich, op eenige hoogte boven den vloer, thans nog in de noorder en zuider wanden der romaansche choortravee bevinden. [19])

Men heeft wel vermoed [20]), dat de choorvloer vroeger hooger gelegen zou hebben en dat daaronder eene crypta was. Dat zulk een aanleg met de aanwezigheid van het oksaal wäre overeen te brengen, leert ons de afsluiting van het oostchoor van den Dom te Naumburg. Bij de restauratie is echter geen spoor eener crypta gevonden. Daar de teksten, waarop het vermoeden gegrond is, m. i. ook eene andere uitlegging toelaten, terwijl het ook niet heel duidelijk is, vanwaar die onderkerk toegankelijk en verlicht zoude zijn, moet ik deze quaestie onbeslist laten. Ik wijs er intusschen op, dat de deuren in den oostwand der beide kruisarmen (tusschen het priesterchoor en de absidiolen) geheel verklaard zouden zijn, indien men mocht aannemen, dat zij toegang gaven tot naar de crypta leidende trappen (als ik mij niet bedrieg bestaat een dergelijke aanleg te Naumburg). Maar, ook zonder als doorgang naar eene krocht te dienen, zijn zij bestaanbaar: men weet, dat de O. L. Vrouw



Noorder zijbeuk (naar het oosten) der kerk te Oldenzaal.

te Maastricht op dezelfde plaats deuren heeft, welke indertijd de gebruikelijke toegang vormden voor de oostelijk der kerk wonende parochianen.

In Oldenzaal ziet men boven beide deuren kleine basreliefs, met eene, wel strak en kantig, maar toch tamelijk onbeholpen gehouwen, voorstelling van twee naar elkander toegewende paarden op het eene, leeuwen op het andere.

Overigens valt nog de aandacht te vestigen op een eigenaardig détail in den westelijken buitenmuur van den noorder zijbeuk. Men ziet daar eene op twee rondboogjes gedragen uitkraging, welker vorm doet denken, dat zij een lessenaardak heeft helpen dragen. Van de bedoeling hiervan is niets bekend, maar afmeting en vorm maken het niet onmogelijk, dat zij het overblijfsel is van een voor den westgevel der kerk vroeger aanwezig atrium. Indien dit zoo is, zou de kerk oorspronkelijk geenen westtoren hebben bezeten...

Van het gothische deel der kerk wil ik alleen maar melden, dat in den noordwand van het choor een fraai gebeeldhouwd sacramentshuisje, spitsbogig nisje met traceerwerk, bewaard is (in 1893 bijgewerkt door Rohling uit Münster) en daartegenover een eenvoudige piscina. Terwijl ook dient gememoreerd, dat, van buiten, in den beer tusschen de tweede en derde travee der zuidzijde, een steen het opschrift draagt: **anno : milleno : quad(rin)ge(n) teno : tria : ju(n)go : X : sup(er) : L p(r)im(usque) : hic : lapis : i(m)ponitur.**

Maar nu wordt het ook de hoogste tijd naar de sacristie te gaan, om daar nog iets van den schat der kerk te bewonderen. Ik kan daarbij tot mijn leedwezen niet tot gids strekken, want tweemaal heeft de waarlijk àl te Twentsche pastoor geweigerd mij den schat te laten zien, en toen ik eindelijk, in zijne afwezigheid, de allerbelangrijkste collectie van oude ostensoria, reliquaires, kelken, gewaden, schilderijen enz. onder de oogen mocht krijgen, was de tijd te kort voor studie. Gelukkig kunnen bijgaande prentjes althans van de merkwaardigste voorwerpen — beide meesterstukken van vijftiende-eeuwsche goudsmeedkunst — eenig denkbeeld geven [21]).



Monstrans der kerk te Oldenzaal.

Ik mag intusschen geen afscheid nemen van deze kerk, zonder te vraag te hebben besproken wanneer zij gebouwd is. Dat het zuider zijschip van 1480—1484 werd opgetrokken en de uitbreiding van het choor in 1525 geschiedde, heb ik reeds medegedeeld. Ook de toren laat zich gemakkelijk genoeg dateeren. Hoewel hij aan zijnen westkant in de benedenste verdieping er nog geheel romaansch uitziet, leert toch het karakter van zijn interieur (de vorm van kapiteelen en gewelf), dat ook dat gedeelte — hoewel dan misschien door verbouwing van een twaalfde-eeuwschen aanleg — niet vóór het tweede kwartaal der dertiende eeuw kan zijn ontstaan, evenals de tweede en derde verdieping. De vierde geleding, van zooveel minder streng karakter, zal uit de veertiende, wellicht de vijftiende eeuw, dagteekenen [22]). De spits schijnt haar tegenwoordige gedaante te hebben gekregen in den aanvang der zeventiende eeuw, daarvóór zou een met koper belegde helm den toren hebben gedekt [23]). Baart dus de dateering van deze gedeelten weinig moeilijkheid, anders is het met de kerk-zelve. Wij missen hiervoor elk historisch gegeven, moeten den ouderdom der kerk dus uit hare constructie en hare vormen afleiden en stuiten dan op het bezwaar, dat de geschiedenis der romaansche bouwkunst in Nederland een nog zoo goed als onontgonnen terrein is.

Het probleem *schijnt* tamelijk eenvoudig: De kerk moet gebouwd zijn, zal men zeggen, nà den H. Bernulphus († 1054) en vóór de Utrechtsche Sint Marie (1081 tot vóór 1099).

Nà Bernulphus, omdat deze zeer bouwlievende en ondernemende bisschop het nimmer heeft gewaagd eene kerk te bouwen *met overwelfd middenschip* — Sint Pieter en Sint Jan te Utrecht, zoowel als Sint Lebuinus te Deventer hadden

vlakke houten zolderingen in de hoofdbeuk — èn omdat de kapiteelen zijn gesculpteerd en voorzien van eenen keelband („tore") — twee bizonderheden, die in Bernulphus' architectuur ontbreken.

Vóór Sint Marie, want deze kerk, die in plan een zeer treffende overeenkomst met de Oldenzaalsche Plechelmus vertoont (zij heeft echter ééne travee meer), wijst in geheel haren opbouw op een veel verder gevorderd tijdperk: zij heeft in het middenschip kruiswelven *op ribben* en pijlers, die reeds geheel in overeenstemming met de welving zijn samengesteld.

De zaak schijnt dus eenvoudig: tusschen 1054 en 1081 moet de Sint Plechelmus zijn gebouwd.

Tegen den terminus post quem (1054) is natuurlijk geen argument aan te voeren. Maar ik heb elders [24]) erop gewezen welke ernstige bezwaren zijn in te brengen tegen de traditioneele dateering der S. Marie, navolging der Milaansche S. Ambrogio. En als deze grens valt, houden wij in ons land ter vergelijking alleen over de O. L. Vr. te Maastricht, die in plan zéér weinig analogie met Oldenzaal vertoont en een geheel ander, misschien naar Zuid-Frankrijk wijzend, gewelfstelsel had (in het middenschip vermoedelijk koepels, in de zijbeuken een soort tongewelven, wier beloop op hun contrebuteerende strekking wijst) en de abdijkerk te Rolduc. Deze laatste, een weinig grooter dan de kerk van Oldenzaal, is op analoge wijze gewelfd. Maar haar bouwmeester deed den genialen greep, in de zijbeuken lage, met kruiswelven gedekte, traveeën af te wisselen met tot de hoogte van het middenschip opgetrokken en met een tongewelf overkluisde traveeën, zoodat hij een krachtigen weerstand vormde tegen den druk der middenschipsgewelven en zijne muren belangrijk minder zwaar kon maken dan de Oldenzaalsche. In Rolduc geschiedde deze welving van 1138 tot omstreeks 1150. Het is zeker gewettigd het Rolducsche systeem voor jonger te houden dan dat van Oldenzaal; ook de rijke sculptuur wijst wel daarop. Maar dat ook tijdens den bouw der kerk van Rolduc steenen gewelven niet alledaagsch waren in ons land, bewijst de annalist, die speciaal aanteekent, dat de gewelven van steenen waren gemaakt („desuper lapidibus obductum" en „vertigine lapidum"). Ook in het buitenland trouwens zal men niet licht eene kerk van deze afmetingen, en van zuiver basilikale doorsnede (hoog middenschip met eigen vensters, lage zijbeuken), geheel met romaansche kruiswelven gedekt vinden vóór het begin der twaalfde eeuw.



Chef-reliquaire van den H. Plechelmus in de kerk te Oldenzaal.

Men kan duidelijk aan de S. Plechelmus zien — de reuzig zware pijlers en muren, de vreesachtig lage bogen tusschen de beuken, de uitermate kleine vensters —, dat haar bouwmeester niet zonder angst de welving ondernam; men kan haar dan ook veilig rekenen tot de oudste op deze wijze overkluisde kerken; maar, alles samengenomen, zou men hare stichting toch niet vroeger dan in het eerste kwartaal der twaalfde eeuw kunnen stellen.

Ik mag intusschen niet ontkennen, dat het voor de Sint Marie geloofwaardige stichtingsjaar 1081 kàn gelden voor den bouw dien SAENREDAM voor ons afbeeldde; ik voel ook iets voor den mogelijken invloed der omstandigheid, dat de twee bisschoppen van Utrecht, die in de tweede helft der elfde eeuw (1056—1099) ook Twente bestuurden, WILLEM I en KOENRAAD, onderscheidenlijk het Heilige Land en Italië uit eigen aanschouwing kenden — ik durf dus niet geheel de mogelijkheid te loochenen, dat de Oldenzaalsche kerk een constructieve primeur zoude zijn, en dateer haar daarom: tweede helft der elfde eeuw.... met een vraagteeken.

[1]) In den *Overijsselsche Almanak*, 1839, blz. 186—269. [2]) In VAN DER MONDE's *Tijdschrift*, 2e serie, jg. II, blz. 106. [3]) Zie *Les églises romanes du royaume des Pays-Bas*, pp. 8, 13. [4]) Uitgegeven in 1896. Zie blz. 17. [5]) Afgedrukt o. a. bij S. MULLER Fz., *Het oudste Cartularium van het Sticht Utrecht*, blz. 91 v. [6]) Uitgegeven achter GEERDINK's werk: *Eenige bijdragen tot de geschiedenis van Twenthe.* [7]) Volgens sommigen (zie SNELTING, blz. 16), zou er te Oldenzaal reeds in 814 een kapittel zijn ingesteld door graaf BALDUINUS van Kleef. WOLTERS (*De heiligen Wiro, Plechelmus en Odgerus*) weet te berichten, dat BALDERIK de nieuwe kerk bouwde van 945—954. Naar de zeer plausibele opmerking van GEERDINK (blz. 15) heeft vermoedelijk de „translatio corporis" aanleiding gegeven tot de overlevering, dat de H. Plechelmus te Oldenzaal het Evangelie zou verkondigd hebben. Ik kan hier uitteraard op dergelijke quaesties niet ingaan. [8]) Vgl.: J. I. VAN DOORNINCK, *Tijdrekenkundige lijst van stukken welke thans nog het oudarchief der gem. Oldenzaal uitmaken*, No. 26, (blz. 11 v.) [9]) SNELTING, blz. 22 en 21 en GEERDINK, blz. 194 en 192. [10]) Vgl.: RACER, *Overijsselsche Gedenkstukken*, V, blz. 181 en GEERDINK, blz. 194. [11]) Zie den brief en de gunstige beschikking in *Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, dl. XIII, blz. 295 v. [12]) SNELTING, blz. 49 en 37. [13]) *Overijsselsche Almanak*, 1841, blz. 198 vv. [14]) GEERDINK, blz. 200, SNELTING, blz. 64. [15]) *Overijsselsche Almanak*, 1839, blz. 212. [16]) *Ibidem*, blz. 233 v. [17]) *Ibidem*, blz. 221. [18]) *Ibidem*, 1841, blz. 178. [19]) Dat choor en schip door een oksaal gescheiden waren blijkt op verschillende plaatsen van ROVENIUS' verhandeling over kerk en kapittel van Oldenzaal. Zie de uitgave daarvan in *Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, dln. III—V, o. a. IV, blz. 201, 227. WEELING geeft in den *Overijsselsche Almanak* (1841, blz. 193 vv.) een beschrijving van dit oksaal, waarop zich, ook blijkens ROVENIUS, in het midden een lectorium bevond. De dispositie doet eenigszins denken aan het romaansche oksaal in den Dom te Naumburg. WEELING's beschrijving is echter niet heel duidelijk en bevat daarenboven een blijkbare schrijffout: waar hij zegt, dat de muur aan weerszijden eene balustrade had, „zoowel naar de kerk als naar de *noord*zijde" is wel *oost*zijde te lezen. [20]) Zie: *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, III, blz. 413 v. [21]) Over vroeger aanwezige voorwerpen en over de lotgevallen der nog bewaarde, zie men de mededeelingen van ROVENIUS (t. a. p.) en pastoor HOFMAN's aanteekening in het *Archief*, II, blz. 394 vv. [22]) Over de klokken en hare opschriften, zie: *Bijdragen t. d. gesch. v. Overijssel*, III, blz. 79 vv. [23]) *Overijsselsche Almanak*, 1839, blz. 220 v. [24]) *Van Onzen Tijd*, VII [2], blz. 10 v.

XIV. HET DEKENAAT SNEEK.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ODULPHUS TE BAKHUIZEN.

Deze kerk met 400 zitplaatsen, in 1857 gebouwd door P. MOLENAAR, is met bijgaande afbeelding voldoende beschreven.



S. Odulphuskerk te Bakhuizen

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LUDGERUS TE BALK.

Al heeft zij het aantal plaatsen — dat ook hier 400 bedraagt — met de vorige gemeen, als gebouw is deze kerk van heel ander wezen. Zij is den 30sten Juli 1883 geconsacreerd door Mgr. SNICKERS, en wie dus zien wil welke enorme wijziging in de kerkelijke bouwkunst het derde kwartaal der negentiende eeuw gebeuren zag, vergelijke deze twee gebouwen, welker stichtingstijden slechts 25 jaar verschillen. Dat deze kerk een goed specimen is van des heeren TEPE's kunst, leert ons prentje.



S. Ludgeruskerk te Balk

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE BOLSWARD.

Het overgangsstadium tusschen de stijllooze architectuur — als die te Bakhuizen — en de gothische die wij in Balk zagen, ook dit zal op deze leerrijke bladzijde niet ontbreken, want deze Bolswardsche kerk, en haar straks te bespreken zuster, zijn beide het werk van eenen man, die reeds *bedoelde* gothiek te bouwen, al bracht hij het niet verder dan schijngothiek. TH. MOLKENBOER is de architect van dit gebouw, dat 17 Juli 1850 door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH werd geconsacreerd. In 1906 is er, onder leiding van den heer HARDEMAN, een nieuw transept en priesterchoor bijgebouwd, waarna het aantal zitplaatsen ongeveer 500 bedraagt. Het driebeukige schip is vijf traveeën diep, gedekt met gestucadoorde kruiswelven, rustend op pijlers met, voor den tijd goed-begrepen, bladkapiteelen. Het nieuwe gedeelte bestaat uit een transept, aansluitend aan een presbyterium, gevormd door één travee, die aan weerszijden met bogen op een rechthoekige zijkapel geopend is, en vijf zijden van eenen achthoek als sluiting.



S. Martinuskerk te Bolsward.



S. Franciscuskerk te Bolsward.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. FRANCISCUS VAN ASSISI TE BOLSWARD.

Ik zeide reeds, dat ook dit een werk is van TH. MOLKENBOER. Het is eene driebeukige kruiskerk met rechthoekig gesloten choor, en ruime tribune langs de geheele breedte van den voorgevel. Er zijn ongeveer 600 zitplaatsen. De wijding geschiedde 9 September [1]) 1847 door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH. De kerk bezit een zeer merkwaardige houtsculptuur, zittende Madonna uit de dertiende eeuw. Men zou geneigd zijn te meenen, dat dit de „O. L. Vr. uit de seven Wolden" is, die in de „kapelle van miraculen", volgens SCHOTANUS „eertijds met grooten toeloop werd bezocht als hebbende groot verdienst van aflaten" — maar het schijnt dat dit beeld in 1580 is verbrand. [2])

[1]) Volgens *de Godsdienstvriend* (dl. 59, blz. 237) op 25 September.
[2]) Vgl.: M. E. V. D. MEULEN, *Bolsward's Kunst- en Kunstgeschiedenis*, blz. 24.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE HEEG.

Een hoogst eenvoudige en sobere, eenbeukige kruiskerk, in 1876, onder leiding van Dr. CUYPERS gebouwd, met altaren, beelden, communiebank en preekstoel uit de ateliers CUYPERS en STOLTZENBERG.



Madonna der S. Franciscuskerk te Bolsward.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE LEMMER.

Men herkent niet onmiddellijk de hand van NICOLAAS MOLENAAR in dit, eer aan TEPE's werk herinnerend, kerkje, dat toch door den Haagschen architect werd gebouwd. Het is driebeukig aangelegd, en bestaat uit een schip ter diepte van vier traveeën, dat in het westen met een smallere travee, waarin een ruime tribune, aan den toren is verbonden, en in het oosten aansluit bij een driezijdig gesloten priesterchoor. Bezijden den toren vindt men, ten zuiden, een doopkapel en in het noorden een ruime catechismuskamer. De drie beuken worden gescheiden door zuilen, welker kapiteelen schalken dragen, waarop de gordelbogen en ribben der kruiswelven rusten. De kerk heeft ruimte voor meer dan 300 zitplaatsen. Zij is 25 Juni 1901 door Mgr. VAN DE WETERING geconsacreerd.



S. Josephskerk te Heeg.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE MAKKUM.

Deze in 1859 gebouwde kerk bevat 210 zitplaatsen. Behalve een paar oude beelden van de HH. JOZEF en JOANNES, bezit zij gedreven zilveren kandelaars en eene Godslamp, uit het midden der zeventiende eeuw.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE ST. NICOLAASGA.

Een ruime, driebeukige kruiskerk, in vroeg-gothischen trant, onder leiding van G. VON DER HEIDE gebouwd, en door Mgr. SNICKERS gewijd op 16 Februari 1887. In het choor prijken gebrandschilderde vensters van H. A. M. DE VOS. Er zijn ruim 500 zitplaatsen.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE ROODHUIS (OOSTEREND).

Dit, voor 200 zitplaatsen ingericht, kerkje is naar het ontwerp van ALFRED TEPE gebouwd. De wijding had plaats 17 Augustus 1892 door Mgr. SNICKERS.



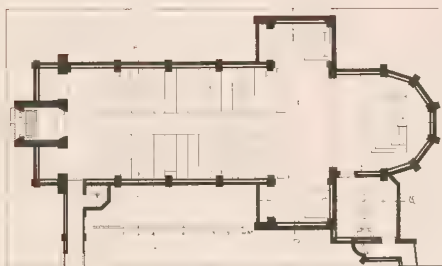
S. Nicolaaskerk te S. Nicolaasga

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VITUS TE SENSMEER

Driebeukige kruiskerk, met breed schip, aan welks drie traveeën er zes in de zijbeuken beantwoorden, hoog en breed transept, met wijde bogen open op rechthoekige kapellen, die eveneens met bogen verbonden zijn aan het met eenen halven tienhoek gesloten presbyterium. Zware gemetselde pijlers, in overeenstemming met de alterneerende welvingsvelden, afwisselend met lichtere (van zandsteen) dragen de bogen, die de beuken scheiden, boven welke in iedere middenschipstravee breede, driedeelige, met tudorbogen gedekte vensters eenen overvloed van licht de kerk in voeren. Geheel schoongemetseld, met wat afwisseling in de kleur der baksteen, en verlevendigd door een



S. Martinuskerk te Sneek



Kerk van den H. Nicolaas Tolentinus te Witmarsum

ruim gebruik van zandsteen, is dit interieur een echt werk uit CUYPERS' vroegen tijd. De kerk werd ontworpen in 1867, gebouwd van 1869—'71, en in 1872 gewijd door Mgr. SCHAEPMAN.

De kerk — die ruim 600 zitplaatsen bevat — is gemeubeld door CUYPERS en STOLTZENBERG, gepolychromeerd door WATERKAMP en in choor en transepten van gebrandschilderd glas voorzien door F. NICOLAS.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. FREDERICUS TE SLOTEN.

„Onze welgelegen — in den jare 1818 op den 12den Maart voor *f* 3900.— aanbestede en in dat jaar gestichte — kerk en pastorie, kostte zoo wegens aankoop als geheele voltooiing ruim *f* 8000.— tezamen. De geheele som is gevonden enkel uit vrijwillige giften der gemeentenaren niet alleen, maar ook onzer protestantsche stadgenooten, die daartoe liefderijk hebben bijgedragen.... In het jaar 1872 werd de kerk verfraaid met een toren en versierd met den H. Kruisweg".... Ziedaar eenige aanteekeningen uit het mij welwillend ter inzage verstrekte „parochiaal memorieboekje".

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE SNEEK.

Het is een ware verademing, na een reis door de Friesche diaspora, waar de katholieke kerken zoo schaars en deze weinige meestal nog zoo onbeteekenend zijn, in het aardige stadje Sneek eene kerk te vinden, die mooi en verzorgd is, en waar men zich thuis voelt. Zij is in 1869 door Dr. CUYPERS ontworpen en kwam in 1871 tot voltooiing — op den toren na, dien zij ongetwijfeld nog krijgen zal. Uitwendig is zij vooral opmerkelijk, gezien uit het Noordoosten, waar haar choor, de hooge pastorie, de laag daartegen aanleunende sacristie, en de transeptgevel met den kloeken traptoren, tot een zeer mooi geheel zijn gegroepeerd.

Van binnen treffen het eerst en het meest de verhoudingen, die er alle op berekend zijn een grootschen ruimteïndruk te wekken. Het zeer breede schip, vier traveeën diep en begeleid door zijbeuken, die aan breedte wonnen, doordien hunne wanden aan de buitenzijden der contreforten werden geplaatst, geeft des te meer illusie van wijdheid, omdat het matig van hoogte werd gehouden. Aan dit schip sluit een even hoog en breed transept, welks armen met kloeke bogen geopend zijn op rechthoekige kapellen, die in open verbinding staan met eene tusschentravee, waarbij zich het verhoogde priesterchoor aansluit, dat met een halven tienhoek gesloten is.

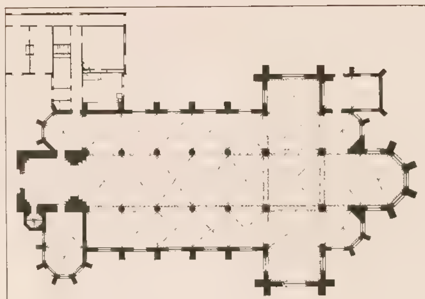
De architectonische behandeling van dit interieur ziet men op onze afbeelding: het is baksteenbouw met spaarzame toepassing van bergsteen, maar baksteen-



Kerk van den H. Nicolaas Tolentinus te Witmarsum.

bouw, welks ontwerper zijn materiaal geheel beheerschte, gelijk hij met een zeer smaakvolle polychromie haar leven en behagelijkheid wist te geven, en door gehistorieerde vensters in diepdonkere kleuren eene gewijde stemming binnen te voeren [1]).

[1]) Op de afbeelding komt dit minder uit, omdat de fotografische plaat alle blauw in wit veranderde.



S. Werenfriduskerk te Workum.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TOLENTINUS TE WITMARSUM.

Is, met het klooster der EE. PP. Augustijnen, in 1903 gebouwd door den Utrechtschen architect A. J. VAN SCHAIK. Ons interesseert hier alleen de kerk, een even sobere als verdienstelijke baksteenbouw. Het is een eenbeukige kruiskerk, binnenswerks (zonder het, ten deele ingebouwd portaal) lang 24 M., en breed, in het schip, 7.40 M., in het transept, 13.25 M. Zij bestaat uit een vier traveeën diep schip, evenals het ruime dwarspand met een spitsbogig houten tongewelf gedekt, en een priesterchoor, van ééne travee, met een halven tienhoek gesloten. Ook het choor heeft een houten welving. Hoewel beperkt tot zeer geringe middelen, heeft de architect aan dit gebouw toch iets aparts weten te geven: men zie de plaatsing der wanden tusschen de contreforten, die gelegenheid gaf wat leven in de muren te brengen door de vensters in spaarnissen te plaatsen, men zie ook het zoo verzorgde uiterlijk, waar met kleinigheden — wat relief aan het choordak, afgesnoten geveltoppen, een aangebouwd traptorentje, een sierlijk spitsje op het angelustorentje, wat speling in het metselwerk — een smakelijk effect is bereikt.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WERENFRIDUS TE WORKUM.

Een der vroege werken van den heer TEPE, met dien, men zou willen zeggen vreesachtigen, aanleg, waarbij de zuilen zeer dicht bij elkander zijn gesteld en een smal middenschip tusschen — naar verhouding — breede zijbeuken wordt opgetrokken. Het hoofdaltaar — met tafereelen uit de Passie versierd — is, met zijn elegante ornamentatie van geäjoureerd, weelderig rankenwerk, een goed staal van W. MENGELBERG's kunst.

De kerk is 24 September 1877 gewijd door Mgr. SCHAEPMAN. Zij heeft omstreeks 500 zitplaatsen.



S. Werenfriduskerk te Workum.

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MICHAËL TE WOUDSEND.

Van dit, volgens *Neerlandia Catholica* in 1792 gebouwde kerkje, dat ruim 100 zitplaatsen heeft, kan ik slechts mededeelen wat VAN DER AA reeds berichtte (dl. XII, blz. 643): „Het is een sierlijk langwerpig gebouw, zonder toren, doch met een orgel en eenen zeer fraaijen predikstoel, welks snijwerk toont, dat de onbekende vervaardiger een bekwaam beeldsnijder was. Elk der drie altaren prijkt met eene schilderij van den [destijds!] beroemden kunstschilder OTTO DE BOER, die den 11den Julij 1797 te Woudsend geboren is; vooral wordt door de kunstkenners het groote altaarstuk, de *Opwekking van Lazarus*, bewonderd".

XV. HET DEKENAAT WIJK BIJ DUURSTEDE.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. KRUISVERHEFFING TE BEESD.

☐Een der vroege werken van ALFRED TEPE is dit, voor 400 zitplaatsen ingericht, gebouw, dat bestaat uit een vijf traveeën diep schip van drie, ongeveer even hooge, beuken, elk gesloten met eene, uit vijf zijden van eenen achthoek gevormde, abside. 26 Juni 1877 werd het gewijd door Mgr. SCHAEPMAN.



Kerk van de H. Kruisverheffing te Beesd.

De kerk bezit eene reliek van het H. Kruis, die vermoedelijk reeds ten minste sedert de vijftiende eeuw ter plaatse wordt vereerd. Jammer genoeg — uit archeologisch oogpunt — is het zilveren kruis, dat deze relikwie oorspronkelijk omsloot, in 1793 vervangen door een nieuw, gemaakt door den Utrechtschen goudsmid J. SNOECK. [1]) Waar het oude kruisje toen gebleven is, bleek mij niet.

[1]) Vgl. J. H. HOFMAN, *Het heilig Kruis te Beesd* in: *Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, XVII, blz. 1—44.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. GREGORIUS BISSCHOP TE BUREN.

☐Een klein, driebeukig baksteenkerkje — voor 140 zitplaatsen — gebouwd naar het ontwerp van den architect G. TE RIELE en 2 Juni 1887 door Mgr. SNICKERS gewijd.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS TE EVERDINGEN.

☐Een kerkje van drie, even hooge beuken, slechts drie boogstellingen diep, met 234 zitplaatsen. Gebouwd door ALFRED TEPE, 14 December 1899 door Mgr. VAN DE WETERING geconsacreerd, ten deele beglaasd door GEUER en met een hoofdaltaar van MENGELBERG — zoo Utrechtsch kortom, als men onder den rook dier stad het recht heeft te verwachten.

4. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. GEBOORTE TE GELLICUM.

☐Reeds in 1261 bestond er te Gellicum eene kapel, behoorende onder de kerk van Beesd. [1]) Men behoeft maar op ons prentje te zien, om zich te overtuigen, dat de tegenwoordige kerk zóó oud niet is. Toch dagteekent zij van vóór de Hervorming en is inderdaad de oude, roomsche, parochiekerk, die wel langen tijd in bezit der hervormden was, maar in 1803 aan de katholieken werd teruggegeven. Uit den tijd der hervormden dagteekent blijkbaar de aanbouw tegen den toren, die een zeventiende-eeuwsch karakter draagt. Vroeger deed hij dienst als gemeentehuis, thans als polderhuis. Kerk en



Kerk van O. L. Vr. Geboorte te Gellicum.

toren zullen grootendeels uit het eind der vijftiende of het begin der zestiende eeuw dateeren. Alleen het schip der kerk zou ouder kunnen zijn. Aanvankelijk bestond dit slechts uit ééne beuk met choor. Maar omstreeks 1500 is de noordwand van het schip doorgeslagen, heeft men daar een lageren zijbeuk er tegenaan gebouwd, en waarschijnlijk tegelijkertijd het choor vergroot en den toren gezet. Deze zijbeuk heeft gemetselde kruiswelven, het schip is omstreeks 1830 van een gestucadoord plafond voorzien. [2])

[1]) *Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, XVII, blz. 1.
[2]) Vriendelijke mededeelingen van pastoor GELING.



Kerk van O. L. Vrouw O. O. te Gorinchem.

5. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. TEN-HEMEL-OPNEMING TE GOOI.

Gebouwd in 1870, naar het ontwerp van den Utrechtschen bouwkundige HAZENBOS, voor 180 zitplaatsen.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA ONBEVLEKT ONTVANGEN TE GORINCHEM.

Het jaar der stichting leert ons een chronogram in den voorgevel: UNI ET TRINO DEO | ET JESU CHRISTO | AETERNI PATRIS FILIO | TOTIUS ORBIS SAVATORI | SACRUM. 23 October 1838 is deze kerk door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH gewijd. Zij was gebouwd door J. VAN NUNE in tamelijk barokken „waterstaatsstijl". Er zijn ruim 1200 zitplaatsen. [1])

[1]) Voor meer bizonderheden zie: H. A. VAN GOGH, *Van Arkel's Oude Veste*, blz. 46 v.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS TE KOTEN.

Van deze kerk, die ik alleen in aanbouw heb gezien, weet ik niet meer te berichten, dan dat zij naar het ontwerp van WOLTER TE RIELE gebouwd en in het laatst van 1906 in gebruik genomen is. Het is een driebeukige kruiskerk, vijf traveeën diep, in de eenvoudige gothiek, die haren bouwmeester lief is. De versiering werd door MENGELBERG bezorgd, door den heer DE VOS de beglazing.



Kerk van de HH. Petrus en Paulus te Koten.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. BARBARA TE KUILENBURG.

Door den Brabantschen architect J. VAN GENK — met wiens werk wij in het bisdom Breda alle gelegenheid zullen hebben kennis te maken — is deze kerk gebouwd. In September 1887 wijdde Mgr. SNICKERS haar. Zij heeft 671 zitplaatsen.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA ONBEVLEKT ONTVANGEN TE LEERDAM.

Een kerkje voor 75 zitplaatsen, volgens *Neerlandia Catholica* in 1855 gebouwd, later van een nieuw priesterchoor met sacristie voorzien door Dr. CUYPERS.



S. Petrus en Pauluskerk te Koten.

10. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE MAURIK.

□ Meer dan dat zij in 1820 gebouwd en in 1869 vergroot is, ben ik van deze kerk niet aan de weet mogen komen.

11. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. TEN-HEMEL-OPNEMING TE RENOOI

□ Dank zij een koninklijk subsidie van *f* 6000, kon hier in 1829 worden begonnen met den bouw eener kerk, die 6 Juli 1831 door den aartspriester G. A. VERMEULEN werd ingezegend. Inwendig werd zij in 1839 opgeknapt door den stukadoor H. BEENS. [1])

[1]) Vgl. C. VAN DE LEEMKOLK, *Rhenov.* in *Arch. v. d. Gesch. v. h Aartsb. Utrecht*, XIII, blz. 4–45.

12. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. GEBOORTE TE RUMPT.

□ Door den architect VOGELPOEL gebouwd en 8 September 1851 ingezegend door den aartspriester J. HARTMAN. De kerk bevat 196 zitplaatsen.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MICHAEL AARTSENGEL TE SCHALKWIJK.

□ „Eene zeer opmerkelijke stichting van TEPE, die den oud-nederlandschen baksteenbouw tot een onderwerp van ernstige studie heeft gemaakt, is de kerk te Schalkwijk, waarvan de fraaie buitenordonnantie een bij uitnemendheid nationaal karakter draagt. Meer dan uit eenig ander werk blijkt uit deze frissche en teekenachtige schepping hoe meesterlijk en zelfstandig het talent van den meester de oud-nederlandsche typen weet te herscheppen." Aldus Prof. GUGEL in zijne *Geschiedenis van de Bouwstijlen* (3e druk, blz. 785).

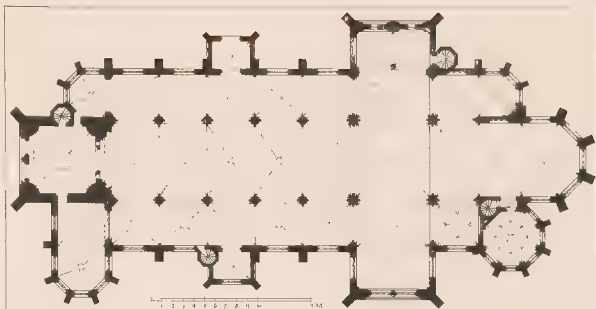
Zeer gaarne sluit ik mij aan bij den lof, aan het inderdaad geestig ontwerp gebracht — maar dat dit ook zoo bizonder nationaal zoude zijn, moet ik toch ten stelligste weêrspreken. Ik geloof zelfs, dat men niet één Nederlandschen baksteenbouw zal kunnen aanwijzen, die in dezen geest behandeld is. Meer in deze richting zijn eenige werken in natuursteen, uit de allerlaatste dagen der Gothiek in ons land (kerken te Goes en te Leiden b.v.), maar ook daar vindt men toch niet het geoutreerde verticalisme, dat de Schalkwijksche gevels kenmerkt. En de vertaling in baksteen van blijkbaar voor natuursteenconstructie gedachte motieven, èn de overheersching der verticale lijn vindt men terug in de Noordduitsche baksteenarchitectuur — en dit verwondert ons toch ook niet, daar de heer TEPE, leerling van STATZ, zich ook elders veel inniger vertrouwd toont met den Duitschen, dan met den Nederlandschen kerkbouw.



S. Barbarakerk te Kuilenburg

Intusschen — ik voor mij, die niets voel voor esprit de

clocher, zie niet in, dat het Duitsche karakter van dit werk ons zou moeten beletten het te waardeeren, nu de Duitsche geest hier door den goeden smaak van een Hollander geadeld is.


Kerk van den H. Michael te Schalkwijk.

De kerk is 10 Juni 1879 gewijd door Mgr. SCHAEPMAN. Hoewel niet bizonder groot — binnenswerks, in het kruispand, 24 M., in het schip, 16 M. breed en, zonder den toren, 44 M. lang — bevat zij 700 zitplaatsen. Van buiten geheel van grijsroode baksteen, in de spaarnissen van den toren met vlechtwerk, en boven het groote westvenster met baksteenmozaiek versierd, is zij van binnen geheel gepleisterd en geschilderd: de pijlers in grijsblauw en fletsrood met sterk-roode diensten en blauw en roode, met goud gehoogde kapiteelen; de muren en de gewelven geelgrijs. Wat rijker gepolychromeerd zijn het choor en de zijkapellen: een tapijtpatroon, waarboven profetenfiguren, op de wanden; de passiewerktuigen en de teekens van den dierenriem in de gewelfschelpen.

Wat den zeer geächeveerden indruk, welken dit interieur maakt, niet weinig ondersteunt is, dat de kerk geheel is beglaasd met gefigureerde vensters: in het schip de vaderlandsche apostelen, in het choor tafereelen uit het leven van den Zaligmaker. Een goede muurschildering van den H. CHRISTOPHORUS, omgeven door engelen, boven het noorder portaal sluit zich waardig aan bij deze reeks. Het hoofdaltaar mag geprezen worden als een rijk en sierlijk werk van MENGELBERG.

Aan Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH, heer van Schalkwijk, herinneren de door zijne familie geschonken rijke beglazing der doopkapel (werk van CAPRONIER te Brussel) en een paar marmerstatues, de H. Anna en S. Cornelius, door JOS. TUERLINCX (1857 en 1861). Onnoodig te zeggen, dat ook de zilverschat der kerk, evenals het koper in de Communiebank door JAN BROM uitgevoerd, gezien mag worden.


S. Dominicuskerk te Tiel.

14: DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. DOMINICUS TE TIEL.

Door een mij onbekenden architect, den heer STOOPS, is deze, voor duizend zitplaatsen berekende, driebeukige kerk gebouwd in eenen „stijl", die het midden houdt tusschen romaansch en vroeggothiek — al doet het uiterlijk eer aan revolutiebouw denken. Maar wat wil men! „In 1860" — aldus verhaalt de auteur van een in 1902, bij de viering van het 200-jarige bestaan der parochie verschenen boekje, — „in 1860 ging een lang gekoesterde wensch van alle katholieken in vervulling: een nieuwe kerk werd er gebouwd voor circa ƒ 34000. Deze som doet reeds vermoeden, dat hier van een monumentaal

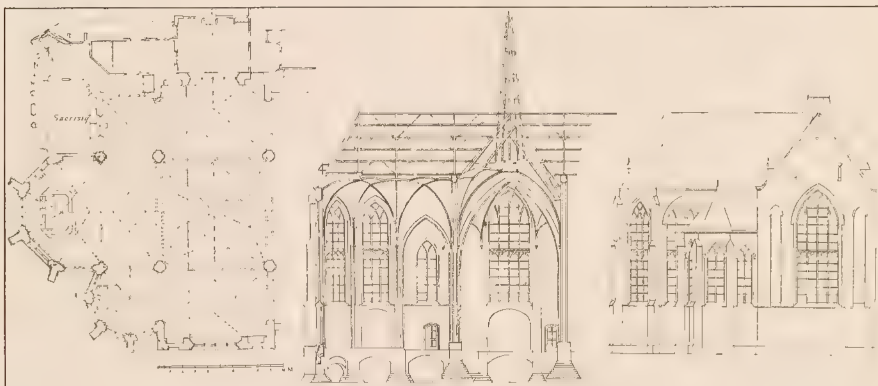
gebouw geen sprake kan zijn: waar, ondanks de beperkte middelen, een bedehuis moest gesticht worden, dat aan ruimte niets te wenschen overliet, moest de bouwmeester alle gedachten aan rijke of kostbare constructie laten varen....” Aan pogingen de kerk door haar gemeubelte eenigen luister bij te zetten heeft het daarna niet ontbroken: een flink orgel, nieuwe altaren, kansel, biechtstoelen en, nog in den laatsten tijd, een kostbare communiebank, kwamen achtereenvolgens getuigen van de offervaardigheid der bloeiende gemeente.

15. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS TE VARIK.

Een driebeukig kruiskerkje met ruim honderd zitplaatsen, verdienstelijk werk van ALFRED TEPE, die vooral aan de choorpartij, door een uitgebouwde kapel en sacristie, alle bekoring eener schilderachtige groepeering wist te geven. 7 Juli 1879 had de wijding plaats door Mgr. SCHAEPMAN.

16. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES BAPT. TE WIJK BIJ DUURSTEDE.

In 1816 werd van deze kerk de eerste steen gelegd door Pastoor J. VAN LUGTENBERG. Ten gevolge van allerlei tegenspoeden duurde het tot 1833, eer kerk en toren geheel waren voltooid.



Ontwerp voor de uitbreiding van het choor der kerk van den H. Joannes Bapt. te Wijk bij Duurstede.

Het gebouw gold toen voor „een der fraaiste van bouworde” in de provincie Utrecht. Eene koninklijke bijdrage van *f* 2500 en eene, ten bedrage van *f* 500, van de provincie hadden het werk helpen mogelijk maken. [1]) Tot mijn leedwezen heb ik niet kunnen achterhalen wie de bouwmeester was. Hoewel hij werkte in den klassicistischen geest van zijnen tijd — „in den modernen Italiaanschen stijl” zegt VAN DER AA — schijnt hij een fraai werk te hebben geleverd. De architect WOLTER TE RIELE, die onlangs werd belast met eene vergrooting van het gebouw (het aantal zitplaatsen, dat zij bevatte, 570, was ontoereikend geworden), schrijft mij althans: „de ondernomen westelijke uitbreiding sluit aan bij een driebeukigen, basilicalen waterstaatsbouw, van ongemeen flinken aanleg, welke omstandigheid mij deed besluiten in het algemeen plan van ombouw — waarbij nog een westelijke vergrooting met toren behoort — dezer ouden bouw, als teeken des tijds, te behouden”. Dit nieuwe gedeelte zal worden beglaasd door FRITS GEUER te Utrecht, wiens ontwerpen veel goeds beloven. Door de welwillendheid van den architect, ben ik in de gelegenheid reeds een denkbeeld te geven van het nieuwe presbyterium en transept.

Uit het bezit der kerk verdienen vermelding een zilveren monstrans uit de achttiende, een ciborie uit de zeventiende eeuw, en een paar achttiend’eeuwsche koperen kronen.

[1]) Vgl.: *De Godsdienstvriend*, dl. 32, blz. 42 vv.

XVI. HET DEKENAAT ZUTFEN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE BAAK.



S. Martinuskerk te Baak.

☐In dispositie van het plan niet ongelijk aan de kerken van 's-Heerenberg en Utrecht (St. Martinus), is dit voor 332 zitplaatsen berekend gebouw, door ALFRED TEPE ontworpen, en 13 Juli 1891 gewijd door Mgr. SNICKERS. Hier echter heeft de middenbeuk geen eigen vensters en is uitwendig — om de, tengevolge der geringe hoogte wat al te geprononceerde, lengte van het schip te breken — de middelste der vijf traveeën van de zijschepen kapelvormig uitgebouwd. Het hoofdaltaar is uit het atelier-MENGELBERG.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA HEMELVAART TE BORKELOO.

☐Als de vorige een werk van TEPE, maar veel kleiner (voor 112 zitplaatsen) en wat ouder: 24 September 1884 door Mgr. SNICKERS geconsacreerd. Met haar choor naar den weg toe gelegen en voorzien van eenen toren, welks overhoeksche beeren zich bij elke verdieping sterk verjongen, zoodat zijn omvang naar de spits toe gestadig afneemt, maakt dit gebouw, reeds uit de verte gezien, een pittoresken indruk. Het is een klein, driebeukig kerkje, zonder middenschipsvensters, vier traveeën diep, met rechthoekig gesloten transept en uit vijf zijden van eenen achthoek gevormd priesterchoor.

Slanke zuilen met achtkant kelkkapiteel dragen de scheidingsbogen. Eenvoudige polychromie en gehistorieerd glas in de sluitingen van choor en zijbeuken verlevendigen het interieur.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANDREAS AP. TE BRUMMEN.

☐Een waterstaatskerkje met 240 zitplaatsen, „gebouwd onder toezicht van den bekwamen timmerman JOANNES NELSEN". Het is een rechthoekige zaal, aan elk der lange zijden verlicht door vijf rondboogvensters, tusschen welke pilasters (waartegen moderne beelden), die de kroonlijst dragen, waarop het korfbogig, gestucadoorde tongewelf rust. Aan dezen rechthoek sluit een halfronde abside aan, waarin een altaar met klassicistischen retable. Ten westen der kerk is in 1876 door G. TE RIELE een gothische toren aangebouwd.

De kerk bezit een mooie zandsteenen Pieta uit de vijftiende eeuw, vermoedelijk afkomstig uit de kerk van Doesburg; een zeer eenvoudig wierookvat, dat nog uit de oude parochiekerk gered is, en zes zilveren reliekhouders, in obeliskvorm, uit het laatst der achttiende eeuw, herkomstig uit de kerk van Huisen.



Bijkerk van den H. Joseph te Lochem.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE BUSLOO.

☐Voor de katholieken der gemeente Voorst stichtte J. W. A. Baron VAN WIJNBERGEN in 1818 deze kerk op zijn landgoed Busloo en in 1846 schonk hij haar een „voortreffelijk orgel".


S. Antoniuskerk te Loenen.

Er zijn 228 zitplaatsen. De kerk bezit een verguld zilveren kelk, waarop het jaartal 1678.

5. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE DIEREN.

☐Deze kerk, in 1804 gesticht, is volgens VAN DER AA in 1836 „verbeterd". Verzoeken om meerder inlichting bleven onbeantwoord.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE DREMPT.

☐Een overmatig hooge zaalkerk, van 1859—1861 gebouwd onder den architect WENNEKERS, voor 300 zitplaatsen.

7. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE GORSEL.

☐Eveneens een werk van WENNEKERS, in 1866 gebouwd, voor 100 zitplaatsen. Een zestiende-eeuwsch albasten bas-reliefje, de Kruisdraging, wordt in de sacristie bewaard.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE HENGELOO.

☐Het grootste sieraad van deze, in 1843 met de pastorie onder één dak gebouwde, waterstaatskerk is een koperen kroontje van omstreeks 1500, met twee rijen van acht kaarsarmen en op den top bekroond door een beeldje: de H. Anna met Maria en Jezus. Het is 1 M. hoog en heeft 0.85 M. vlucht. Wellicht moest dit alles in den verleden tijd worden vermeld, want er kwam mij ter oore, dat dit zeldzaam kunstvoorwerp zou verkocht zijn.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE KEIENBURG.

☐Een ruime zaalkerk met tamelijk pompeusen voorgevel, gebouwd in 1841.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE KILDER.

☐Gebouwd door ALFRED TEPE en 12 Juni 1886 gewijd door Mgr. SNICKERS, is deze driebeukige kerk, die 320 zitplaatsen heeft. Met de pastorie vormt zij, ook om hare ligging, een aardig geheel.

11. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE KLARENBEEK.

☐Een uiterst eenvoudig kerkje met 184 zitplaatsen. In 1847 gebouwd.

12. DE BIJKERK VAN DEN H. JOSEPH TE LOCHEM.

☐Heel wat minder aardig dan het oude stadje, is de er om heen gebouwde villabuurt, waarin


S. WillibrordUskerk te Olburgen

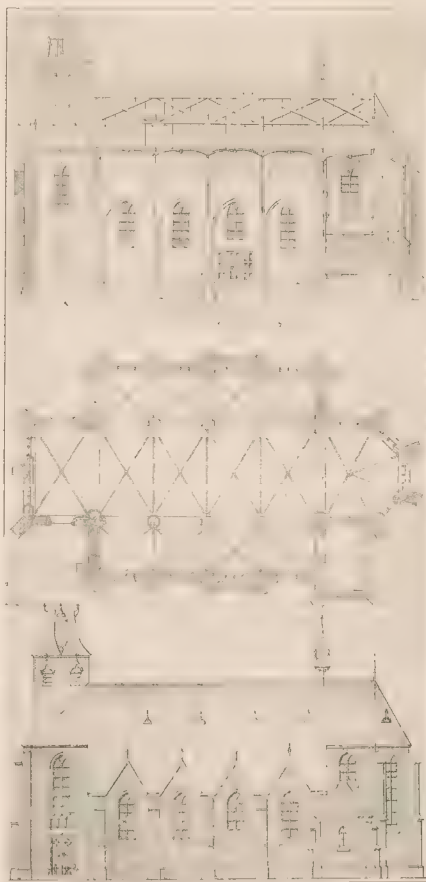
dit kerkje ligt, bescheiden weggescholen in een laantje, alleen met het slanke spitsje, dat den op den voorgevel geplanten open klokkestoel dekt, boven de boomen uitrijzend. Het kerkje, met slechts 120 zitplaatsen, bestaat uit ééne beuk — met een houten, spitsbogig tongewelf gedekt, in ieder der vier traveeën door twee smalle vensters verlicht, vriendelijk helder gekleurd — verbonden aan een apsis, die uit vijf zijden van eenen achthoek bestaat en een van gele baksteen gemetseld gewelf heeft. De heeren MARGRY en SNICKERS zijn de architecten van dit gebouwtje, dat 18 Augustus 1887 werd ingezegend.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE LOENEN.

Een waterstaatskerk met 172 zitplaatsen, waarvan niet méér gezegd kan worden, dan dat zij bizonder schilderachtig gelegen is.
Behalve een verguld zilveren kelk van 1620 en een stel oude zilveren ampullen op blad, bezit de kerk een kasuifel van prachtig, geciseleerd fluweel met geborduurde orfrois, uit het eind der vijftiende eeuw.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE OLBURGEN

Waarlijk eene „trouvaille" mag dit kerkje heeten, dat, geïnspireerd op voorbeelden uit den Paltz en den Eiffel, aangewezen door Mgr. VAN HEUKELUM, onder leiding van den architect G. TE RIELE werd opgetrokken in 1869, naar het ontwerp van W. MENGELBERG. Het is zoo frisch en aardig, dat ik niet kan nalaten het door een ruim illustratiemateriaal eene duidelijker toelichting te geven dan door beschrijving mogelijk zou zijn.


S. Willibrorduskerk te Olburgen.

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE RUURLOO.

Een kerkje met slechts 150 zitplaatsen, in 1868 gebouwd en 23 September 1884 door Mgr. SNICKERS gewijd. Dat ik geen goede afbeelding ervan kan geven, betreur ik bizonder, want in- en uitwendig is het een voorbeeld van frissche oorspronkelijkheid, model tevens voor een kerkje in landelijke omgeving. Het type kent de lezer reeds, daar het ook op Ameland werd toegepast, en het uitwendig is op ons plaatje wel te zien.
Inwendig vertoont de kerk zich als een rechthoek, vijf traveeën diep — van welke de tweede en vierde hooge, tweedeelige lichten bezitten, de overige elk twee smalle vensters — met een smaller, rechthoekig gesloten choor. De lange zijwanden van het schip zijn ingedeeld door tusschen de traveeën geplaatste lisenen, waartegen uitgekraagde colonetten, die een balk dragen, waarop het



Kerk van den H. Willibrordus te Ruurloo.

houten, spitsbogig tongewelf rust. Steekkappen verbinden dit tongewelf met de gevels der van hooge vensters voorziene traveeën. Buitengewoon geslaagd is de levendige en toch harmonieuse veelkleurigheid van dit interieur. De van onderen donker gehouden, naar boven kleuriger wordende, wanden contrasteeren aangenaam met het witgeschilderde gewelf, dat door roode banden, van vroolijke bloemenranden begeleid, is onderverdeeld. In het choor hetzelfde gamma, wat rijker. Hier is het tongewelf gemetseld van verglaasde witte steen, de opgaande wanden, van onderen diepgroen, zijn van boven evenzoo bekleed met witte glazuursteen, waarin roode een arcature teekent. In den sluitingswand een fonkelend roosvenster: Christus met de H. Maagd en Jozef; om den triomfboog eene schildering van de heiligen Ambrosius en Thomas Aquinas. De westwand, open op de in den toren aangebrachte tribune voor de zangers, is versierd met een wapen en een opschrift, herinnerend aan de weldoeners der kerk, de familie Van Dorth tot Medler, en aan de wijding.

16. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE DE STEEG.

In 1876 door G. te Riele gebouwd voor 170 zitplaatsen, is dit eenbeukige kerkje, bestaande uit een schip ter diepte van vier traveeën en een, uit vijf zijden van eenen achthoek gevormd, presbyterium. Het schip heeft een houten tongewelf, bleek-grijs geschilderd, het choor is vriendelijk gepolychromeerd: tapijtmotieven aan den wand, bloemranken in het gewelf.

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE STEENDEREN.

Naar haren grootsten weldoener, Willibrordus Musselink, is deze kerk vernoemd. Zij is — eenbeukig en met 196 zitplaatsen — door H. J. Wennekers gebouwd en werd 16 Augustus 1864 in gebruik genomen. Uit haar bezit verdienen vermelding: een mooie verguld zilveren kelk met gegraveerden voet, blijkens inscriptie dagteekenend van 1740, en twee statige lichtkronen van geel en rood koper, vermoedelijk van omstreeks 1800.

18. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. VISITATIE TE VELP.

Een ruime, driebeukige kruiskerk, naar het ontwerp van J. W. Boerbooms in 1885 gebouwd. Een hoog en breed middenschip, met eigen verlichting, ter diepte van vier, door zuilen gescheiden traveeën, begeleid van smallere zijbeuken — een ruim transept, aansluitend aan een



Kerk van O. L. Vrouw Visitatie te Velp.

priesterchoor, dat bestaat uit eene, met bogen op zijkapellen geopende, travee en vijf zijden van eenen achthoek, ziedaar de eenvoudige dispositie, die het aan hare aangename verhoudingen dankt, dat zij een zoo prettigen, royalen indruk maakt.

Het choor is gepolychromeerd: tegen de wanden een tapijtpatroon in grijzen toon, met gouden hoogsels, daarboven een fries met tafereelen uit het leven van de H. Maagd. Het ruim der kerk is gepleisterd, met wat kleur toch erin door de schoongemetselde montants in de vensters, en de ribben der gewelven. In de zijkapellen, beschilderd in den trant van het choor, doch wat donkerder, marmeren St. Jozefs- en O. L. Vrouw-altaren.

Het uiterlijk, zuivere baksteenbouw in laat-gothischen trant, is uit onze afbeelding voldoende te kennen.

De kerk is, zonder den toren, binnenswerks ongeveer 38 M. lang en, in het weinig uitspringend dwarspand, 17 M. breed.

19. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE VIERAKKER.

Voor deze in 1868 opgerichte parochie werd de stichting eener kerk mogelijk gemaakt door de mildheid van A. A. J. C. Baron VAN DER HEIJDEN VAN DOORNENBURG. H. J. WENNEKERS was haar bouwmeester, en dat hij hier van zijn best vermogen gegeven heeft, bewijst onze afbeelding. Gelijk men ziet is dit gebouw een driebeukige hallenkerk, met uitgebouwd portaal en kapel aan de zuidzijde. Er zijn 200 zitplaatsen, maar voor meer is ruimte. De kerk werd 12 October 1870 geconsacreerd door Mgr. SCHAEPMAN.



S. Willibrorduskerk te Vierakker.

20. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS VAN PADUA TE VORDEN.

Een der vroegste werken van Dr. CUYPERS is deze, in 1856 ontworpen kerk, die 25 September 1867 door Mgr. SCHAEPMAN werd gewijd en 230 zitplaatsen bevat. Driebeukige kruiskerk, met een middenschip, dat zijn eigen vensters heeft en uit slechts drie traveeën bestaat, zoodat er volop licht is in de kerk en van alle plaatsen het altaar kan worden gezien — ziedaar een dispositie, die, in 1856 toegepast, een geniale greep mag heeten. De kerk bezit een „antique" verguld zilveren monstrans, waarvan mij niets naders bekend is.

21. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE WEEL.

Het zal wel te danken zijn aan de omstandigheid, dat deze gemeente vroeger tot Pruisen behoorde en eerst bij het grenstractaat van 1816 aan Nederland werd afgestaan, dat de katholieken hier in het ongestoord bezit hunner oude parochiekerk zijn gebleven, ook nadat er zich in 1722 een hervormd predikant had gevestigd. Het is een alleraardigst kerkje, waarvan het oudste deel, de kloeke westtoren, in zuiver romaansche vormen, blijkbaar uit de twaalfde eeuw dagteekent. De drie onderste afdeelingen van dezen toren zijn van tufsteen, met lisenen, een zigzagfries en tweedeelig rondboogvenster; de



Kerk te Vorden.

bovenste stage, van baksteen, heeft een rondboogfries en twee met een driepas gesloten galmgaten. Deze dagteekent uit de dertiende eeuw.

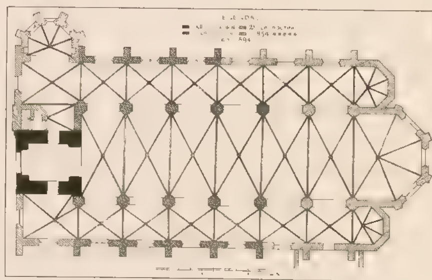
Het bij dezen toren behoorend kerkje is — blijkens het ornament der kraagsteenen, die de gewelfribben dragen, in de vijftiende eeuw — vervangen door een nieuw, waarvan het driebeukig schip, vier traveeën diep, thans nog bestaat, evenals de, wat later daar bijgevoegde, verlengingen der zijbeuken, ter weerszijden van den toren en het traptorentje. Ook dit alles is nog in tuf uitgevoerd. De drie beuken zijn gedekt met een zadeldak over het middenschip, en daarbij aansluitende lessenaardaken op de zijbeuken. Zij worden gescheiden door zeskante pijlers, waarin de spitsbogen verloopen zonder bemiddelend kapiteel, en die met laat-gothisch bladwerk versierde kraagsteenen dragen, waarop de ribben rusten, voor de kruisgewelven van het middenschip. Ook de zijbeuken hebben kruiswelven. In dezen eind-vijftiende-eeuwschen toestand is het kerkje gebleven tot in 1854, toen het is vergroot. Het oude priesterchoor werd afgebroken, het schip verlengd met twee traveeën, en middenschip en zijbeuken gesloten met nieuwe absiden, die elk uit vijf zijden van een achthoek bestaan. Eindelijk had in 1894 een nieuwe uitbreiding plaats, onder leiding van den architect BOERBOOMS. Het oude kerkje werd toen gerestaureerd en aan de noordzijde met een doopkapel vergroot. Verdere plannen — afbraak van de oostelijke helft, die door een ruim, dubbel transept met choor en sacristie zouden vervangen worden — bleven nog onuitgevoerd, zeker niet tot spijt van wie een zoo lieftallig kerkje weten te waardeeren. De vergrootingen van 1854 en 1894 werden uitgevoerd in baksteen.

Men vindt in de kerk nog de vijftiend'eeuwsche doopvont, om den achtkanten kuip met uitgehouwen traceerwerk versierd; twee oude kroontjes en een Mariabeeldje.

22. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE WIJNBERGEN.

Aan de welwillendheid van Pastoor HOORNEMAN dank ik de volgende bizonderheden, die te merkwaardig zijn om hier niet te worden overgenomen:

Wegens bouwvalligheid der bestaande kerk, nam in het jaar 1776 het kerkbestuur der parochie Wijnbergen onder leiding van pastoor JOANNES HUIJBERTS (1759—1786) het besluit, een nieuw bedehuis te stichten. De kerkmeesters WILLEM VERHEIJ en GERRIT JAN KREMER richtten een



Plattegrond der S. Martinuskerk te Weel.

verzoekschrift tot den Landdrost te Zutphen, om hen tot dien bouw te machtigen. Op gunstig advies van de Geldersche Staten werd het gevraagde verlof in 1777 verleend, maar onder voor de katholieken harde voorwaarden. Het nieuwe kerkgebouw moest nl. de type van een schuur vertoonen en mocht bovendien aan den kant van den openbaren weg maar een paar lichtramen hebben. En dat wel „ten einde aan de voorbijgaanden niet te veel aanstoots te geven".



S. Martinuskerk te Weel.

Op de naleving dier bepalingen werd buitengewoon streng gelet. Nauwelijks was de bouw halverwege voltrokken, of hij moest op bevel van Baron VAN PALLANDT VAN KEPPEL gestaakt worden, wijl de schuurtype niet zuiver was bewaard. En eerst, nadat Baron F. A. VAN DER HEYDEN van Doetinchem met zijn veel vermogenden invloed en nog meer vermogende dukaten als middelaar was opgetreden, kon het werk hervat en de kerk voltooid worden. De bouwmeester is niet bekend. De inwijding geschiedde waarschijnlijk door Pastoor HUIJBERTS in 1778.

In den loop der jaren zijn verschillende veranderingen en verbeteringen aangebracht: de lichtramen aan den wegkant werden vermeerderd, het front verfraaid en een klokkentorentje geplaatst. Doch deze konden niet verhinderen, dat de oorspronkelijke type in den bouw zichtbaar bleef.

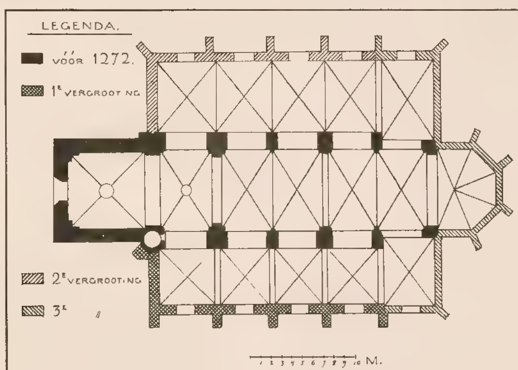
Van binnen voldoet de kerk veel beter dan van buiten. Daar maakt zij door haar netheid en passende meubelen een aangenamen indruk en trekt zij in feestgewaad uit heel de omgeving steeds vele bezoekers.... De kerk van Wijnbergen kan zich niet in het bezit van vele kunstwerken en kostbare stukken verheugen. Slechts een tweetal koperen kronen en een drietal altaarstukken van een onbekend meester (De Aanbidding der H. Driekoningen, Visioen van den H. Antonius, de H. Maagd met het Kindje den Rozenkrans overreikend aan den H. Dominicus) zijn zeer bezienswaardig.



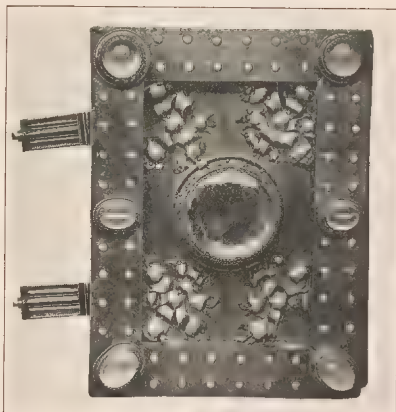
S. Martinuskerk te Weel (noordkant).

23. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE ZUTFEN.

Betreffende de geschiedenis van dit, oudtijds den H. Nicolaas gewijd en ook „nieuwstadskerk" genoemd, gebouw is slechts zeer weinig bekend. „Als er aan den voet van de stad als een andere stad begost op te koomen" — verhaalt *Batavia Sacra* [1]) — „zoo dat alle de ingezetenen door eenen Priester niet geregeert kosten worden, en de kerk [van S. Walburg] voor zoo eene menigte al te kleyn was; is er in den nieuwen aanwas van de stad eene nieuwe kerk getimmert, en op den naam van den H. Nicolaus ingewijdt". In 1272 zien wij de parochianen der nieuwstad eenige tienden koopen ten behoeve der nieuwe kerk aldaar [2]), die dus vóór dat jaar moet gesticht zijn. Uit den bouwtrant der kerk blijkt, dat het in 1272 aanwezige gebouw in de veertiende en vijftiende eeuwen verschillende malen werd vergroot. In 1591 zijn de altaren „met ordre afgebroken" en is de kerk overgegaan in handen der hervormden [3]), die haar evenwel niet geregeld voor den eeredienst schijnen te hebben gebruikt. In 1795 werd zij ingericht tot broodbakkerij voor het leger, later tot magazijn. Bij Koninklijk Besluit van 22 April 1808 stond LODEWIJK NAPOLEON haar af aan de katholieken, onder toekenning eener subsidie van *f* 3225 voor de herstelling. Het katholieke kerkbestuur, dat de kosten daarvan op *f* 23000 had begroot, aarzelde lang de kerk in gebruik te nemen, scheen zelfs een oogenblik geneigd haar te verkoopen aan de regeering, die haar tot kazerne wilde inrichten — maar gelukkig begreep de meerderheid van zijne leden, dat het een eerezaak was eene der



Kerk van den H. Joannes den Dooper te Zutfen



Z.g liber aureus te Zutfen

zoo gelukkig herkregen oude parochiekerken in eere te herstellen. Door verkoop der oude kerk, door vrijwillige bijdragen, door een, na lang aandringen verkregen, nieuw regeeringssubsidie van *f* 7200, kwamen de middelen bijeen om de restauratie te ondernemen, die onder leiding van den ingenieur en architect FRANCKEN werd uitgevoerd, waarna de kerk 12 December 1816 kon worden ingezegend door pastoor JOANNES GERRITSEN. Sedert werd zij voortdurend verrijkt met versieringen en nieuwe meubelen: in 1854 de staties van den Kruisweg; in 1863 preekstoel en doopvont, werk van Gebrs. GOOSSENS te 's-Bosch; in 1868 een gothisch hoofdaltaar en een nieuwe vloer, in 1875 vijf gebrandschilderde vensters in het choor, in 1873 polychromie van presbyterium en meubelen . . . enz. enz. Eindelijk werd voor eenige jaren tegen de meest westelijke travee der zuidzijde een portaal aangebouwd, in tamelijk lompe gothische vormen.

De toren der kerk is in 1607, nadat haar oude spits verbrand was 4), van een nieuwe spits voorzien. Ook daarvóór echter, in 1601, schijnt er aan den toren, zoowel als aan de kerk, eene herstelling te hebben plaats gevonden. Onder een kraagsteen in den toren leest men althans: BERNART VAN DER WERK, HEEFT GEMAEKT | DEESEN TOORN EN KERK, terwijl in den boogtrommel boven de torendeur een cartouche is aangebracht met het opschrift: GOEDES WOERT | DUERT EWYCH | A° 1601.

☐In hare tegenwoordige gedaante laat de kerk zich beschrijven 5) als een driebeukige hallenkerk, vijf traveeën diep, aan welker middenschip oostelijk een uit vijf zijden van een achthoek gevormd choor aansluit — terwijl de zijbeuken rechthoekig gesloten zijn — en westelijk een vierkante westtoren, wiens eerste verdieping, open op het middenschip, als zangerstribune dienst doet. De drie beuken zijn 25.5 M. lang, de middelste is breed 7.8 en hoog 10.54 M., de zuidelijke 5.2 en 9.50 M., de noordelijke 6.8 en 9.93 M. Bij deze opmerkelijk geringe hoogte, dient te worden bedacht, dat de vloer der kerk waarschijnlijk in verloop van tijd aanzienlijk is opgehoogd en dat de kerk oorspronkelijk slechts ééne beuk zal hebben gehad, het tegenwoordige middenschip. Hierbij is dan eerst de zuidelijke zijbeuk aangebouwd, vervolgens de noordelijke, terwijl, bij een derde vergrooting, het aanvankelijke choor bij het schip werd getrokken, de zijbeuken daarlangs werden voortgezet en een nieuw presbyterium is aangebouwd.



S. Janskerk te Zutfen

De kerk is geheel opgetrokken van baksteen en ook geheel overkluisd met baksteenen kruisgewelven, gedragen op ribben, die in het middenschip rusten op tegen de pijlers geplaatste schalken met korfkapiteelen, in de zijbeuken op kraagsteenen. De pijlers van het middenschip — overblijfselen van den oorspronkelijken buitenmuur — vertoonen den z.g. Stützenwechsel: zwaardere pijlers, bekleed met eenen, door twee schalken geflankeerden, pilaster, wisselen af met lichtere, die alleen met eenen schalk bekleed zijn; en in overeenstemming hiermede zijn de gewelfvakken alterneerend gescheiden door breede en smalle gordelbogen. In de zuidelijke zijbeuk worden de gewelfvakken eveneens door tamelijk forsche gordelbogen gescheiden, in de noordelijke daarentegen slechts door fijne ribben — hetgeen zeker als een aanduiding van verschillende bouwperioden mag worden beschouwd. Hoewel de kerk in den loop der tijden tamelijk ruw behandeld is — van de pijlers en schalken werden groote stukken afgekapt — maakt zij toch nog wel, dank zij vooral

de rhythmische afwisseling in de zwaarte der dragers, een goeden indruk. Zij is in een grijzen toon gesausd, aan kapiteelen en ribben met wat groen en rood verlevendigd, en opgefleurd door een groote koperen kroon uit de achttiende eeuw.

De toren, van baksteen als de kerk, vertoont de eenvoudige vormen van het midden der dertiende eeuw: zonder beeren, een zestal, telkens wat kleiner wordende, verdiepingen, als simpele kubussen op elkander gestapeld, ieder in elk zijner zijden alleen met een paar spaarnissen versierd. De achtzijdige spits, aan den zuidkant van een uitgehangen klok met afdakje voorzien, wordt door een open lantaarn bekroond. Inwendig bezit zij nog een tweetal klokken, de eene „Barthelomeus" in 1462 gegoten te Keulen door GOBEL MOER, de andere in 1562 uit eene oudere gegoten door WILLEM WEGEWART.

Van het bezit der kerk vallen te vermelden: een verguld zilveren monstrans en kelk uit de tweede helft der vijftiende eeuw (de eerste in 1886 gerestaureerd door J. H. BROM); een zilveren kruisje van 1625 en een prachtige zilveren, ten deele vergulde, boekband uit de vijftiende eeuw [6]), het z.g. „liber aureus".

1) *Oudheden en gestichten v. h. Bisdom Deventer*, I, blz. 467 v.

2) Vgl. *Tadama, Geschiedenis der stad Zutphen*, blz. 82.

3) Voor het hier volgende zie Deken VAN OPPENRAAY's artikel in *Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, XXVIII, blz. 352 -459 en *De Godsdienstvriend*, dl. 23, blz. 14 vv.

4) TADAMA, *a. w.*, blz. 246.

5) Ik volg in hoofdzaak TUTEIN NOLTHENIUS in *Bouwkundig Tijdschrift*, dl. XVII, blz. 17 v.

6) Vgl. *Arch. v. d. Gesch. v. Utrecht*, VIII, blz. 1 vv.

XVII. HET DEKENAAT ZWOLLE.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VITUS TE AVEREEST.

De tegenwoordige kerk, die voor ruim 300 zitplaatsen ruimte biedt en in 1875 door ALFRED TEPE werd gebouwd, is reeds de derde die, sinds de oprichting in 1820, voor deze parochie is gesticht. Hopen wij, dat zij haren bouwmeester zal eeren en van langer duur zijn dan hare voorgangsters, te meer, omdat zij, als gebouw, er wezen mag: Kleine driebeukige hallenkerk, met een vier traveeën diep schip, een kruispand, en vijf zijden van eenen achthoek als choor; sobere baksteenbouw, met een misschien wat „kleinlichen" westtoren; van binnen, geheel gepolychromeerd en gemeubeld in Utrechtschen trant.



S. Vituskerk te Avereest.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. GERARUS MAJELLA TE BARGER-OOSTERVELD.

Dit kerkje, het eerste in Nederland met dezen H. patroon, is een zeer sobere baksteenbouw, met eenbeukig schip, vier traveeën diep, en vijf zijden van eenen achthoek als choor [1]), gebouwd onder leiding van den architect H. KROES, tijdens Pastoor H. J. LUBBERS. Treffende bizonderheid: de materialen werden door de parochianen zelven, in hand- en spandienst, aangevoerd. Het kerkje is 6 Mei 1906, na inzegening, in gebruik genomen en 20 September d. a. v. door Mgr. VAN DE WETERING geconsacreerd.

[1]) Afbeeldingen in: *De Volksmissionaris*, 1906, blz. 64; 1907, bldz. 49 en 55 en in het *Zondagsblad v. h. Centrum* van 16 Febr. 1907.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CYRIACUS TE DALFSEN.

Driebeukige kerk in vroeg gothischen trant, zes traveeën diep, met hoog, afzonderlijk verlicht middenschip en tamelijk breede zijbeuken, van een tamelijk weidsche allure, vooral aan den kloeken westgevel, die een met kolonnetten versierde ingang met een roosvenster erboven en, aan zijnen zuidkant, een ronden traptoren heeft — zoo is deze, toch wel wat plompe, baksteenbouw, die door H. J. WENNEKERS ontworpen, door Pastoor J. D. L. MULLER 8 April 1866 ingezegend werd, en die 324 zitplaatsen heeft.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. STEPHANUS TE HASSELT.

Een kerkje in waterstaatsstijl met 80 zitplaatsen, waarvan VAN DER AA weet te vertellen, dat het is „een net en met smaak ingerigt gebouw, met eenen fraaijen toren", vroeger het z.g. olde gasthuis, later Rijksarsenaal, in 1810 door Lodewijk Napoleon aan de katholieken geschonken, in 1811 ingezegend. Bijgaand knipsel uit BLEAU's kaart van Hasselt, geeft het gebouw weer omstreeks 1648.



S. Cyriacuskerk te Dalfsen

PLAAT D.

S-Martinuskerk te Weel.





S. Dominicuskerk te Tiel



Kerk van de HH. Petrus en Paulus te Soest.

Kerk van den H. Alphonsus v. L. te Slagharen.





Kerk van O. L. Vrouw-Hemelvaart te Kampen.

5. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE HEINO.

☐ Eenbeukig baksteenkerkje, met toren, blijkens eene inscriptie in den voorgevel, in 1858 gebouwd en 16 Februari van dat jaar ingezegend door den pastoor, Mgr. A. O. SPITZEN. Architect was de heer H. J. WENNEKERS. Pastoor EEKWIELENS was zoo vriendelijk mij te berichten: „het schip der kerk heeft den vorm van de gewone waterstaatskerken; wegens onvoldoende ruimte werd daaraan later een soort gothisch priesterkoor gebouwd."



„Olde gasthuis" (thans S. Stephanuskerk) te Hasselt, omstr. 1648

6. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. VISITATIE TE HOOGEVEEN.

☐ Pastoor BEEK was zoo vriendelijk mij het volgende mede te deelen:

„Deze parochie is officieel door Z. D. H. den Aartsbisschop van Utrecht den 7den Mei 1905. Hoogeveen zou nooit parochie zijn geworden ware het niet, dat de Carmelieten zich hier hadden gevestigd met het doel werkzaam te zijn in de noordelijke provinciën. Parochaal waren de katholieken ingedeeld bij Slagharen, drie uren afstand. Tot hun gemak werd deze statie der Carmelieten tevens parochiekerk. Het klooster is nog onvoltooid, de kerk ontbreekt nog. Een groote kloosterzaal is voorloopig tot kerk ingericht. Dit klooster is gebouwd door den HoogEerw. Pater L. SMEETS, Provinciaal der Nederlandsche Carmelieten. Bouwmeester was de heer K. KROONEN uit Oldenzaal".

7. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA O. O. TE HOONHORST.

☐ Voor 300 zitplaatsen in 1856, tijdens Pastoor J. VAN DAM, door H. J. WENNEKERS gebouwd.

8. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE KAMPEN.

Vermoedelijk in het eind der dertiende eeuw, is deze kerk ter plaatse eener aan de XII Apostelen gewijde kapel gesticht en toegewijd aan O. L. Vrouw. [1]) In 1369 werd zij belangrijk vergroot onder leiding van RUTGHER MICHIELSZOON VAN CEULEN. Te oordeelen naar hare vormen, schijnt zij intusschen in hare tegenwoordige gedaante grootendeels te dagteekenen uit de tweede helft der vijftiende eeuw. Sedert is zij verschillende malen opgeknapt. Zoo hebben er van 1608—1610 belangrijke herstellingen plaats gehad, waarvoor afbraak van de St. Geertruidskerk werd benut, terwijl inscripties in den noordelijken transept gevel herinneren aan weinig-gelukkige restauraties, uitgevoerd in 1733 door B. H. VAN BERKUM en van 1862—'68 door A. DE LAAT. Eindelijk zijn choor en transept van 1886—'93 door I. GOSSCHALK onder toezicht van Dr. CUYPERS gerestaureerd en is daarna nog aan het uiterlijk van het zuiderportaal gewerkt.



Noorder portaal der O. L. Vr. kerk te Kampen.

De toren is in 1453 en '54 uit een ouderen verbouwd. Een in 1481 door ANDRIES GEERTS daarop aangebrachte houten klokkenhuis is in 1607 ingestort, niet zonder de kerk te beschadigen. Van 1625—1629 is de toren hersteld en in 1647 van een nieuwe afdekking voorzien. Eenigszins verzakt, werd hij in 1683 recht gezet door den Dordtschen architect JOHAN DE JONGE. Door eene onoordeelkundige verbouwing, verloor hij in 1865 veel van wat hem, na al deze wederwaardigheden, nog van zijn oud karakter gebleven was.

In 1580 was de kerk door de Hervormden in bezit genomen. Van 1672 tot '74 diende zij weder de Katholieken. Maar bij koninklijk besluit van 20 April 1809 gaf Lodewijk Napoleon haar voor goed aan dezen terug, hun tevens eene bijdrage van ƒ 13,250 toekennende in de op ƒ 38,500 geraamde herstellingskosten. 24 October 1810 werd het gebouw opnieuw ingezegend, feit den 28 October d. a. v. met een feestrede van Pastoor DOORENWEERD dankbaar herdacht. [2])

☐ Het gebouw is een driebeukige hallenkerk, met een vier traveeën diep schip, een transept, dat — hoewel de kruisarmen niet breeder zijn dan de zijbeuken — in vijf gewelfvakken is verdeeld, doordien op het hart der zijbeuken een zuil is tusschengesteld, en een choor, dat uit twee traveeën en vijf zijden van eenen achthoek bestaat. Aan weerszijden van het choor sluit aan de kruisarmen een uit vijf zijden van eenen achthoek gevormde concha, ter plaatsing van zijaltaren. Deze niet-alledaagsche


Kerk van O. L. Vr. te Kampen

dispositie verhelpt op gelukkige wijze het al te opene en doorzichtige zoo dikwijs aan hallenkerken eigen — zie de afbeelding op onze lichtdrukplaat.
De geheele kerk, opgetrokken van baksteen met tamelijk ruim gebruik van zandsteen, is gedekt met kruiswelven op ribben, gedragen op slanke zuilen met rond basement en dubbel omkransd kelkkapiteel en op, tegen de zijbeukwanden gestelde, diensten, oprijzend van sierlijk gehouwen kraagsteenen in de waterlijst, die de onderdorpels der vensters verbindt. In het choor verheffen de schalken zich vanaf den vloer. De wanden zijn hier, tot de hoogte der waterlijst, bekleed met verglaasde tegels, verder in een grijzen toon gekleurd, de gewelven wit, met engelfiguren en bloemranken.
□ De vensters der kerk missen grootendeels haar oude harnassen en zijn met groote ruiten gedicht. In enkele, later dichtgemetselde vensters, zijn intusschen de oude traceeringen nog bewaard.
Bizonder opmerkelijk om hunne rijke, schoon thans zeer verarmde, behandeling zijn verschillende aanbouwen tegen de kerk, als de achtkante sacristie, tegen den zijdelijken choorwand gebouwd, die van zelf dezen vorm kreeg, omdat zij ook tegen de reeds vermelde concha aanleunt en ruimte moest laten voor een, in den hoek van choor en transept geplaatst traptorentje. Deze sacristie is beneden met een netgewelf en op hare verdieping met een stergewelf gedekt; in het traptorentje is een gemetselde wenteltrap, op een schroefvormig gewelf omhoog gedragen. Voorts de portalen, aan noord- en zuidkant tegen de tweede travee aangebouwd, inwendig overkluisd met netgewelven, welker ribben op gebeeldhouwde kraagsteenen rusten. Tegen het noordelijk portaal, dat van binnen spaarnissen heeft, versierd met opengewerkte traceeringen, staat een traptoren met rijk gedetailleerde zandsteenversieringen (zie de bijgaande afbeelding).
Alles wijst er wel op, dat er uit een tamelijk ruime beurs is gebouwd — wat temeer doet betreuren, dat thans de middelen schijnen te ontbreken om het gebouw te herstellen en te onderhouden zooals het verdiende.
De kerk bezit eenige niet-onbelangrijke voorwerpen en schilderijen, waarvoor ik moge verwijzen naar de aanteekeningen van den heer HOEFER.

1) In hoofdzaak kan ik hier volgen de uitvoerige aanteekeningen van den heer F. A. HOEFER in het *Bulletin v. d. Ned. Oudheidk. Bond*, 1907, blz. 91 vv.
2) Zie: *De plegtige bezitneming der beide herstelde kerken a. d. Allerz. Moedermaagd Maria toegewijd... te Kampen en... te Zwolle vereeuwigd in 2 leerredenen*, Deventer, [1810].

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE KOEVORDEN.

□ Als gebouw nauwelijks der vermelding waard, verdient deze kerk toch eenige aandacht om hare geschiedenis (die van zoovele uit de dagen der verdrukking), waarvan Pastoor PLUYMAEKERS zoo vriendelijk was mij het volgende mede te deelen:

Reeds omstreeks 1769 waren er hier katholieken, die echter hunne godsdienstplichten alleen te Emmelkamp, of elders in Hannover konden verrichten. In 1786 was men genoodzaakt, terwille van het garnizoen, de uitoefening van den katholieken godsdienst toe te laten. De landdrost van Drente gaf vergunning tot het houden eener collecte in Brabant, Vlaanderen en elders, voor den bouw eener kerk, maar bepaalde tevens: „het Huis, Schuur of vertrek door de Roomsgesinde Ingesetenen te Coevorden, tot verrigting hunner Godsdienst geschikt of nieuw te timmeren, zal van buiten het aanzien niet mogen hebben van een Kerk of publijk gebou, maar als een gewoon Huis, met vierkante vengsterramen en Deuren voorzien weezen, en van binnen met een egale Solder beschoten, en


Voormalige kerkschuur te Kompascuum.

eencouleurig geverfd moeten worden, zonder eenig Schilder, Pleisterwerk of andere ornamenten daarbij te voegen."

Den 18den Mei 1790 legde de eerste pastoor dezer parochie, de ZeerEerw. Heer EVERARDUS RAETS, den eersten steen der nieuwe kerk, die in 1818 werd vergroot en bijna geheel vernieuwd. In 1858 werd zij opnieuw „vergroot en verfraaid", zooals eene inscriptie getuigt.



S. Josephskerk te Kompascuum

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE KOMPASCUUM.

„Wegens de drassige bodemgesteldheid" — zoo schreef mij Pastoor WENINCK — „bestaat de kerk [die 200 zitplaatsen bevat en in 1875 werd in gebruik genomen] uit gebindwerk, aangevuld met een met zink bekleeden halvesteensmuur, terwijl de pastorie geheel van hout is. Een en ander werd in Sneek pasklaar gemaakt en naar hier gezonden." Reeds in 1873 was op deze plaats een nóg primitiever kerkje gezet. Hoeveel meer karakter deze voorgangster had leert de vergelijking onzer beide plaatjes, die waarlijk „boekdeelen spreken" ten gunste van autochthone architectuur.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE LIEDERHOLTHUIS.

Tijdens Deken J. P. VAN SANTEN, in 1861, gebouwd door den architect H. J. WENNEKERS.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA O. O. TE NIEUW-AMSTERDAM.

Een groote zaalkerk voor 338 zitplaatsen, stijlloos, gebouwd door eenen Zwolschen bouwkundige, den heer TROOSTER, en 27 October 1867 ingezegend.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. HENRICUS TE NIEUW-DORDRECHT.

Zeldzame moed en volharding zijn noodig geweest, om deze kerk tot stand te brengen. Hoe hij al bedelende het Aartsbisdom is doorgetrokken om de noodige fondsen te verzamelen, heeft de ZeerEerw. heer A. C. DAMES in een uitvoerig gedenkschrift verhaald. [1]) Maar er waren op den verraderlijken veengrond ook technische moeilijkheden te overwinnen: de veenlaag moest worden afgegraven tot op het zand, en 400000 baksteenen waren noodig om daarop alleen de grondslagen te metselen. De kerk, die na voltooiing 500 zitplaatsen zal kunnen bevatten, is nog pas voor twee derden opgetrokken. Volgens het ontwerp van ALFRED TEPE, geschiedde dit van 1902—1903, in welk laatste jaar, den zestienden Juli, door Mgr. VAN DE WETERING de wijding plaats had. Hoe de kerk eruit ziet, leert ons prentje.



Kerk van den H. Henricus te Nieuw-Dordrecht.

[1]) A. C. DAMES, *Mijn reis door het aartsbisdom en de stichting van Nieuw-Dordrecht*, [1905].

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BONIFACIUS TE NIEUW-SCHOONEBEEK.

Aan de vriendelijkheid van Pastoor STROETMAN, dank ik volgende mededeelingen: „Het kerkje is gebouwd in 1856, de toren in 1855, eenvoudig waterstaatskerkje met tongewelf. In 1902 echter

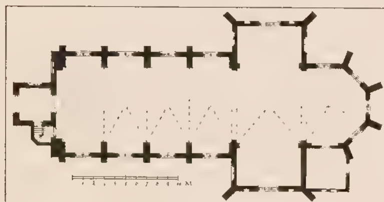
is er door architect VAN SCHAIK uit Utrecht een nieuw priesterkoortje (gothiek) aangebouwd, met het oog op een later eventueel te stichten kerk in denzelfden geest. Vier vrij goed geschilderde ramen zijn er. Overigens is er niets merkwaardigs."

15. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA HEMELVAART TE OLDENBROEK.

☐ Voor 124 zitplaatsen in 1859 gebouwd door den architect H. J. WENNEKERS.

16. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. BRIGITTA TE OMMEN.

☐ Het is eene zeldzame geschiedenis, die van deze kerk. In 1842 had de Regeering te Emmeloord op Schokland, in plaats van de door overstroomingen verzakte, eene nieuwe katholieke kerk gebouwd, die *f* 10,000 kostte en, volgens getuigenis van een tijdgenoot [1]) „zonder eigenlijk praalvertoon, zeer net was ingerigt." Toen nu Schokland, ingevolge de wet van 18 December 1858, in 1859 werd ontruimd, verkreeg Mgr. ZWIJSEN deze kerk in ruil voor den, aan de parochie behoorenden, grond, waarop zij gebouwd was. Bij de oprichting der parochie Ommen, schonk de bisschop haar dit gebouw. Het is toen afgebroken, de materialen zijn per schip naar Ommen gebracht en daar werd de kerk opnieuw opgetrokken en 25 October 1861 in gebruik genomen. [2]) De kerk bezit een groote zeventiende eeuwsche koperen kroon en een kleinere met het jaartal 1645. Van Schokland afkomstig zijn zes koperen kandelaars, twee kelken, een ciborie en een vijftiende-eeuwsche doopvont (steen met een verflaag bedekt), welke laatste indertijd in de nabijheid van het eiland uit de Zuiderzee is opgehaald. [3])



Kerk van den H. Alphonsus van Liguori te Slagharen.

[1]) Zie: B. MEIJLINK, *Beschrijving van Schokland en de Schokkers*, blz. 62 vv.
[2]) Vriendelijke mededeelingen van Pastoor VAN BERKEL.
[3]) Mededeelingen van den heer F. A. HOEFER. Vgl.: MEIJLINK, blz. 63 en *Overijsselsche Almanak*, 1847, blz. 272.

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ALPHONSUS VAN LIGUORI TE SLAGHAREN.

☐ Zooals bijgaande plattegrond haar weêrgeeft, is deze kerk niet meer, want in April 1905 werd zij belangrijk vergroot door den aanbouw van zijbeuken onder leiding van WOLTER TE RIELE.
☐ Dat ik toch dit plan meêdeel, geschiedt, omdat deze eenbeukige kruiskerk, die, binnenswerks, 29 M. diep, in het transept 15 en tusschen de contreforten van het schip 7 M. breed is, niet minder dan 460 zitplaatsen heeft. Wie in het oog houdt hoe betrekkelijk geringe afmetingen dit zijn en hoevéél de spanningen, zonder eenig bezwaar, nog zouden kunnen worden uitgezet — ziet nog eens te meer dat de „eenbeukige kerk" zich uitstekend laat toepassen in tal van gevallen, waar nu — ten koste van geld, ruimte en bruikbaarheid — een meerbeukige aanleg wordt toegepast. Deze kerk is door den heer TEPE gebouwd en 24 December 1873 ingezegend door Pastoor J. VERHOEFF. Zij bezit een paar oude kronen.

18. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE VILSTEREN.

☐ Als een sprekende toepassing van wat ik over de vorige kerk opmerkte, kan deze gelden. Want ziehier nu een kerkje met 224 zitplaatsen, 23 M. diep en doorgaand 14 M. breed — van grooter

PLAAT C.



S. Sebastianuskerk te Hellendoorn.



S. Nicolaaskerk te Colmschaten.



S. Michaelskerk te Zwolle.



Kerk van de H Kruisverheffing te Raalte.



Kerk van S. Thomas Aq. te Zwolle.

... I. van Leer & Co — Amsterdam


S. Willibrorduskerk te Vilsteren.

oppervlakte dus dan het vorige, en met belangrijk minder zitplaatsen, terwijl dan nog slechts de grootste helft van deze een onbelemmerd gezicht op altaar en preekstoel heeft... máár, driebeukig. Dit is nu zoo'n echte groote kerk in duodecimo. Wat ook het aspect daaronder lijden moet, ziet men op onze afbeelding. Toch was het niet de eerste de beste, die deze kerk bouwde: haar architect was BOERBOOMS, wiens wezenlijke bekwaamheid elders in dit boek voldoende is gebleken. Maar het onmogelijke kan niemand en zoo kon ook BOERBOOMS — die overigens in den fraaien westtoren toch gelegenheid had zijn talent te toonen — niet verhelpen, dat deze architectuur iets logs en overladens kreeg, natuurlijk gevolg van het samenpersen in te klein bestek van eenen aanleg, die op grooter ruimte berekend is.

De kerk is 20 Juli 1897 geconsacreerd door Mgr. VAN DE WETERING. Zij bezit een kasuifel van gebloemd fluweel met mooi vijftiend'eeuwsch borduurwerk: in het gaffelkruis op den rug, de verschijning van den Zaligmaker aan Thomas en twee heiligen; op den voorkant, de H. Maagd en vier heiligen. Dit gewaad schijnt afkomstig te zijn uit Ommen. [1])

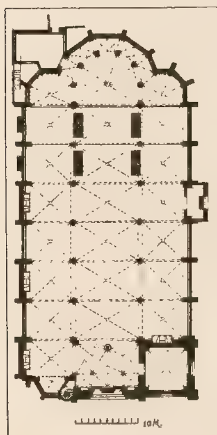
[1]) Ontleend aan eene vriendelijke mededeeling van den heer F. A. HOEFER.

19. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW TE IJSELMUIDEN.

In 1858 door den architect H. J. WENNEKERS gebouwd. De kerk heeft 280 zitplaatsen.

20. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MICHAËL TE ZWOLLE.

Aansluitend bij een in het centrum van ons land niet ongewoon type — in Zwolle zelf door de oude Sint Michaëlskerk vertegenwoordigd — gaf de architect NIC. MOLENAAR aan deze zijne schepping den vorm eener hallenkerk. Uiterst rijzige pijlerbundels scheiden de drie beuken van het schip, dat zeven traveën telt, waarvan de meest westelijke van het middenschip en de zuidelijke zijbeuk onderscheidenlijk door een tribune en eenen toren worden in beslag genomen, terwijl die van de noorderbeuk naar een uitgebouwde doopkapel leidt. Aan het aldus beschikte schip sluit een halftienhoekig presbyterium, door middel van, op korte zuilen gedragen, bogen in verbinding met een chooromgang, ook toegankelijk uit de, van halve achthoeken gevormde, kapellen, die, terzijde van het priesterchoor, de beide zijbeuken oostelijk begrenzen. Geheel de kerk meet binnenswerks ongeveer 56 bij 26 M. Door de zeer slanke afmetingen der pijlers, in verband met de travee-verhoudingen, die bij een diepte van 6 M. onderscheidenlijk 10 en 6.50 M. breed zijn — is ongetwijfeld aan het interieur een indruk van ruimte en openheid gegeven, maar het heeft er iets van, of de gedrukte proportiën der boogstellingen om het priesterchoor hierdoor nog meer de aandacht trekken. Kruisgewelven, over geprofileerde gordels en ribben geslagen, dekken het schip, straalgewelven de choorpartij. Hooge, vierdeelige vensters,



Kerk v. d. H. Michael te Zwolle.

in het choor van gebrandschilderd glas voorzien, voeren een niet-overmatig, toch voldoende, licht in de kerk, die, naar mij dunkt, wel wat frisscher polychromie kon velen, dan de grijze toon, die nu haar wanden, pijlers en gewelven dekt.

Van het uitelijk, goeddeels door ombouwing aan het oog onttrokken, geve bijstaand prentje een denkbeeld.

Bizonder kostbaar is het gemeubelte der kerk: hoofdaltaar, communiebank en preekstoel zijn uitgevoerd in kleurige marmers en witte kalksteen. Ter weerszijde van het altaar staan zeer groote koperen standluchters, met tal van kaarsarmen, bewerkt in den geest der laat-gothische kroontjes.

Men weet, dat in deze kerk de relieken van THOMAS À KEMPIS worden bewaard, in een schrijn, geplaatst in den onderbouw van MENGELBERG'S bekende monument — in 1897 opgericht — dat, ten overvloede, op een onzer lichtdrukplaten is weêrgegeven.

21. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW TE ZWOLLE.

Dank zij de uitvoerige aanteekeningen van den nauwkeurigen VAN HATTUM [1]) is de oudere geschiedenis van dit gebouw ons tamelijk volledig bekend. Bij testament van 16 Augustus 1393 schonk GERARD VAN SPEELDE, een rijk Zwollenaar, zijn huis en eenig land voor de stichting eener kapel ter eere van de H. Maagd. Na zijnen dood, in 1395, werd van de opbrengst der making het terrein voor de kapel gekocht en met den bouw begonnen. Het schijnt, dat de kapel reeds dadelijk tamelijk groot was aangelegd, want in den brief ter bevestiging van hare wijding — daags vóór S. CATHARINA 1399 — noemt de wijbisschop HUBERTUS SCHENCK haar „*ecclesiam....* noviter constructam".

„Men moet egter niet denken" — zegt VAN HATTUM — „dat deze Capelle tot die grote en hoogte opgericht wierd, als men heden deze kerk ziet". In 1463 eerst kreeg zij den vorm, waarin zij thans nog grootendeels bewaard is, toen de kerk door de kerkmeesters GERBERT VAN DEN BUSSCHE en meester JACOB VAN TWENHUISEN „kostelijk getimmerd en gemuert is".

Er waren in de kerk zes vicarieën.

Na de Hervorming is zij buiten gebruik gesteld en nog in 1775 schreef VAN HATTUM, dat zij meer tot cieraad dan tot nut der stad strekte, daar er geen openbare godsdienst meer geschiedde.

Inwendig schijnt zij dan ook danig vervallen te zijn, want VAN DER AA teekent aan, dat de katholieken, die haar in 1809 terugkregen, het gebouw, „dat te voren naar eene spelonk geleek, met veel moeite en kosten in eene schoone kerk hebben veranderd".



Kerk van den H. Michael te Zwolle.

De kerk had toen de gedaante eener eenbeukige kruiskerk, aanleg die met de toename der parochianen hinderlijk werd, zoodat in 1871 eene vergrooting moest ondernomen worden door den

PLAAT E.

Maria-altaar in de kerk te Abcoude.



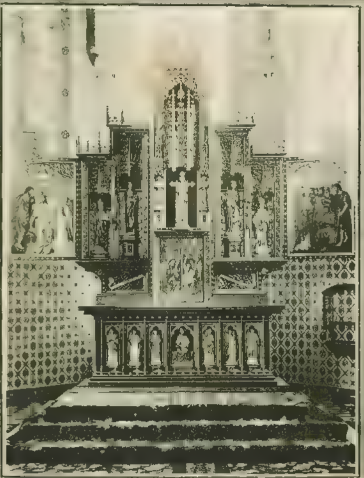
Thomas-à-Kempis-monument te Zwolle.

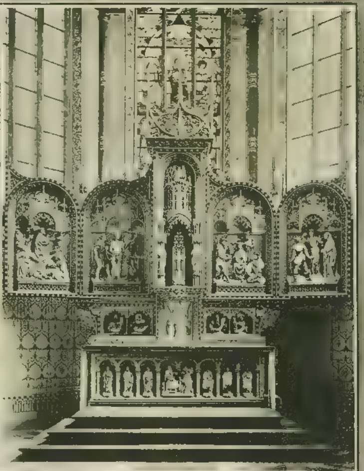




Kerk van O. L. Vrouw-Hemelvaart te Zwolle.

Hoofdaltaar in de kerk te Mijdrecht.





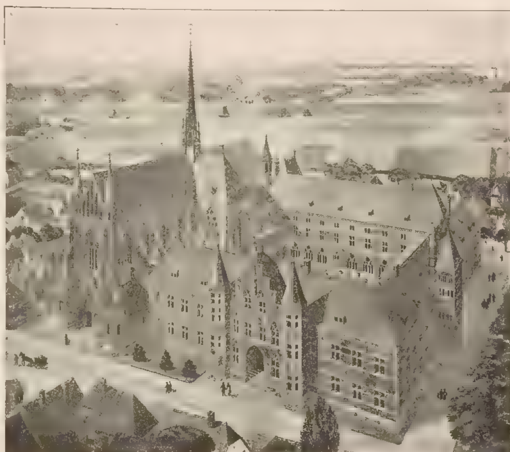
Hoofdaltaar in de kerk te Abcoude.

aanbouw van zijbeuken. Sedert niet zonder weelde gemeubeld en nog onlangs beschilderd, kreeg zij het aanzien, dat op onze lichtdrukplaat is weêrgegeven.

Van den toren der kerk, eigendom der stad, weten wij, dat met zijnen bouw, vóór 1484 begonnen, in 1487 werd voortgegaan door het optrekken eener verhooging, die voorloopig met een pannendak werd gedekt. In 1538 werd de bouw van een hoogen helm opgedragen aan den bouwmeester SIMON PINET, die echter zijn lastgevers bedroog, zoodat het volgend jaar in zijne plaats meester JACOB VAN CEULEN werd aangesteld, die in 1540 het werk afleverde. 11 Januari 1815 is deze spits door den bliksem getroffen en verbrand, waarna de tegenwoordige bekroning is aangebracht.

[1]) *Beschrijvinge der stad Zwolle*, V[1], blz. 133 -157.

22. DE OPENBARE KLOOSTERKERK VAN DEN H. THOMAS AQUINAS TE ZWOLLE.



Dominicanenklooster te Zwolle.

Ook van deze kerk geeft een onzer lichtdrukken de afbeelding. Zij maakt deel uit van eene omvangrijke stichting der Dominicanen, klooster en studiehuis, gebouwd van 1900—1902, volgens de plannen van den architect J. KAYSER. De kerk, die 19 Augustus 1902 door Mgr. VAN DE WETERING werd gewijd, heeft zoowel voor kloosterkapel als voor volkskerk te dienen — wat hare afmetingen verklaart (zij heeft 800 zitplaatsen) en ook de aanleg van haar zeer diep en afgesloten choor.

Geheel het gebouwencomplex is een ernstige baksteenbouw, met tamelijk ruim gebruik van bergsteen, volgens Pater MEYER [1]) „in dertiende-eeuwschen stijl".

[1]) G. A. MEYER O. P., *Het Dominicaner klooster te Zwolle*, blz. 55.





